

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНЕ
КАРАШТУУ Ж.АБДРАХМАНОВ атындагы
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

**Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жарандык
жана муниципалдык кызматкерлерине**

**Иштиктүү кыргыз тили.
Кыргызтестке даярдоо курсунун
окуу-тренингдик модулу
(С1 деңгээли)**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНЕ КАРАШТУУ
ЖУСУП АБДРАХМАНОВ АТЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ
АКАДЕМИЯСЫ**

Кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу борбору

**Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жарандык жана муниципалдык
кызматкерлерине**

**Иштиктүү кыргыз тили. Кыргызтестке даярдоо курсунун
окуу-тренингдик модулу**

(C1 деңгээли)

Түзүүчү: ф.и.к., доцент Н.Б.Омурзакова

Бишкек-2024

МАЗМУНУ

Киришүү	5-бет
I БӨЛҮМ. 1.1. Курстун максаты.....	5-бет
1.2. Курстун милдети.....	6-бет
1.3. Максаттуу аудитория.....	7-бет
1.4. Компетенциялар жана көндүмдөр.....	7-бет
1.5. Курстун кыскача мүнөздөмөсү	8-бет
II БӨЛҮМ. 2.1. Модулдун окуу планы	8-бет
2.2. Теориялык, практикалык сабактардын программасы	8-бет
2.3. Модулдук темалардын убакытка жараша бөлүштүрүлүшү.....	10-бет
2.4. Модулдун окуу планы, сааты.....	14-бет
2.5. Курсту окутуунун методикасы.....	16-бет
2.6. Курсту баалоо саясаты.....	17-бет
III БӨЛҮМ. 3.1. Типтүү нускамага ылайык иш кагаздардын таризделиши. Типтүү нускама жөнүндө жалпы түшүнүк.....	17-бет
3.2. АКТынын таризделиши.....	19-бет
3.3. Буйрук. Буйруктун түрлөрү.....	21-бет
3.4. Жобонун таризделиши	22-бет
3.5. Кызматтык каттар. Кат бланкынын таризделиши.....	24-бет
3.6. Протоколдун таризделиши.....	25-бет
IV БӨЛҮМ. Кыргызтесттин субтесттерине даярдоо боюнча дидактикалык темалар. Окуп түшүнүү субтести боюнча дидактикалык материалдар.....	26-бет
4.1. Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жапаровдун 2022-жылдын 20-майындагы №157 “Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыгы.....	26-бет
4.2. Кыргыз туусун ыйык тутуп, аяр күтүп алалы!.....	31-бет
4.3. Эгемендүүлүк - мамлекеттин эң негизги белгиси.....	35-бет
4.4. Мамлекеттин пайда болушунун себептери жана формалары.....	37-бет
4.5. Мыйзамдуулук – эң негизги укуктук категория.....	40-бет
4.6. Мыйзамдуулуктун негизги талаптары жана принциптери.....	44-бет

4.7. К. Кондучалова – легендарлуу министр.....	45-бет
4.8. “Жүз жигит” күүсү тууралуу уламыш.....	48-бет
4.9. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты. 1-бөлүм.....	53-бет
4.10. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты. 2-бөлүм.....	56-бет
4.11. Ашым Жакыпбеков “Теңири Манас” романынан үзүндү.....	61-бет
4.12. Адабияттын алпы - Түгөлбай Сыдыкбеков.....	63-бет
4.13. Чыңгыз Айтматовдун эне тил, улут тууралуу ой талкуусу.....	65-бет
4.14. Угуп түшүнүү субтести. Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Төрагасы - Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Жетекчиси тарабынан дайындалуучу (бекитилүүчү) кызмат орундарынын номенклатурасына кирген бош кызмат орундарына дайындоо (бекитүү) үчүн талапкерлерди тандоо тартиби жөнүндө ЖОБО.....	67-бет
4.15. Маектешүү өткөрүүнүн этаптары.....	71-бет
4.16. Эмгек келишиминин мазмуну	78-бет
4.17. Иш берүүчүлөрдүн негизги укуктары жана милдеттери.....	82-бет
4.18. Кызматчынын негизги укуктары жана милдеттери.....	86-бет
4.19. К.Кондучалованын өмүрү, ишмердүүлүгү тууралуу.....	89-бет
4.20. М. Шеримкулов. Легендарлуу парламент тууралуу ачык сөз.....	91-бет
4.21. Жазуу субтестине даярдануу боюнча болжолдуу темалар.....	92-бет
4.22. Сүйлөө субтестине даярдануу боюнча болжолдуу темалар жана алардын түшүндүрмөлөрү.....	93-бет
4.23 Сүйлөө субтестинде берилген сөздөрдүн түшүндүрмөсү, айрымдарына көркөм тексттен, эскерүүлөрдөн мисал келтирилди.....	93-бет
V БӨЛҮМ. Жат жазуу.....	102-бет
5.1. Чоң – Таш окуясы.....	102-бет
VI БӨЛҮМ. Презентациялар.....	104-бет
6.1. Кыргыз тилинин стили жана алардын өзгөчөлүктөрү.....	104-бет
6.2. Типтүү нускама боюнча жасалган презентация.....	104-бет

6.3. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери боюнча даярдалган презентация.....	104-бет
6.4. Кыргыз тилинин пунктуациясы боюнча слайддар.....	104-бет
VII БӨЛҮМ. Кыргыз тилинин тыныш белгилери.....	104-бет
7.1. Чекит белгиси.....	104-бет
7.2. Суроо белгиси.....	105-бет
7.3. Илеп белгиси.....	105-бет
7.4. Үтүр.....	105-бет
7.5. Үтүрлүү чекит белгиси.....	105-бет
7.6. Кош чекит белгиси.....	106-бет
7.7. Сызыкча белгиси.....	106-бет
7.8.Тырмакча белгиси.....	107-бет
VIII БӨЛҮМ. Грамматикалык темалар.....	108-бет
8.1. Этиш. Этиштин ыңгайлры.....	108-бет
8.2. Этиштин мамилелери.....	109-бет
8.3. Колдонулган, сунушталган адабияттардын тизмеси жана аудио материалдардын, көркөм, даректүү тасмалардын, маектердин интернет желесиндеги шилтемелери.....	110-бет
IX БӨЛҮМ. Тиркеме. 9.1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы.....	113-бет
9. 2.Тесттин топтомдору	129-бет
9.3. Кыскартылган сөздөр.....	139-бет
9.4. Атайын терминдердин глоссарийи.....	141-бет

Киришүү

Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат. Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 17-июлундагы № 140 “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Конституциялык Мыйзамда: “Кыргыз Республикасында кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусу конституциялык Мыйзамда жана башка ченемдик укуктук актыларда аныкталган бардык чөйрөлөрдө анын милдеттүү түрдө пайдаланылышын камсыз кылат”¹, - деп белгиленген. Ошондуктан, бүгүнкү күндүн талабына ылайык ар бир мамлекеттик жана муниципалдык кызматчы мамлекеттик тилди тиешелүү деңгээлде билүүсү талап кылынууда. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар кызмат орундарында кызматтык милдеттерин аткарууда мамлекеттик тилде сүйлөшүүгө, жаза билүүгө, иш баяндамаларын түзө билүүгө жана аны менен биргеликте иш кагаздарын максатка ылайык туура жүргүзө алуусу шарт.

Кыргыз тили өзүнүн мамлекеттик тил макамын алганына бүгүнкү күндө 35 жылдын жүзү болуп отурат. Бул убакыт аралыгында мамлекеттик тилдин өсүп-өнүгүүсүндө, иш кагаздарды мамлекеттик тилде жүргүзүүдө мамлекет тарабынан бир топ алгылыктуу иштер жүргүзүлүп келет.

Бул окуу-методикалык комплекс жалпы тил өздөштүрүү компетенцияларында көрсөтүлгөн тил өздөштүрүүнүн C1 деңгээлинин талаптарына ылайык түзүлдү. Тил өздөштүрүүнүн C1 деңгээли угуучунун расмий чөйрөдө, жарандардын өз ара пикир алышуусунда тил билүү деңгээли жогору экендигин далилдейт. Курс жалпы 40 академиялык саатты камтыйт.

I БӨЛҮМ

1.1. Курстун максаты. Иштиктүү кыргыз тили. Кыргызтестке даярдоо курсу эки негизги максатты көздөйт. Биринчиден, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларынын арасында, мамлекеттик тил пайдаланылган бардык чөйрөлөрдө кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык, орфографиялык, стилистикалык, грамматикалык ченемдерин сактап мамлекеттик тил саясатын өнүктүрүү жана окуу курсун окутуу менен бирге мамлекеттик мекемелерде, түзүмдөрдө 2020-жылдын 3-мартындагы КР Өкмөтүнүн №120

¹ Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 17-июлундагы № 140 “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Конституциялык Мыйзам // <https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/kg>

токтомунун негизинде бекитилген Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүүнүн типтүү нускамасы менен кенен тааныштыруу, ал нускаманын негизинде мекемеде жүргүзүлүүчү иш кагаздарды жазууга, тариздөөгө жана ал иш кагаздарды жазууда кыргыз тилинин тыныш белгилерине ылайык мамлекеттик тилде сабаттуу жазууну жайылтуу болуп саналат. Экинчиден, мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылардын арасында Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 20-майындагы “Улуттук нарк жөнүндө” №157 Жарлыгын² кенен жайылтуу жана аны ишке ашыруу максатында иш жүргүзүү.

1.2. Курстун милдети. Жогорудагы алдыга койгон максаттарды ишке ашырууда төмөнкү милдеттер белгиленет:

- мамлекеттик жан муниципалдык кызматчыларга иш кагаздарды сабаттуу жазуу үчүн кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин окутуу;
- Кыргызтесттин жазуу субтесттерин иштөөдө, иш баяндамаларды, кызматтык каттарды сабаттуу жазуу максатында кыргыз тилинин тыныш белгилерин окутуу;
- 2020-жылдын 3-мартындагы КР Өкмөтүнүн №120 токтомунун негизинде бекитилген Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүүнүн типтүү нускамасынын негизинде иш кагаздардын үлгүлөрүн тариздөө;
- окутуу процессинде угуучунун лексикалык сөз байлыгын өстүрүү, Кыргызтесттин талаптарына ылайык лексико-грамматикалык, угуу, окуу, жазуу, сүйлөө субтесттерине даярдоодо тексттер, көнүгүү топтомдору, көнүктүрүүчү тесттер менен иш жүргүзүү;
- Кыргыз мамлекеттүүлүгү тууралуу маалыматтарды тарыхый булактардын, адабий, илимий-теориялык китептердин негизинде маалымдоо;
- мамлекеттин түптөлүүсүнө салымын кошкон инсандардын өмүр баянына, алардын ишмердүүлүгүнө байланыштуу материалдарга таянуу менен мамлекеттик ишмерлер тууралуу кенен маалымат берүү.

² Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 20-майындагы “Улуттук нарк жөнүндө” №157 Жарлыгы // <https://cbd.minjust.gov.kg/430957/edition/1169161/kg>

1.3. Максаттуу аудитория. Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 17-июлундагы №140 “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Конституциялык Мыйзамдын 11-главасынын 32-беренесинде: “Төмөнкү адамдар мамлекеттик тилди билүүгө жана аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү”³, - деп 13 пункт белгиленген. Алардын катарын Жогорку Кеңештин депутаттарынан тартып, адвокат, сот, мугалим, дарыгерлер толуктайт. Демек, Мыйзамда көрсөтүлгөндөй Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарынын реестринде белгиленген тизмедеги бардык мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар Иштиктүү кыргыз тили. Кыргызтестке даярдоо курсунун максаттуу аудиториясы болуп саналат (тиркемеде толук тизмеси келтирилет).

1.4. Компетенциялар жана көндүмдөр. Окуу курсун өздөштүрүүнүн натыйжасында төмөнкү компетенцияларга ээ болот:

Билгичтик:

- кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин;
- кыргыз тилинин тыныш белгилерин;
- иш кагаздарынын таризделишин;
- кыска убакытта көз жүгүртүп окуу;
- белгиленген убакытта текстти изилдеп окууга.

Колдоно билүү:

- кесиптик чөйрөсүндө кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин сабаттуу колдонуу көндүмү;
- кыргыз тилинин пунктуациясын эрежеге ылайык колдонуу көндүмү;
- иш жүргүзүү өзгөчөлүктөрүнө карата иш кагаздарынын үлгүлөрүн талапка ылайык жаза билүү көндүмү;
- оюн кенен, так, ырааттуу чагылдыра жазып берүү көндүмү;
- иш баянынын жаза билүү көндүмү.

Көндүмдөргө ээ болуу:

³ Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 17-июлундагы № 140 “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Конституциялык Мыйзам // 11-глава. Мамлекеттик тилди билүү милдети // 32-берене. Мамлекеттик тилди билүүгө жана аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү адамдар // <https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/kg>

- мамлекеттик тилде иш чөйрөсүндө, жарандык чөйрөдө пикир алышууда кырдаалга жараша оюн ырааттуу, так чагылдыруу жөндөмүнө ээ болот;
- мамлекеттик тилде сабаттуу жазуу жөндөмдөрүнө ээ болот;
- текстти көз жүгүртүп окуп түшүнүү жөндөмүнө ээ болот;
- ЧУАны талапка ылайык тариздөө жөндөмүнө ээ болот;
- иш баянын кыска, ырааттуу, маалыматтуу жазуу жөндөмүнө ээ болот.

1.5. Курстун кыскача мүнөздөмөсү жана түзүлүшү (сааттары). Окуу-методикалык курстун жалпы саатын 40 академиялык саат түзөт. Курстун мазмуну кыргыз тилинин жазуу эрежелерине, тыныш белгилерине, 2020-жылдын 3-мартындагы КР Өкмөтүнүн №120 токтомунун негизинде бекитилген Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүүнүн типтүү нускамасына, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 20-майындагы “Улуттук нарк жөнүндө” №157 Жарлыгына, Кыргызтесттин талаптарына негизделип, угуучулардын кесиптик ишмердүүлүгүндө конкреттүү сабаттуу көндүмдөрдү калыптандыруу максатында түзүлдү. Окуу-методикалык комплекс угуучулардын максаттуу группасына багыт алат. Курс беш күн аралыгында күнүгө, 1 саат 20 мүнөт академиялык саат өлчөмүндө өтүүгө пландаштырылат.

II БӨЛҮМ.

2.1.Модулдун окуу планы:

- дидактикалык материалдардын логикалык ырааттуулугу;
- окутуунун интерактивдүү методдору;
- таратылуучу материалдардын көрсөтмөлүүлүгү.

2.2.Теориялык, практикалык сабактардын программасы (сабактардын темалары, сааттарга бөлүштүрүү)

№	Темалардын аталышы
1.	Кызматчылардын мамлекеттик тилди тиешелүү деңгээлде билүүсүн аныктоо.
2.	Стиль, стилдин түрлөрү. Расмий стилдин өзгөчөлүктөрү. Типтүү нускама жөнүндө түшүнүк.
3.	Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: - үндүү тамгалардын жазылышы; - үнсүз тамгалардын жазылышы; - өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы; - дефис менен жазуунун эрежелери.

4.	Ички иш кагаздарын тариздөө. Буйрук. Буйруктун түрлөрү: жалпы ишмердик боюнча буйрук; өздүк курам боюнча буйрук: - жумушка кабыл алуу жөнүндө; - башка кызматка которуу жөнүндө; - эмгек өргүүсүн берүү жөнүндө. Этиштин ыңгайлары. Буйрук ыңгай. Этиштин мамилелери. Туяк мамиле.
5.	Кызматтык каттар жана алардын бөлүнүшү: - өтүнүч кат; - кайрылуу кат; - куттуктоо кат. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. Сүйлөм аягында коюлуучу тыныш белгилери: - чекит; - суроо белгиси; - илеп белгиси.
6.	Акт түзүү. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. Сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилери: - кош чекит; - сызыкча; - үтүрлүү чекит.
7.	Жобонун таризделиши Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: - татаал сөздөрдүн жазылышы; - кыскартылган сөздөр жана алардын жазылышы; - энчилүү аттардын жазылышы.
8.	Тырмакча белгисин коюу эрежелери.
9.	Жат жазуу жаздыруу.
10.	Кыргызтест боюнча маалымат. C1 деңгээлинин талаптары менен тааныштыруу. Окуп түшүнүү. Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жапаровдун 2022-жылдын 20-майындагы №157 “Улуттук нарк жөнүндө ” Жарлыгы. Угуп түшүнүү. Эмгек келишиминин мазмуну.
11.	Окуп түшүнүү. Кыргыз туусун ыйык тутуп, аяр күтүп алалы! Угуп түшүнүү. Иш берүүчүнүн негизги укуктары жана милдеттери.

12.	Окуп түшүнүү. Эгемендүүлүк – мамлекеттин эң негизги белгиси. Угуп түшүнүү. Кызматкерлердин негизги укуктары жана милдеттери.
13.	Окуп түшүнүү. Мамлекеттин пайда болушунун себептери жана формалары. Угуп түшүнүү. Бош кызмат ордун ээлөөгө талапкерлерди тандоонун тартиби
14.	Окуп түшүнүү. Мыйзамдуулук – эң негизги укуктук категория. Мыйзамдуулуктун негизги талаптары жана принциптери. Угуп түшүнүү. Маектешүү өткөрүүнүн этаптары.
15.	Окуп түшүнүү. “Жүз жигит” уламышы. Угуп түшүнүү. “Маркумдар үнү” романынан үзүндү угуу
16.	Окуп түшүнүү. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты. 1, 2-текст. Угуп түшүнүү. К.Кондучалованын өмүрү, иштеген иштери тууралуу угуу.
17.	Окуп түшүнүү. Адабияттын алпы – Т.Сыдыкбеков. Угуп түшүнүү. М. Шеримкулов. Легендарлуу парламент тууралуу ачык сөз.
18.	Окуп түшүнүү. Ч.Айтматовдун эне тил, улут тууралуу ой талкуусу. Угуп түшүнүү. “Ак-Мөөр” фильмин көрүү.
19.	Жат жазуу. Жазуу субтестти жазуу. Алыскы туугандан жакынкы кошуна артык. Ак ойлоп, адал иште. Биймандуу бийде тууган жок. Сүйлөө субтестинин темаларын айтып көнүгүү. Гумандуулук Жоомарттык Улутмандык Наадандык
20.	Жыйынтыктоочу тест

2.3. Модулдук темалардын убакытына жараша бөлүштүрүлүшү

Убакыты	Сабактын жүрүшү	Формат
	1-күн	
9.00-10.20	Учурашуу. Курстун максаты жана милдети. Аныктоочу тестти жүргүзүп, жыйынтыгын чыгаруу.	Суроо-жооп, пикир алышуу.

10.30-11.50	Стиль. Стилдин тарыхы жана анын түрлөрү. 2020-жылдын 3-мартындагы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилген Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүүнүн типтүү нускамасы тууралуу маалымат берүү.	Мээге чабуул, талкуу, презентацияларды көрсөтүү.
12.00- 13.00	Тыныгуу.	
13.00-14.20	Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: - үнсүз тыбыштардын жазылышы; - баш тамгалардын жазылышы; - өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы; - баш тамгалардын жазылышы; - өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы; - дефис менен жазуунун эрежелери.	Темага байланыштуу презентация, грамматикалык темага карата көнүгүүлөрдү иштөө, жазуу иштеринде эрежелерди колдонуу.
14.20-15.50	Ички иш кагаздарын тариздөө. Буйрук. Буйруктун түрлөрү: <i>-жалпы ишмердик боюнча буйрук;</i> <i>-өздүк курам боюнча буйрук:</i> - жумушка кабыл алуу жөнүндө; - башка кызматка которуу жөнүндө; - эмгек өргүүсүн берүү жөнүндө. Этиштин ыңгайлары. Буйрук ыңгай. Этиштин мамилелери.Туюк мамиле.	Типтүү нускамага ылайык таризделишин, түрлөрүнө презентация, үлгүлөрдү орфографиялык эрежелерге ылайык жазуу, көнүгүүлөрдүн топтому.
	2-күн	
9.00-10.20	Кызматтык каттар жана алардын бөлүнүшү: - өтүнүч кат; - кайрылуу кат; - куттуктоо кат. Кыргыз тилинин тыныш белгилери Сүйлөмдүн аягында коюлуучу тыныш белгилери:	Типтүү нускаманын негизинде жана грамматикалык темага презентация, иш кагаздарынын үлгүлөрүнүн негизинде көнүгүү иштерин иштөө.

	- чекит; - суроо белгиси; - илеп белгиси.	
10.30-11.50	Акт түзүү. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. Сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилери: -кош чекит; -сызыкча; -үтүрлүү чекит.	Типтүү нускамада берилген үлгүгө ылайык, грамматикалык темага байланыштуу презентация.
12.00-13.00	Тыныгуу.	
13.00-14.20	Протокол жазуу Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: - татаал сөздөрдүн жазылышы; - кыскартылган сөздөр жана алардын жазылышы; - энчилүү аттардын жазылышы; - кыскартылган сөздөр жана алардын жазылышы; - энчилүү аттардын жазылышы.	Типтүү нускамага ылайык протоколдун таризделиши, кыргыз тилинин жазуу эрежелерине ылайык презентация көрсөтүү.
14.20-15.50	Окуп түшүнүү. Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жапаровдун 2022-жылдын 20-майындагы №157 “Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыгы. Угуп түшүнүү. Эмгек келишиминин мазмуну.	Текстти окуу, тексттеги жаңы сөздөрдү талкуулоо, текстке байланыштуу тестти иштөө.
	3-күн	
9.00-10.20	Жат жазуу жаздыруу, текшерүү. Окуп түшүнүү. К.Кондучалова – легендарлуу министр.	Каталардын үстүндө иштөө, Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин презентациясы Окуу субтестинин тесттерин иштөө.
10.20-11.50	Окуп түшүнүү. Кыргыз туусун ыйык тутуп, аяр күтүп алалы! Угуп түшүнүү. Иш берүүчүнүн негизги укуктары жана милдеттери.	Текстти окуп, тесттин үстүндө иштөө, укма материалды угуп,

		талкуулап, тесттерди иштөө, диспут.
12.00-13.00	Тыныгуу.	
13.00-14.20	Окуп түшүнүү. Эгемендүүлүк – мамлекеттин эң негизги белгиси. Угуп түшүнүү. Кызматчылардын негизги укуктары жана милдеттери.	Текстти окуп, тесттин үстүндө иштөө, укма материалды угуп, талкуулап, тесттерди иштөө, диспут.
14.20-15.50	Окуп түшүнүү. Мамлекеттин пайда болушунун себептери жана формалары. Угуп түшүнүү. Бош кызмат ордун ээлөөгө талапкерлерди тандоонун тартиби.	Текстти окуу, текстке карата берилген тапшырмаларды аткаруу, талкуулоо, лексико-грамматикалык тест иштөө.
	4-күн	
9.00-10.20	Окуп түшүнүү. Мыйзамдуулук – эң негизги укуктук категория. Мыйзамдуулуктун негизги талаптары жана принциптери. Угуп түшүнүү. Маектешүү өткөрүүнүн этаптары.	Текстти окуу, укма материалды угуу, тексттерге карата берилген тапшырмаларды аткаруу, лексико-грамматикалык тест иштөө.
10.20-11.50	Окуп түшүнүү. “Жүз жигит” тууралуу уламыш. Угуп түшүнүү. “Маркумдар үнү” романынан үзүндү угуу.	Текстти окуу, тексттеги жаңы сөздөрдү талкуулоо, текстке байланыштуу тестти иштөө. Мамлекеттин башатында турган инсандар тууралуу ой бөлүшүү.
12.00-13.00	Тыныгуу.	
13.00-14.20	Окуп түшүнүү. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты. 1,2-тексттер.	Текстти окуу, укма материалды угуп, тексттеги жаңы сөздөрдү талкуулоо,

	Угуп түшүнүү. К.Кондучалованын өмүрү, иштеген кызматы тууралуу укттуруу.	текстке байланыштуу тестти иштөө.
14.20-15.50	Окуп түшүнүү. Адабияттын алпы – Т.Сыдыкбеков. Угуп түшүнүү. М. Шеримкулов. Легендарлуу парламент тууралуу ачык сөз.	Текстти окуу, укма материалды угуп, тексттеги жаңы сөздөрдү талкуулоо, текстке байланыштуу тестти иштөө.
	5-күн	
9.00-10.20	Окуп түшүнүү. Ч.Айтматовдун эне тил, улут тууралуу ой талкуусу. Угуп түшүнүү. “Ак-Мөөр” фильмин көрүү.	Текстке карата көз карашын билдирүү. Берилген тапшырманы аткаруу. Үйдөн толугу менен көрүп, аягына чыгуу
1020-11.50	Жазуу субтестти жазуу. Алыскы туугандан жакынкы кошуна артык. Ак ойлоп, адал иште. Биймандуу бийде тууган жок. Сүйлөө субтестинин темаларын айтып көнүгүү. Гумандуулук Жоомарттык Улутмандык Наадандык	Тандалган темада оюн ырааттуу, көркөм, сабаттуу жазуу. Кыргызтесттин талабына ылайык 20 сүйлөмдөн кем эмес эссе жазуу, талкуулоо. 1,5-3 мүнөттүн аралыгында тандалган теманы ырааттуу түшүндүрүп айтып берүү, сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү, талкуулоо
12.00-13.00	Тыныгуу.	
13.00-14.20	Жыйынтыктоочу тест жазуу	
14.20-15.50	Жыйынтыгын чыгаруу	Талкуулоо, пикир алышуу

2. 4. Модулдун окуу планы, сааттары

№	Сабактардын тематикасы	Сааттар дын саны	Практика лык сабак
1.	Кызматчылардын мамлекеттик тилди тиешелүү деңгээлде билүүсүн аныктоо.	2 саат	+
2.	Стиль, стилдин түрлөрү. Расмий стилдин өзгөчөлүктөрү. Типтүү нускама жөнүндө маалымат берүү.	2 саат	+
3.	Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: - үнсүз тыбыштардын жазылышы; - баш тамгалардын жазылышы; - өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы; - дефис менен жазуунун эрежелери.	2 саат	+
4.	Ички иш кагаздарын тариздөө. Буйрук. Буйруктун түрлөрү: <i>1) жалпы ишмердик боюнча буйрук;</i> <i>2) өздүк курам боюнча буйрук:</i> - жумушка кабыл алуу жөнүндө; - башка кызматка которуу жөнүндө; - эмгек өргүүсүн берүү жөнүндө. Этиштин ыңгайлары. Буйрук ыңгай. Этиштин мамилелери. Туюк мамиле.	2 саат	+
5.	Кызматтык каттар жана алардын бөлүнүшү: - өтүнүч кат; - кайрылуу кат; - куттуктоо кат. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. Сүйлөм аягында коюлуучу тыныш белгилери: - чекит; - суроо белгиси; - илеп белгиси.	2 саат	+
6.	Акт түзүү.	2 саат	+
	Кыргыз тилинин тыныш белгилери. Сүйлөмдүн ичинде коюлуучу тыныш белгилери: -кош чекит; -сызыкча; -үтүрлүү чекит.		

7.	Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: - татаал сөздөрдүн жазылышы; - кыскартылган сөздөр жана алардын жазылышы; - энчилүү аттардын жазылышы. Кыргыз тилинин тыныш белгилери.	2 саат	+
8.	Окуп түшүнүү. Кыргыз Республикасынын Президенти С.Жапаровдун 2022-жылдын 20-майындагы №157 “Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыгы. Угуу түшүнүү. Эмгек келишиминин мазмуну.	2 саат	+
9.	Жат жазуу жаздыруу.	2 саат	+
10.	Окуп түшүнүү. Кыргыз туусун ыйык тутуп, аяр күтүп алалы! Угуу түшүнүү. Иш берүүчүнүн негизги укуктары жана милдеттери.	2 саат	+
11.	Окуп түшүнүү. “Эгемендүүлүк – мамлекеттин эң негизги белгиси”. Угуу түшүнүү. Кызматкерлердин негизги укуктары жана милдеттери.	2 саат	+
12.	Окуп түшүнүү. “Мамлекеттин пайда болушунун себептери жана формалары”. Угуу түшүнүү. Бош кызмат ордун ээлөөгө талапкерлерди тандоонун тартиби.	2 саат	+
13.	Окуп түшүнүү. “Мыйзамдуулук – эң негизги укуктук категория”. Угуу түшүнүү. Маектешүү өткөрүүнүн этаптары.	2 саат	+
14.	Окуп түшүнүү. “Жүз жигит” күүсү тууралуу уламышты окуу. Угуу түшүнүү. “Маркумдар үнүн” романынан үзүндү угуу.	2 саат	+
15.	Окуп түшүнүү. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты. Угуу түшүнүү. К.Кондучалованын өмүрү жана ишмердүүлүгү тууралуу угуу.	2 саат	+
16.	Окуп түшүнүү. Адабияттын алпы -Т.Сыдыкбеков. Угуу түшүнүү. М. Шеримкулов. Легендарлуу парламент тууралуу ачык сөз.	2 саат	+

17.	Окуп түшүнүү. Ч.Айтматовдун эне тил, улут тууралуу ой талкуусу. Угуп түшүнүү. “Ак-Мөөр” фильмин көрүү.	2 саат	+
18.	Жат жазуу. Жазуу субтестти жазуу. Алыскы туугандан жакынкы кошуна артык. Ак ойлоп, адал иште. Биймандуу бийде тууган жок.	2 саат	+
19.	Сүйлөө субтестинин темаларын айтып көнүгүү. Гумандуулук Жоомарттык Улутмандык Наадандык	2 саат	+
20.	Жыйынтыктоочу тест	2 саат	+

2.5. Курсту окутуунун методикасы.

Окутуу жалпы жолунан салттуу методду колдонуу менен жүргүзүлөт. Бирок сабактын жүрүшүндө сөзсүз түрдө коммуникативдик, интерактивдик же инновациялык ыкмалар да пайдаланылат. Жалпы иштин жүрүшүндө сынчыл ойлом, мээге чабуул, кайтарым байланыш, кесипке багытталган окутуу, диспут сабагы, мээге чабуул, билем – билбейм - билгим келет методдору жана сабактын *формалары колдонулат*. Сөз элегин көбөйтүп, мамлекетик тилде эркин сүйлөөнү жогорулатуу максатында жана натыйжага жетүүдө, Кыргызтесттин сүйлөө, жазуу, угуу, окуу субтесттерин иштөөдө аудио, видео материалдардын орду абдан зор. Бүгүнкү ааламдашуу заманда, санариптештирүү мезгилде окутуу процессинде ар кандай интернет желелеринен, негизинен, YouTube каналынан маалыматтык материалдар, тарыхый маалыматтар, публицистикалык маектер, даректүү жана көркөм фильмдер менен таанышууга, аларды максаттуу колдонууга зор мүмкүнчүлүктөр жаралып, алар ийгиликтүү пайдаланылууда. Окутуу учурунда угуучулардын фасилитатордун ролун аткарып, тайпада иштеген материалын коргоп, көрсөтүүдө, жетекчинин ролунда болуу угуучуларды сүйлөөгө шыктандырат. Мындай оюндар окуу процессин кызыктуу кылып, угуучуларды мотивациялайт.

2.6. Өздөштүргөн билимди баалоо саясаты (сабактардагы активдүүлүгү, аралык тесттер, презентациялоо, эссе жазуу, жат жазуу, жыйынтыктоочу көзөмөл).

<i>Сабакка катышуусу</i>	<i>Талкуудагы активдүүлүгү</i>	<i>Топтук иштер</i>	<i>Аралык тест</i>	<i>Жыйынтыктоочу көзөмөл</i>
20%	20%	20 %	10 %	30 %

Курстун аягында жыйынтыгы чыгарылып, ийгиликтүү бүтүргөн угуучуларга С1 деңгээлин академиялык 40 саат көлөмүндө уккандыгы тууралуу тастыктама берилет.

III БӨЛҮМ.

Практикалык сабактарда колдонулган теориялык жана дидактикалык материалдар. 2020-жылдын 3-мартындагы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилген Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүүнүн типтүү нускамасында белгиленген иш кагаздар. Иш кагаздарынын таризделиши.

3.1. ТЕМА: 2020-жылдын 3-мартындагы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилген Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүүнүн типтүү нускамасы жөнүндө түшүнүк

1. Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүү боюнча типтүү нускама (мындан ары – Типтүү нускама) мекемелерде, уюмдарда жана ишканаларда (мындан ары – мекемелер) башкаруу ишин документтештирүүгө жана документтер менен иштөөнү уюштурууга бирдей талаптарды жөнгө салган принциптердин жана эрежелердин жыйындысын белгилейт.

2. Мекемелер иш кагаздарын жүргүзүүнү ушул Типтүү нускаманын негизинде уюштурат жана жүргүзөт.

Иш кагаздары мамлекеттик тилде, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда – расмий тилде жүргүзүлөт.

Мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында иш кагаздарын мамлекеттик жана расмий тилде жүргүзүүдө мамлекеттик тилдеги документ түп нуска болуп саналат.

3. Типтүү нускамада көрсөтүлгөн жалпы талаптар электрондук документ жүгүртүүнүн бирдиктүү системасынын (мындан ары – ЭДБС) жардамы менен документтерди даярдоону, каттоону, эсепке алууну жана аткарылышын контролдоону кошуп алганда, документтердин түрүнө (кагаз, электрондук) карабастан, уюштуруу-тескөө документтерине (мындан ары – УТД) жайылтылат.

Колдонуу мүмкүндүгү чектелген белгиси бар документтер менен иштөө тартиби атайын нускамалар менен бекитилет.

4. Иш кагаздарын жүргүзүүнү уюштурууга жана алардын абалына жоопкерчилик мекеменин жетекчисине, түзүмдүк бөлүмдөрдө алардын жетекчилерине жүктөлөт.

5. Жетекчи же иш кагаздарын жүргүзүүгө жана архивге жооптуу кызматкер алмашкан учурда, мекеменин документтерин кабыл алуу-өткөрүп берүү актысы түзүлөт жана документтер мыйзамдуу мураскерге акт боюнча өткөрүлүп берилет. Документтердин кем экендиги аныкталса, аларды издеп табуу чаралары көрүлөт.

6. Мекеме кайрадан уюштурулганда, жоюлганда документтерди өткөрүп берүү жана аларды андан ары колдонуу тартиби мекеменин жетекчисинин буйругунда (тескемесинде) белгиленет.

Жоюлган мекеменин документтерин өткөрүп берүү көктөмөлөрдү өткөрүп берүү үчүн түзүлгөн комиссиянын милдетине кирет. Архивдик документтери мамлекеттик архивге сактоого өткөрүлүп берилбей турган мамлекеттик органдарды эске албаганда, комиссиянын курамына мамлекеттик архивдин өкүлү милдеттүү киргизилет.

Документтер иреттелет, тизмеленет жана жогору турган мекеменин архивине, мыйзамдуу мураскерге же тиешелүү мамлекеттик архивге өткөрүлөт.

Мекеме функциясы башка мекемеге өткөрүлүү менен кайра түзүлгөндө, анын функциясын алган мекеме кайра түзүүгө туш болгон мекеменин иш кагаздарын жүргүзүүдөгү аякталбай калган иштерин жана архивин акт боюнча кабыл алат жана алардын сакталышы үчүн толук жоопкерчилик тартат.

7. Документтерди уурдаган, бузган, жашырган же мыйзамсыз түрдө жок кылган, ошондой эле өздөрүнүн кылган аракети же аракетсиздиги менен Кыргыз Республикасынын Улуттук архив фондунун документтеринин жоголушуна жол берген кызмат адамдары Кыргыз Республикасынын Бузуулар жөнүндө кодексине ылайык жоопкерчилик тартат.

8. Бирдиктүү техникалык саясатты жана заманбап техникалык каражаттарды колдонуунун негизинде документтер менен иштөөдө иш кагаздарын жүргүзүүнү уюштуруу, жүгүртүү жана өркүндөтүү, мекемеде документтер менен иш алып баруунун белгиленген тартибин сактоону контролдоо жана методикалык тейлөө атайын түзүлгөн түзүмдүк бөлүмдөр (мындан ары – иш кагаздарын жүргүзүү кызматы) же иш кагаздарын жүгүртүү үчүн жооптуу адамдар тарабынан жүзөгө ашырылат⁴.

3.2. ТЕМА: АКТынын таризделиши

Кыргыз Республикасында иш кагаздарын
жүргүзүү боюнча типтүү нускамага 30-тиркеме

⁴ <https://cbd.minjust.gov.kg/157489/edition/1202216/kg>

Документтерди жана көктөмөлөрдү жок кылуу актысынын формасы

Ведомствонун аталышы

Мекеменин аталышы

БЕКИТЕМ

жетекчинин кызматынын аталышы

кол тамгасы аты фамилиясы

датасы _____

Документтерди жана көктөмөлөрдү жок кылууга чыгаруу жөнүндө АКТ

_____ №

(датасы)

(түзүлгөн жери)

Негизи: _____ № _____ буйрук

Түзүлдү: эксперттик комиссия тарабынан

Комиссиянын төрагасы:

_____ кызматы, аты, атасынын аты,
фамилиясы

Комиссиянын мүчөлөрү:

_____ кызматы, аты, атасынын аты,
фамилиясы

Катышкандар:

_____ кызматы, аты, атасынын аты,
фамилиясы

Комиссия _____ тизмекти жетекчиликке
алып,

_____ тизмектин аталышы

илимий-тарыхый баалуулугун жана практикалык маанисин жоготкон төмөнкүдөй
документтерди жана көктөмөлөрдү жок кылуу үчүн тандап алды:

_____ ишинде мындан ары сакталбай турган документтер болгон

_____ мекеменин аталышы

Ка-тар №	Документ- тердин жана көктөмөлөрдүн датасы	Көктөмөлөрдүн жана документтердин (топтолгон же жеке) аталыштары, номенклатура, тизим боюнча индекси	Түшүндүр мөлөр	Документ-тердин саны	Тизмек боюнча статьялардын номерлери
1	2	3	4	5	6

Көктөмөлөрдүн бардык саны _____
цифра жана жазуу жүзүндө

Эксперттик комиссиянын төрагасы: кол тамгасы аты-жөнү

Мүчөлөрү: кол тамгасы аты-жөнү

Документтер жок кылууга майдаланды, макулатура алуучу уюмга кабыл алуу-
өткөрүү коштомо барагы _____ боюнча берилди.
датасы

Эксперттик комиссиянын төрагасы: кол тамгасы аты-жөнү
Датасы

3. 3. ТЕМА: Буйруктун таризделиши

Кыргыз Республикасында иш кагаздарын
жүргүзүү боюнча типтүү нускамага
11-тиркеме

**КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ӨКМӨТҮНӨ КАРАШТУУ
МАМЛЕКЕТТИК КАТОО
КЫЗМАТЫНЫН АЛДЫНДАГЫ
АРХИВ АГЕНТТИГИ**

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик герби

**АРХИВНОЕ АГЕНТСТВО
ПРИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
РЕГИСТРАЦИОННОЙ
СЛУЖБЕ ПРИ
ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

**БУЙРУК
ПРИКАЗ**

№ _____

Бишкек ш.

Илимий-усулдук кеңештин курамын бекитүү жөнүндө

Кадрдык өзгөрүүлөргө байланыштуу буйрук кылам:

1. Илимий-усулдук кеңештин төмөнкү курамы бекитилсин: ...
2. буйрук күчүн жоготту деп табылсын.

Директор

(кол тамгасы)

Аты-жөнү

Визалар

1-тапшырма. Кесиптешиңиз менен алдыда пландаштырылып жаткан иш сапар тууралуу маектешиңиз.

2-тапшырма. Сиз иштеген мекеменин ишмердүүлүгүнө байланыштуу буйруктун үлгүсүн жазыңыз.

3- тапшырма. Буйруктун үлгүсүн расмий тилден мамлекеттик тилге которуңуз.

О служебной командировке

В соответствии с поручением Администрации Президента Кыргызской Республики от 20 января 2023 года № 40-343, для участия в заседании Совета евразийской экономической комиссии, которое состоится 25 января 2023 года в г. Москва, Российская Федерация, **приказываю:**

1. Командировать заместителя министра сельского хозяйства Кыргызской Республики С.Н. Насирдинова, заведующую сектором по работе с ЕАЭС и вопросам ВТО управления стратегического развития Министерства сельского хозяйства Кыргызской Республики Н.Т. Каарбаеву в г. Москва, Российская Федерация, с 24 по 26 января 2023 года (на 3 дня).

2. Бухгалтерии центрального аппарата Министерства сельского хозяйства Кыргызской Республики произвести оплату командировочных расходов согласно постановлению Правительства Кыргызской Республики «Об установлении норм командировочных расходов и порядке их возмещения» от 26 августа 2008 года № 471.

3. Заведующей сектором по работе с ЕАЭС и вопросам ВТО управления стратегического развития Министерства сельского хозяйства Кыргызской Республики Н.Т. Каарбаевой по итогам служебной командировки направить отчет в Министерство иностранных дел Кыргызской Республики в срок до 1 февраля 2023 года.

4. Контроль за исполнением настоящего приказа оставляю за собой.

3.4. ТЕМА: Жобонун таризделиши

Кыргыз Республикасында иш кагаздарын
жүргүзүү боюнча типтүү нускамага
12-тиркеме

БЕКИТИЛДИ
Кыргыз Республикасынын
Саламаттык сактоо
министрлигинин
_____ № _____

_____ бөлүмү жөнүндө
ЖОБО

1. Жалпы жоболор
2. Милдеттери
3. Түзүмү
4. Функциялары
5. Укуктары
6. Башка түзүмдүк бөлүмдөр менен өз ара байланыш мамилелери
7. Жоопкерчилиги

1-тапшырма. Кыргыз Республикасынын Президентинин
Администрациясынын саясий жана экономикалык изилдөөлөр башкармалыгы
жөнүндө жобону которуп, варианттарды салыштырыңыз.

3.2. Специфические функции отдела по цифровому развитию	3.2. Санариптик өнүктүрүү боюнча бөлүмдүн өзгөчө функциялары
14. Отдел по цифровому развитию в рамках возложенных задач выполняет следующие специфические функции:	14. Санариптик өнүктүрүү боюнча бөлүм жүктөлгөн милдеттердин алкагында төмөнкүдөй өзгөчө функцияларды аткарат:

1) осуществляет координацию, мониторинг и анализ деятельности в сфере цифрового развития, электронной подписи, электронных услуг, электронного управления, защиты персональных данных, электрической и почтовой связи, а также развития инфраструктуры регистрации населения, актов гражданского состояния, прав на движимое имущество, автотранспортных средств и водительского состава, архивного дела;	1) санариптик өнүктүрүү, электрондук кол тамга, электрондук кызмат көрсөтүүлөр, электрондук башкаруу, жеке маалыматтарды коргоо, электр жана почта байланышы, ошондой эле калкты, жарандык абалдын актыларын, кыймылдуу мүлккө укуктарды, автотранспорт каражаттарын жана айдоочулук курамды каттоо инфраструктурасын, архив ишин өнүктүрүү чөйрөсүндөгү ишти координациялайт, мониторинг жүргүзөт жана талдайт;
2) разрабатывает проекты актов Президента, постановлений и распоряжений Кабинета Министров, распоряжений Председателя Кабинета Министров (распоряжений Руководителя Администрации Президента), иных документов по вопросам, отнесенным к компетенции отдела;	2) бөлүмдүн компетенциясына кирген маселелер боюнча Президенттин актыларынын, Министрлер Кабинетинин токтомдорунун жана тескемелеринин, Министрлер Кабинетинин Төрагасынын тескемелеринин (Президенттин Администрациясынын Жетекчисинин тескемелеринин), башка документтердин долбоорлорун иштеп чыгат;
3) процедурно сопровождает в Администрации Президента проекты нормативных правовых актов, иных документов, отнесенных к компетенции отдела	3) бөлүмдүн компетенциясына кирген ченемдик укуктук актылардын, башка документтердин долбоорлорун Президенттин Администрациясында жол-жоболук коштойт.

3.5. ТЕМА: Кат бланкынын таризделиши

Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүү боюнча типтүү нускамага 8-тиркеме

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ӨКМӨТҮНӨ КАРАШТУУ
МАМЛЕКЕТТИК КАТТОО

Кыргыз
Республикасынын
Мамлекеттик
герби

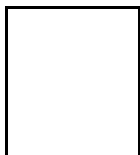
АРХИВНОЕ АГЕНТСТВО
ПРИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
РЕГИСТРАЦИОННОЙ

КЫЗМАТЫНЫН АЛДЫНДАГЫ
АРХИВ АГЕНТТИГИ

720040, Бишкек ш., Токтогул көч. 105,
тел. - факс 66 33 68 www.archive.kg
э/э № 111111111 1-Май КРБ-2,
Кыргызстан АКБсы
ИСН 11111111111111

СЛУЖБЕ ПРИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

720040, г. Бишкек, ул. Токтогула 105,
тел. - факс 66 33 68 www.archive.kg
р/с № 111111111 Первомайское
АКБ Кыргызстан
ИНН 11111111111111

_____ № _____

_____ 20 _____ -ж. № _____

3.6. ТЕМА: Протоколдун таризделиши

Кыргыз Республикасында иш кагаздарын
жүргүзүү боюнча типтүү нускамага
13-тиркеме

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ӨКМӨТҮНӨ КАРАШТУУ
МАМЛЕКЕТТИК КАТТОО
КЫЗМАТЫНЫН АЛДЫНДАГЫ
АРХИВ АГЕНТТИГИ

Кыргыз
Республикасынын
Мамлекеттик герби

АРХИВНОЕ АГЕНТСТВО ПРИ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
РЕГИСТРАЦИОННОЙ
СЛУЖБЕ ПРИ
ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Илимий-методикалык кеңештин жыйынынын ПРОТОКОЛУ

№ _____

Бишкек шаары

Төрагасы: _____ аты-жөнү

Катчысы: _____ аты-жөнү

Катышкандар: _____

коллегиялык органдын мүчөлөрү

Чакырылгандар: _____ адам (тизме тиркелет)

КҮН ТАРТИБИ:

1. _____ жөнүндө
_____ баяндамасы

кызматы, аты-жөнү

2. _____ жөнүндө
_____ баяндамасы

кызматы, аты-жөнү

УГУЛДУ:

Аты-жөнү – баяндаманын тексти тиркелет

ЧЫГЫП СҮЙЛӨШТҮ:

Аты-жөнү – сүйлөгөн сөзүнүн кыскача берилиши

ТОКТОМ КЫЛАТ (ЧЕЧИМ КЫЛАТ):

1.1. _____

1.2. _____

Төрагасы

кол тамгасы

аты-жөнү

Катчысы

кол тамгасы

аты-жөнү

IV БӨЛҮМ. Кыргызтесттин субтесттерине даярдоо боюнча дидактикалык темалар.

ОКУП ТҮШҮНҮҮ СУБТЕСТИ боюнча дидактикалык материалдар жана тапшырмалар.

4.1. ТЕМА: Кыргыз Республикасынын Президенти С. Жапаровдун 2022-жылдын 20-майындагы № 157 “Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыгы

1-тапшырма: 2022-жылдын 20-майы ПЖ № 157 Кыргыз Республикасынын Президенти С. Жапаровдун 2022-жылдын 20-майындагы № 157 “Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыгын окуп түшүнүү.

Жер жүзүндөгү ар бир улуттук нарк адамзаттын жан дүйнө казынасынын кайталангыс табылгасы болуп саналат. Жалпы адамзаттык нарк улуттук-этникалык маданияттардын көп түрдүү биримдигинен түзүлөт. Жаратылыштагы биоартүрдүүлүк сыяктуу эле адамзат коомундагы социомаданий ар түрдүүлүк да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Улуттук нарк башка элдерге да жакын жана түшүнүктүү болуп, жалпы адамзаттык баалуулуктардын катарына кирет. Ошондуктан ал калктардын, этностордун ортосундагы ынтымак-достукка, өз ара мамилеге шайкешип, бириктирүүчү кызматты аткарган.

Миңдеген жылдар мурун өз алдынча ээлик түзүп, ага көз карандысыз башкаруу тартибин орнотуп, чоң жана кичине элдер менен тең ата мамиле жүргүзүүдө натыйжалуу ийгиликтерге алып келген кыргыз элинин эң негизги таянычы жана ишеничи эреже-тартиптерден, жүрүм-турум адебинен, каада-салтынын жыйындысынан куралып, улуттук дүйнөтаанымдарына шайкелишкен улуттук нарк мыйзамы иштелип чыккан. Улуттук нарк кылымдар бою мезгилдин сынынан өтүп, айрым жерлеринде толукталып, бекемделип жүрүп отурган. Нарктын таасири эң жогорку деңгээлге өсүп чыккан, алсак эл арасында “Хан бийлигинен нарк күчтүү”, “Эрден өтмөк бар, элден өтмөк жок” деген накыл сөздөр Айкөл Манас атабыздын доорунда жаралып, азыркы мезгилге чейин өзүнүн күчүн жоготпой келе жатат.

Ошол эле учурда мамлекеттик башкаруу иштерине башка диний ишенимдер жана кызыкчылыктар таңууланган учурда эл арасында жиктер пайда болуп, ынтымактын ыдырашына кайсыл бир деңгээлде таасир бере баштаган. Тарых барактары мындай окуялардын бир нечесин тастыктап бере алат. Мамлекеттик башкаруу системасында нарктуулуктун бузулушу ири дөөлөттөрдүн, өлкөлөрдүн урашына алып келген.

Советтик доордо мамлекетибизде мыйзамдуулуктун үстөмдүгү салыштырмалуу түрдө бекем орноп турган мезгилде дагы кыргыз элинин “жазылбаган” каада-салт, нарк мыйзамдары кызуу иштеп, адамдардын, урук-уруулардын ортосундагы мамилелерди теске салууда алардын кенен пайдаланылып келгендиги баарыбызга маалым. Демек, жалпы адамзатка таандык эсептелген мыйзамдарга салыштырмалуу

элдин өзү иштеп чыккан нарк системасы маанилүү жана ийгиликтүү жыйынтыктарды жаратып келген.

Азыркы мезгилде элибизге жаңы көз караштарды, ойлорду сунуштап, эксперимент жүргүзө берүү эмес мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук нарктуулукту кайра калыбына келтирүү зарылчылыгы чыгып жаткандыгын белгилейбиз.

Бул сунушталып жаткан улуттук нарк дөөлөтүбүз Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы № 1 “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө” Жарлыгынын ырааттуу уландысы катары сунушталып жатат.

Жаңы технологиялардын айдыңы менен ааламдашуунун чеңгээлине кирип, өзөгүбүздү жана тамырыбызды жоготуп албашыбыз үчүн адилеттүүлүккө жана акыйкаттуулукка негизделген нарктуу коомду куруу үчүн токтому кылам:

1. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик катчысы:

- коомчулуктун, билим берүү жана илим, маданият чөйрөсүнүн өкүлдөрүн, бардык кызыкдар тараптарды тартуу менен 2022-жылдын 1-сентябрына чейин Улуттук наркты сактоо жөнүндө улуттук программаны (мындан ары – Улуттук программа) иштеп чыксын жана киргизсин;

- Улуттук программаны иштеп чыгууда төмөнкү принциптер эске алынсын:

- нарк маселесинде диний ишенимдердин жана каада-салттын баалуулуктарын бири-бирине карама-каршы койбоо;

- коомго, өлкөгө жан дили менен берилген өрнөктүү, нарктуу жаранды калыптандырууда чөлкөмдүк, этникалык жана материалдык кызыкчылыктардан улуттук аң-сезимдин артыкчылыгы;

- нарктуулук бала бакчадан, мектептен, жогорку окуу жайдан жана башка коомдук институттардан эмес үй-бүлөдөн башталарын эске алып, өлкөнүн эң негизги ресурс катары салттуу үй-бүлөлүк баалуулуктарды жайылтуунун артыкчылыгы;

- коомдун нарктуу өкүлүн жана нарктуу мамлекеттик кызматчысын калыптандырууда мамлекеттик тилге жана тарыхый баалуулуктарга өзгөчө көңүл буруу;

- улуттук нарктуулукту жайылтууда ийгиликтерге жетүү үчүн ар бир муундун физиологиялык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша методдорду, талаптарды иштеп чыгуу.

2. Кыргызстан мусулмандар дин башкармалыгына төмөнкүлөр сунушталсын:

- салттуу ислам баалуулуктарын жана кыргыз элинин улуттук наркын сактоодо келип чыгуучу түшүнбөстүктөрдү жоюу максатында тиешелүү чечимдерди чыгаруу;

- кабыл алынган чечимдер боюнча калк арасында маалыматтык-түшүндүрүү иштерин жүргүзүү.

3. Кыргызстан калкы ассамблеясына, коомдук уюмдарга, жалпыга маалымдоо каражаттарына, анын ичинде телерадиоберүү уюмдарына нарктуулукту жайылтуу, нарктуу жаранды жана нарктуу коомдуу куруу жөнүндө калк арасында маалыматтык-түшүндүрүү иштерин жүргүзүү сунушталсын.

4. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарына, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнө, мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларга улуттук наркка байланышкан түрдүү багыттагы демилгелерди сунуштоо менен бирге диний ишенимдерге жана улуттук наркка өтө сый-урмат менен мамиле кылууга, ошондой эле нарктуу коомду курууда Кыргыз Республикасынын жарандарына үлгү көрсөтүүсү сунушталсын.

5. Бул Жарлыктын аткарылышын контролдоо Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик катчысына жүктөлсүн.

6. Бул Жарлык расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирет⁵. (592 сөз)

**Кыргыз Республикасынын
Президенти**

С. Жапаров

2-көнүгүү. Текстке карата тесттик тапшырмалар:

1) Жер жүзүндөгү ар бир улуттук адамзаттын жан дүйнө кайталангыс табылгасы болуп саналат.

а) нарк / казынасынын

б) маданият / тарых

в) тарых / сезим

г) кызмат / байлык

2) Улуттук нарк башка элдерге да жакын жана болуп, жалпы баалуулуктардын катарына кирет.

а) маданий / мамлекеттик

б) түшүнүктүү / адамзаттык

в) айкын / маданий

г) белгилүү / элдик

3) Миндеген жылдар мурун өз алдынча ээлик түзүп, ага көз карандысыз башкаруу тартибин орнотуп, чоң жана кичине элдер менен тең ата мамиле жүргүзүүдө натыйжалуу ийгиликтерге алып келген кыргыз элинин эң негизги таянычы жана ишеничи эреже-тартиптерден, жүрүм-турум адабинен, каада-салтынын жыйындысынан куралып, улуттук шайкелишкен улуттук нарк иштелип чыккан.

а) маданиятына / жобо

б) тарыхына / принциптер

⁵ <https://cbd.minijust.gov.kg/430957/edition/1169161/kg>

- в) дүйнөтаанымдарына / мыйзамы г) аң-сезимине / мыйзам
- 4) кылымдар бою мезгилдин сынынан өтүп, айрым жерлериндежүрүп отурган.**
- а) кесиптик билим / жогорулап, толукталып
 б) улуттук маданий / өзгөрүлүп, аныкталып
 в) адамдык маанай / өзгөрүлүп, аныкталып
 г) улуттук нарк / толукталып, бекемделип
- 5) Хан бийлигинен күчтүү**
- а) эл б) акча в) нарк г) тууган
- 6) Эрден өтмөк бар, элден жок**
- а) кетмек б) кечмек в) өтмөк г) качмак
- 7) Ошол эле учурда иштерине башка диний ишенимдер жана кызыкчылыктар таңууланган учурда эл арасында пайда болуп, ынтымактын ыдырашына кайсыл бир деңгээлде таасир бере баштаган.**
- а) мамлекеттик башкаруу / жиктер б) президенттик башкаруу / диндер
 в) өкмөттүк башкаруу / маданияттар г) парламенттик башкаруу / багыттар
- 8) Мамлекеттик башкаруу системасында бузулушу ири дөөлөттөрдүн, өлкөлөрдүн алып келген.**
- а) саясаттын / өсүшүнө б) тарыхтын / талкаланышына
 в) нарктуулуктун / урашына г) билимдин / өнүгүшүнө
- 9) Демек, жалпы адамзатка таандык эсептелген салыштырмалуу элдин өзү иштеп чыккан маанилүү жана ийгиликтүү жыйынтыктарды жаратып келген.**
- а) мыйзамдарга / нарк сиситемасы б) эрежелерге / маданият тарыхы
 в) жоболорго / тартип системасы г) принциптерге / нарк системасы
- 10) Азыркы мезгилде элибизге жаңы көз караштарды, ойлорду сунуштап, жүргүзө берүү эмес мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук нарктуулукту кайра калыбына келтирүү чыгып жаткандыгын белгилейбиз.**
- а) текшербей / маанилүү б) тажрыйба / ойлору
 в) өнүгүү / муктаждыгы г) эксперимент / зарылчылыгы
- 11) Бул сунушталып жаткан улуттук нарк дөөлөтүбүз Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы № 1 “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө” уландысы катары сунушталып жатат.**
- а) Курултайынын тарыхый б) Тескемесинин системалуу
 в) Буйругунун мазмунду г) Жарлыгынын ырааттуу
- 12) Жаңы технологиялардын айдыңы менен ааламдашуунун ченгээлине кирип, жана тамырыбызды жоготуп албашыбыз үчүн**

адилеттүүлүккө жана акыйкаттуулукка негизделген нарктуу коомду куруу үчүн

а) өзөгүбүздү / токтом кылам

б) маданиятыбызды / буйрук кылам

в) тарыхыбызды / милдеттендиргендиги анык г) салтыбызды / жүктөлөт

13) Коомчулуктун, билим берүү жана илим, маданият чөйрөсүнүн , бардык кызыкдар тараптарды тартуу менен 2022-жылдын 1-сентябрына чейин Улуттук наркты жөнүндө улуттук программаны иштеп чыксын жана киргизсин.

а) билимин / өнүктүрүү

б) тарыхын / өнүктүрүү

в) маданиятын / коргоо

г) өкүлдөрүн / сактоо

14) Нарк маселесинде диний жана каада-салттын бири-бирине карама-каршы койбоо.

а) билимдин / түшүнүктөрүн

б) көз карашын / кымбаттыгын

в) ишенимдерин / баалуулуктарын

г) билимин / түшүнүгүн

15) Нарктуулук бала бакчадан, мектептен, жогорку окуу жайдан жана башка коомдук институттардан эмес үй-бүлөдөн башталарын эске алып, өлкөнүн эн негизги ресурсу катары үй-бүлөлүк жайылтуунун артыкчылыгын белгилөө.

а) ата-бабанын / баалуулуктарын

б) салттуу / баалуулуктарды

в) тарыхый / өстүрүү

г) маданий / өнүктүрүү

16) Коомдун нарктуу жана нарктуу калыптандырууда мамлекеттик тилге жана тарыхый баалуулуктарга өзгөчө көңүл буруу.

а) үй-бүлөсүн / өкмөт башчысын

б) энени / элдик депутаттарды

в) жаранын / министрликтин өкүлүн

г) өкүлүн / мамлекеттик кызматчысын

17) Салттуу ислам баалуулуктарын жана кыргыз элинин улуттук наркын сактоодо келип чыгуучу жоюу максатында тиешелүү

а) тарыхты / сунуш кабыл алуу

б) билимдерди / жобо чыгаруу

в) маданиятты / сунуш берүү

г) түшүнбөстүктөрдү / чечимдерди чыгаруу

18) Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарына, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнө, мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларга улуттук наркка байланышкан түрдүү багыттагы сунуштоо менен бирге диний ишенимдерге жана улуттук наркка өтө сый-урмат менен мамиле кылууга, ошондой эле нарктуу коомду курууда Кыргыз Республикасынын жарандарына көрсөтүүсү сунушталсын.

а) демилгелерди / үлгү

б) технологияларды / ой

в) санариптештирүүнү / план

г) иш планын / иш-чараларды

19) Бул Жарлыктын аткарылышын контролдоо Кыргыз Республикасынын жүктөлсүн.

- а) Жогорку Кеңешине
- в) Өкмөт башчысына

- б) Мамлекеттик катчысына
- в) Министрлер Кабинетине

3-тапшырма. Текстке карата төмөнкү суроолорго оозеки жооп бериңиз:

- 1) Улуттук нарк башка элдерге жакын болуп кандай кызматты аткарган?
- 2) Улуттук нарк мыйзамы эмнеге негизделип иштелип чыккан?
- 3) Тарых барактары эмнени тастыктап бере алат?
- 4) Нарктуулуктун бузулушу эмнеге алып келген?
- 5) Мамлекеттик катчыга нарктуу коомду куруу үчүн кандай иштер жүктөлгөн жана эмнелер эске алынуусу шарт?
- 6) Кыргызстан мусулмандар дин башкармалыгына берилген сунуштар.
- 7) Өзгөчө кимге багытталган демилгелерди сунуштоо керек? Эмне үчүн?
- 8) Коомдун нарктуу өкүлүн жана нарктуу мамлекеттик кызматчысын калыптандырууда эмнеге өзгөчө көңүл буруу керек?
- 9) Жарлыкта мисал келтирилген накыл кептер.
- 10) “Улуттук нарк жөнүндө” Жарлыктын максаты эмнеде?

4-тапшырма. “Хан бийлигинен нарк күчтүү”, “Эрден өтмөк бар, элден өтмөк жок” макалдарын эсиңизге түйүп, маанилеш макалдарды эстеңиз.

4.2. ТЕМА: Кыргыз туусун ыйык тутуп, аяр күтүп алалы!

Кыргыз эли атагы ааламга тараган, көркөм сөз күчү менен бүтүндөй дүйнөгө таанылган алп таланттарды тапкан, “Манас” эпосу баштаган ондогон элдик дастандарын, комуз күүлөрүн, санжыргалуу санаттарын, көркөм ой-чабыттарын кылымдардан-кылымга сактап, ооздон-оозго көчүрүп, муундан-муунга жеткирип, ата-баба таберигин андан ары өнүктүрүп-өстүрүп келди. Биз Жараткан жалгап, Кызыры жолдогон, Теңири жалгап, Умай эне колдогон эл экендигибиз менен чындап сыймыктана алабыз.

Кыргыз журту башынан көптөгөн кыйчалыш кыйын кезеңдерди өткөрдү. Ошого карабастан, “Кырылган сайын күчөгөн кыргыз, Түгөнгөн сайын түтөгөн кыргыз, Кыйналган сайын кычаган кыргыз” түптүү эл экенин унутпай, биротоло майышып-майтарылып калбай, татаал жана катаал тарых жайыгынан каңтарылып калбай, кандай кыйын кезең болбосун туусун колдон түшүрбөй, уңгулуу улуттук баалуулуктарын, көөнө тилин, көкүрөк дилин, нукура каада-салтын, элдик нарк-насилин сактап келди.

Эгемендик күндөрдүн бир күнүндө кайдан-жайдан тынч жол менен эле алдыбызга түшүп калды деген пикирдин өзү туура эмес. Башкасын айтпаганда да, ал үчүн Мухаммед Кыргыз (Тагай бий), Ормон кан, Тилеке бий, Алымбек датка,

Эшеналы Арабаев, Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдрахманов, Касым Тыныстанов сындуу көптөгөн кыргыздын чыгаан уулдары кылымдар бою өз элинин эгемендиги үчүн кан-жанын аябай күрөшүп келген. Ошондой ата-бабаларыбыздын арбагына таазим этип, ар дайым ыраазычылык менен эскерип турууга, алардын жолун андан ары татыктуу улантууга милдеттүүбүз.

Ошентип, Жараткандын жазымышы менен бизге 90-жылдардын башында дагы бир зор мүмкүнчүлүк ыроолонуп, Легендарлуу парламенттин 1991-жылдын 31-августунда өткөн кезексиз жыйынында “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы тууралуу декларация” жөнүндөгү токтом кабыл алынды жана ата-бабаларыбыздын эзелтен келаткан изги тилеги орундалып, расмий түрдө Кыргызстан эгемен мамлекет катары жарыяланды.

Мен билгенден, “эгемен” деген термин кезинде кыргыз элинин адабий тилин, салт-санаасын, нарк-насилин, тарых-таржымалын мыкты билген жазуучу жана котормочу, айтылуу “Теңири Манас” романынын автору Ашым Жакыпбеков тарабынан сунушталыптыр. “Эгемен” деген сөз “мен өзүмө эгемин” деген эле маанини туюндурат. Бул жагынан алганда, “суверенный” (көз карандысыз же өз алдынча) деген сөздүн түпкү мааниси кыргызча таптак берилген. Андан тышкары, Мамлекеттик гимнди – Мамлекеттик ураан, Мамлекеттик гербди – Мамлекеттик эн тамга катары да сунуштаган экен, тилекке каршы, мамлекеттик символдордун жогоруда сунушталган макамы эмнегедир ошол учурда колдоого ээ болгон эмес.

Абай салган адамга “Эгемен” жана “Эгемендик” деген сөздөрдүн маани-маңызы өтө терең, кыйла кенен. Маселен, “Эгемен” деген сөздүн уңгусунда “мен өзүмө-өзүм эгемин” же “мен өзүмө-өзүм ээмин” деген маани турат. Ал эми “Эгемендик” деген сөздүн түпкүрүндө “Жараткан мен тарапта” же “Жараткан – менин колдоочум” деген түшүнүк бар. Аларды кандай гана чечмелебейли, акыры келип ал түшүнүктөрдүн баары оң жагына ооп турат. Бул бекеринен эмес.

Бизде “Өсөр эл жолду карайт, Өлөр эл колду карайт” деген накыл кеп бар. Анысы кандай, биз дагы өзүбүздүн өнүгүп-өсө турган жолубузду тактап, заманага баптап, алысты көздөп аракет жасоого, байманалуу бакубат жашоого тийишпиз. Ошондуктан бирөөлөргө кол салбай жол салалы, бирөөлөргө алакан сунбай алака кылалы. Мына ошондо бизди Жараткан жалгайт: нарк сакталат, барк күтүлөт, алака жүрөт, иш илгерилейт. Эгемен элдин, Эгелүү журттун андан бөлөк өнөгөлүү жолу жок.

Биздин башкы максатыбыз – эгемен Кыргызстанда жалпы адамзаттык дөөлөттөр менен баалуулуктарга таянган ачык коом куруу! Буюрса, мындай зор жоопкерчиликти татыктуу аркалап, анын өтөөсүнө чыгабыз. Бардык жарандар бул багытта ырааттуу жана бирдиктүү иш алып баруусу зарыл⁶. (469 сөз)

⁶ Касмамбетов С. Ой санат. Б.: 2024.

КЫЗЫРЫ ЖОЛДОГОН

КЫЗЫР миф. Элдик аңыздарда көбүнчө ак сакалдуу карыя, колдоочу маанисинде колдонулат.

КЫЗЫР ДААРУУ Адамга жакшылык, бакыт, ийгилик алып келүү.

УМАЙ I Абада уясы бар жомоктогу чымчык.

УМАЙ II 1. миф. Обо эне, уламыштагы адам баласынын биринчи энеси.

2. миф. Жаңы төрөлгөн наристенин, аялзатынын төлдүн жана түшүмдүүлүктүн, коломтонун колдоочусу. Менин колум эмес, умай эненин колу. Умай энемдин дарысы, Умай эне колдосун.

3. Төрөлгөн баланын тону.

ЭГЕ I 1 . Ээ, кожоюн

2. Бардыгынын ээси, жаратканы, башкарып турганы б.а., кудай, теңир. Эгесине жалбарып (“Манас” С.О.). Эгемден бала сурады (“Манас” С.К.). Ишинди эгем оңдосун (“Семетей”).

ЭГЕМЕН Көз карандысыз, өз алдынча, баш ийбеген.

ЭГЕМЕНДҮҮ эгемени бар, өз бийлигин өзү жүргүзгөн. Кыргыз Республикасы – эгемендүү мамлекет.

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК Мамлекеттин өзүнүн ички иштеринде жана тышкы саясатында башка мамлекеттик бийликке көз каранды эместиги.

ӨНӨГӨЛҮҮ Үлгүлүү, үлгү берүүчү, тартиптүү. Өнөгөлүү иш. Өнөгөлүү өмүр. Өнөгөлүү үй-бүлө.

АБАЙ I Сактык, этияттык, байкагычтык, абайлай билгендик. Сылык мүнөз, өткүр көзү жигиттин, Эркисиз мени абай менен каратты (А.Токомбаев). Абай кылып караса, Атырдай жыттуу жер болуп (“Семетей”).

АБАЙ II туурасы

ДИЛ көңүл, ниет

КӨӨНӨ эски

УЏГУЛУУ негиздүү, өзөктүү улантууга боло турган

ИЗГИ Асыл, ийгиликтүү, жакшы, үзүрлүү

1-тапшырма. Жогоруда түшүндүрмө берилген сөздөрдү эсиңизге түйүңүз.

2-көнүгүү. Мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүнө салымын кошкон дагы кайсы инсандарды, мамлекеттик ишмерлерди атай аласыз? Алардын ишмердүүлүгү, салымы тууралуу тайпалаштарыңызга айтып бериңиз.

3-көнүгүү. Текстке карата тесттик тапшырманы аткарыңыз.

1) Кыргыз эли ааламга тараган, көркөм сөз күчү менен бүтүндөй дүйнөгө таанылган алп таланттарды

а) наркы / белгилеген

б) атагы / тапкан

в) салтын / айткан

г) тарыхын / уланткан

2) Ата-баба андан ары өнүктүрүп-өстүрүп келди.

а) таберигин

б) акылын

в) өзөгүн

г) тарыхын

3) Кандай кыйын болбосун туусун колдон түшүрбөй, улуттук баалуулуктарын, тилин, көкүрөк, нукура каада-салтын, элдик нарк-насилин сактап келди.

а) кезең, уңгулуу, көөнө, дилин

б) учур, маанилүү, эски, оюн

в) кылым, тарыхый, нукура, бөлүгүн

г) ай, тарыхый, жаңы, жерин

4) Ата-бабаларыбыздын эзелтен келаткан тилеги орундалып, түрдө Кыргызстан эгемен мамлекет катары жарыяланды.

а) ою, расмий

б) кадырлуу, маданий

в) изги, расмий

г) тарыхый, маданий

5) салган адамга “Эгемен” жана “Эгемендик” деген сөздөрдүн маани-маңызы өтө терең, кыйла

а) караган, чоң

б) абай, кенен

в) көз жумган, терең

г) кары, түшүнүктүү

6) Бирөөлөргө салбай жол салалы, бирөөлөргө алакан сунбай кылалы.

а) жүк, маселе

б) кеп, көйгөй

в) кол, алака

г) көз, үй

7) Биздин башкы – эгемен Кыргызстанда жалпы адамзаттык дөөлөттөр менен баалуулуктарга ачык коом куруу!

а) оюбуз, белгилеген

б) жолубуз, айтылган

в) тилегибиз, саналган

г) максатыбыз, таянган

8) Мындай зор татыктуу аркалап, анын чыгабыз.

а) маселени, милдетине

б) жоопкерчиликти, өтөөсүнө

в) милдетти, тарыхына

г) баянды, жыйынтыгына

9) Бардык жарандар бул багытта жана иш алып баруусу зарыл.

а) ырааттуу, бирдиктүү

б) милдеттүү, ынтымактуу

в) маанилүү, уюшкандуу

г) бирдиктүү, натыйжалуу

4-тапшырма. Атуулдук ариет сөз айкашын кандай түшүнөсүз?

Мисалдардын негизинде түшүндүрүп, ой бөлүшүңүз.

4.3. ТЕМА: Эгемендүүлүк – мамлекеттин эң негизги белгиси

Эгемендүүлүк – бул мамлекетке таандык өзүнүн аймагындагы (территория) үстөмдүгү жана эл аралык карым-катнаштагы эркиндиги (күнкорсуздугу). Ар бир коомдо бийликтин ар кандай түрлөрү болушу мүмкүн. Мисалы, партиялык бийлик, диний бийлик, үй-бүлөдөгү бийлик. Бирок жалгыз гана мамлекеттик бийликтин чечимдери ошол мамлекеттин бардык граждандарына, уюмдарына, ишканаларына таандык жана алар тараптан сөзсүз түрдө аткарылышы керек. Өзүнүн аймагында ар бир мамлекет жогорку бийликке ээ болот, себеби башка мамлекеттер менен кандай карым-катнаш түзүлөрүн мамлекет өзү чечет. Ошол эле маалда башка мамлекеттер, ал мамлекеттин ички иштерине кийлигишүүгө укугу жок.

Ар бир мамлекет элинин санына, аймагынын чоң-кичинесине, саясий режимине карабай, эгемендүүлүккө ээ болот. Мамлекеттин эң жогоркуулулугу төмөндөгүнү билдирет:

- ал бийликтин бардык граждандарга жана социалдык топторго тийиштүүлүгүндө;
- жалгыз гана мамлекет ар кандай мажбурлоо ыкмаларын (мунун ичинде аскер, полиция (милиция) жолдору да бар) колдонууга укугу бар;
- бийликтин мүмкүнчүлүктөрүн жалгыз гана мамлекет юридикалык жолдору менен ишке ашыра алат. Мында, мыйзам чыгаруу, мыйзамды колдонуу, мыйзамды коргоо ыкмаларын белгилеп кетсек болот;
- жалгыз гана мамлекет саясаттын башка субъектилеринин чечимдерин жокко чыгарганга укугу бар.

Эгемендүүлүктүн экономикалык негизи болуп өзүнүн аймагын тейлөө, өз менчигин аныктоо жана тейлөө, өз маданиятын түзүү жана өнүктүрүү болуп эсептелет.

Эгемендүүлүктүн саясий негизин стабилдешилген, саясий системасы өнүккөн мамлекет түзөт.

Эгемендүүлүктүн укуктук негизин, ал мамлекеттин конституциясы, мыйзам системасы, эл аралык укуктары, декларациялар түзөт.

Эгемендүүлүк бул мамлекеттин негизги белгиси. Эгемендүү мамлекет гана эл аралык, мамлекет аралык саясий карым-катнаштарга толук субъект катары катыша алат⁷. (212 сөз)

1-көнүгүү. Текстке карата тесттик тапшырмаларды белгилеңиз.

1. Ар бир коомдо ар кандай болушу мүмкүн.

а) бийликтин, түрлөрү

б) мамлекеттин, эмгеги

⁷ Акматалиев А. Мамлекет жана укук теориясы. Б.: 2001., 16-17-бет.

в) буйруктун, белгилери

г) маданияттын, багыттары

2. Бирок жалгыз гана чечимдери ошол мамлекеттин бардык граждандарына, уюмдарына, ишканаларына таандык жана алар тараптан сөзсүз түрдө аткарылышы керек.

а) улуттун биримдиги

б) маданияттын маңызы

в) мамлекеттин бийлиги

г) мамлекеттин мыйзамы

3. Эгемендүүлүк – бул мамлекетке өзүнүн аймагындагы үстөмдүгү жана эл аралык карым-катнаштагы эркиндиги.

а) байланышкан, көз карансыздыгы

б) таандык, эркиндиги

в) негизделген, суверендүүлүгү

г) көрсөтүлгөн, эркиндиги

4. Ар бир мамлекет санына, аймагынын чоң-кичинесине, саясий режимине карабай, ээ болот.

а) маданиятынын, эркиндигине

б) байланышынын, маңызына

в) калктын, маданиятына

г) элинин, эгемендүүлүккө

5. Эгемендүүлүктүн негизи болуп өзүнүн , өз менчигин аныктоо жана тейлөө, түзүү жана өнүктүрүү болуп эсептелет.

а) тарыхый, жарандарды тейлөө, салтын

б) саясий, калкын аныктоо, билимин

в) экономикалык, аймагын тейлөө, маданиятын

г) укуктук, органдарды аныктоо, нарктуулугун

6. мамлекет гана эл аралык, мамлекет аралык саясий карым-катнаштарга толук катары катыша алат.

а) бийик, бийлик

б) эгемендүү, субъект

в) күчтүү, орган

г) тарыхый, мүчө

7. Эгемендүүлүк бул мамлекеттин негизги

а) максаты

б) өзгөчөлүгү

в) бийиктиги

г) белгиси

8. Эгемендүүлүктүн укуктук негизин, ал , мыйзам системасы, эл аралык укуктары, декларациялар түзөт.

а) мамлекеттин эркиндиги

б) мамлекеттин маданияты

в) мамлекеттин конституциясы

г) мамлекеттин принциптери

9. Жалгыз гана мамлекеттин бийлиги чечимдери ошол мамлекеттин бардык граждандарына, уюмдарына, ишканаларына таандык жана сөзсүз түрдө аткарылышы керек.

а) мамлекет тарабынан

б) алар тараптан

в) кызматчы багыттан

г) уюмдары жактан

10. Өзүнүн аймагында ар бир мамлекет жогорку бийликке ээ болот, себеби башка мамлекеттер менен кандай карым-катнаш мамлекет өзү

а) өнүгүүсүн, чечет

б) айтыларын, белгилейт

в) түзүлөрүн, чечет

г) түзүлөрүн, аныктайт

2-тапшырма. Эгемендүүлүктүн баасы эмнеде? Тарыхта болгон окуяларга кайрылып, берилген суроого жооп бериңиз.

3-тапшырма. “Дүйнөдө майда эл жок ...Элдин улуулугу анын көптүгүндө эмес” деген теманы жогорудагы дидактикалык материалдарга таянуу менен чечмелеп, 20 сүйлөмдөн кем эмес текст жазыңыз.

4.4. ТЕМА: Мамлекеттин пайда болушунун себептери жана формалары

Мамлекет – бул коомдун саясий системасында орун алган бийликтин түзүлүшүнүн негизги ыкмасы, өзүнчө жана өзгөчө саясий структура (түзүлүш).

Мамлекеттин пайда болушу жөнүндө ар кандай, кээде бири-бирине карама-каршы келген, теориялар жана тарыхый маалыматтар бар. Ошого ылайык, бул маселе боюнча бүгүнкү күнгө чейин көпчүлүк макул болгон бир пикир жок десек туура болот.

Ошол үчүн бүгүнкү күндө мамлекеттин пайда болушу боюнча ар кандай теориялар өмүр сүрүп келе жатат. Алардын арасында кудай тааланы негизги себеп кылган диний (теологиялык) теория, акыл-эске, аң-сезимге басымдык кылган келишим (договор) теория адамдын психикасын бийик көтөргөн психологиялык теория, биологиялык себептерди биринчи иретке койгон органикалык, саясий экономикалык себептерге таянган материалисттик теория, саясий аскер себептерин далил катары кармаган зомбулук (насилие) теорияларын кошсок болот.

Мамлекеттин пайда болушу - бул өтө чоң тарыхый аралыкты ээлеп, дүйнөнүн ар кандай тарабында, ар кайсы элде өзүнчө, өзгөчө ыкмага баш ийген ири процесс. Окумуштуулар бөлгөндөй, бул тарыхый процессте эки ыкма-жол аныкталып отурат: биринчиси – азиат же чыгыш өлкөлөрүнүн жолу (Египет, Вавилон, Кытай, Индия ж.б., экинчиси батыш өлкөлөрүнүн жолу (Афины, Рим).

Бул эки тарыхый жолдун (ыкманын) бөлүнүшү ошол конкреттүү мамлекеттердеги экономикалык карым-катнашка байланыштуу. Азиат (чыгыш) жолунун өзгөчөлүктөрү, бул-жерге болгон коомдук менчик, коомдук аң-сезим, ошого байланган коомдук аң-сезим жана карым-катнаш.

Азиат (чыгыш) жолунун тарыхый маңызы, себеби эмнеде?

1. Коомдук ишмердүүлүк бара-бара саясий бийликке алып келген.
2. Географиялык өзгөчөлүктөр, башкача айтканда, бул жолго түшкөн мамлекеттердин негизги экономикалык байлыгы - бул өтө чоң территорияларда сугат иштерин жүргүзүүдө болгон. Ушундан улам, бул коомдордо ири масштабдагы ирригация (суу чарба) жүргүзүү боюнча коомдук иштерди жүргүзүү мажбурлугу пайда болгон (канал салуу, арык чабуу ж.б.).

3. Жер-коомдук менчик.
4. Бийликтин негизги булагын жер байлыктын өзү эмес, аларды башкаруу болуп келген.
5. Бийлик диндештирилген, башкача айтканда, бул бийлик кудайдан деп аныкталган.
6. Ири масштабдагы коомдук иштер өтө чоң элдик массаларды жана зор территорияларды бириктирүүгө алып келген.
7. Ушулардан улам көп масса элди бир борбордон бийлөө мажбурлугу чыккан. Европа же батыш жол ыкмасынын эң негизги себептери:

1. Жерге, малга, кулдарга болгон жеке менчиктин өтө интенсификациялуу жол менен пайда болушу.
2. Бара-бара жеке менчик экономикалык үстөмдүктүн колунда бар таптарды түзүүнүн чоң өбөлгөсү болуп, негизги пайдубалын орноткон.
3. Андан кийин бай адамдар коомдук саясий бийликке келип ал бийликти өздөрүнүн кызыкчылыгын коргогонго жана көздөгөнгө пайдалана башташкан.

Европа же батыш жолунун классикалык мисалы катары Афины мамлекетин мисалга алсак болот. Бул мамлекеттин пайда болушунун негизги себептери – бул социалдык таптардын түздөн-түз уруулук системадан суурулуп чыккандыгы. Байыркы Римдеги мамлекеттин түзүлүшүндө болсо римдик уруулардан тышкары, эч экономикалык жана саясий укуктарга ээ болбой калган плебейлердин уруулук ак сөөктөр деп эсептелген патрицийлерге каршы күрөшү тездетүүчү фактордун ролун ойногон.⁸ (416 сөз).

1-тапшырма. Берилген сөз жана сөз айкаштарын окуп, түшүнбөгөндөрдү которуңуз.

Коомдук саясий система, бийлик түзүлүшү, саясий түзүлүш, мамлекеттин пайда болушу, тарыхый маалымат, акыл-эс, аң-сезим, зомбулук, процесс, саясий бийлик, саясий туруктуулук, экономикалык багыт, туруктуулук, кызыкчылыкты коргоо, көздөө, тездетүүчү факторлордун бири, карама-каршылык, билимдүүлүк, сабаттуулук, мекеменин милдеттери, социалдык жагдай, материалдык баалуулук, руханий жардылык, эгемендүүлүк, багытын белгилөө, үстөмдүк кылуу, жаратылыш ресурстары.

2-тапшырма. Сөз жана сөз айкаштарын колдонуп сүйлөм, текст түзүңүз.

3-тапшырма. Ой жүгүртүп, берилген сөздү чечмелеп толуктап жазыңыз.

Мамлекет – бул

4-тапшырма. Көп четиттин ордуна мүчөлөрдү туура улап жазыңыз.

Мамлекет.... пайда болушу жөнүндө ар кандай, кээде бири-бирине карама-каршы келген, теория.... жана тарыхый маалымат.... бар. Мамлекет.... пайда болушу

⁸ Акматалиев А. Мамлекет жана укук теориясы. Б.: 2001, 10-11-бет

- бул өтө чоң тарыхый аралык.... ээлеп, дүйнө..... ар кандай тарабы....., ар кайсы элде өзүнчө, өзгөчө ыкма..... баш ийген ири процесс.

Европа же батыш жолу.... классикалык мисалы катары Афины мамлекетин мисалга алсак болот. Бул мамлекет..... пайда болушунун негизги себептери – бул социалдык таптар..... түздөн-түз уруулук система..... суурулуп чыккандыгы. Байыркы Римдеги мамлекет..... түзүлүшү..... болсо римдик уруулар..... тышкары, эч экономикалык жана саясий укуктар.... ээ болбой калган плебейлер..... уруулук ак сөөктөр деп эсептелген патрицийлер.... каршы күрөш..... тездетүүчү фактор..... ролун ойногон.

5-тапшырма. Кесиптешиңиз менен “Мамлекеттин өнүгүүсү кимден же эмнеден көз каранды?” деген темада талкуу жүргүзүңүз.

6-көнүгүү. Текстке карата тесттик тапшырмаларды аткарыңыз.

1) негизги булагын жер байлыктын өзү эмес, аларды болуп келген.

а) коомдун, аткаруу

б) бийликтин, башкаруу

в) мамлекеттин, башкаруу

г) бийликтин, аткаруу

2) Алардын арасында негизги себеп кылган теория, , аң-сезимге басымдык кылган теория бар.

а) жаратканды, мамлекеттик, ой-жүгүртүүнү, келишим

б) мамлекетти, теологиялык, аң-сезимди, договор

в) кудай тааланы, диний, акыл-эске, келишим

г) кудай тааланы, саясий, билимди, макулдук

3) Мамлекеттин пайда болушу жөнүндө , кээде бири-бирине карама-каршы келген, жана маалыматтар бар.

а) маалыматтуу, маданий, теориялык

б) белгиленген, болжолдуу, тарыхый

в) тарыхый, түрдүү, маалыматтуу

г) ар кандай, теориялар, тарыхый

4) Окумуштуулар бөлгөндөй, бул процессте ыкма-жол аныкталып отурат.

а) өнүгүү, үч

б) мезгилдик, төрт

в) тарыхый, эки

г) белгилүү, эки

5) Мамлекеттин пайда болушу - бул өтө чоң аралыкты ээлеп, дүйнөнүн ар кандай , ар кайсы элде өзүнчө, өзгөчө ыкмага баш ийген ири процесс.

а) тарыхый, багытында

б) мезгилдик, катмарында

в) доордук, байланышында

г) тарыхый, тарабында

6) Бул эки тарыхый жолдун ошол конкреттүү мамлекеттердеги карым-катнашка байланыштуу.

а) белгилениши, саясий

б) аныкталышы, маданий

в) бөлүнүшү, экономикалык

г) бөлүнүшү, тарыхый

7) Биринчиси – азиат өлкөлөрүнүн жолу, экинчиси батыш өлкөлөрүнүн жолу.

а) чыгыш, жакынкы	б) азиат, батыш
в) алыскы, батыш	г) азиат, алыскы

8) ишмердүүлүк бара-бара саясий алып келген.

а) тарыхый, саясатка	б) мамлекеттик, бийликке
в) коомдук, бийликке	г) коомдук, багытка

9) Бул жолго түшкөн мамлекеттердин негизги байлыгы - бул өтө чоң территорияларда иштерин жүргүзүүдө болгон.

а) саясий, аткаруу	б) тарыхый, жазуу
в) экономикалык, сугат	г) өнүгүү, дыйканчылык

10) Мамлекет – бул коомдун орун алган бийликтин түзүлүшүнүн ыкмасы, өзүнчө жана өзгөчө структура (түзүлүш).

- а) саясий байланышта, далилдеген, саясий
- б) мамлекеттик түзүлүштө, өзгөчөлөнгөн, укуктук
- в) жеке түзүлүштө, айырмаланган, эркиндик
- г) саясий системасында, негизги, саясий

4.5. ТЕМА: Мыйзамдуулук – эң негизги укуктук категория

Мыйзамдуулук деген терминдин ар кандай түшүнүктөрү укуктун теориясында кеңири кездешет. Адатта, мыйзамдуулукту мыйзамдарды так жана убагында аткаруу, ишке ашыруу деп түшүнөбүз. Башкача айтканда, укук өзүнөн-өзү өмүр сүрө албайт, анын талаптары кандайдыр бир укуктук актыларда, мыйзамдарда, укуктарда, токтомдордо сөзсүз түрдө орун алып, ошол актылар аркылуу гана жарыкка чыгат, жашайт, өзүнүн функцияларын аткарат. Ошол актыларды так аткаруу –бул мыйзамдуулук болуп эсептелет.

Жогоруда айтылган түшүнүк, негизи, советтик укуктук теориясына көбүнчө таандык болуп келген. Бирок, мындай көз караш мыйзамдуулуктун толук кандуу маңызын чагылдыра албайт жана коомдук көрүнүш катары мыйзамдуулуктун бир гана бөлүгүн камтыйт. Себеби, мыйзамдуулук деген түшүнүк укукту ишке ашыруу, укукту колдонуу, укук ченемдүү жүрүм-турум сыяктуу категориялар менен тыгыз байланышкан, бирок толугу менен төп келишпейт, аталган категориялардан өзүнүн көлөмү боюнча кененирээк келет.

Мыйзамдуулук мазмунун үч аспектте караса болот:

- 1) коомдук турмуштун “укуктук” мазмуну тарабынан;
- 2) мыйзамды сыйлоо жана анын талаптарын бардык субъекттер тарабынан так аткаруу тарабынан;
- 3) адамдардын укуктарын, кызыкчылыктарын сөзсүз түрдө коргоо жана укуктук тартипти камсыз кылуу тарабынан.

Ушундан улам, “мыйзамдуулук” деген категориянын маңызы жалгыз гана мыйзамдарды так аткаруу процесси менен чектелбестен, коргоо процесстери менен дагы байланышканы шексиз.

Эгер, мыйзамдуулукту, биз, мыйзамдарды так аткаруу деп гана түшүнсөк, анда сөзсүз түрдө төмөнкү жүйөөлүү суроолор пайда болот:

- мындай шартта мыйзамдуулук жалаң гана адамдарга (уюмдарга) тиешелүү талап болобу?
- Мыйзамдуулукту камсыз кылган укук чыгаруучу жана укук колдонуучу органдарга мыйзамдуулуктун кереги жокпу?
- Мамлекет чыгарган мыйзамдардын баары эле “мыйзамдуубу”?
- Укук менен мыйзам деген категориялар бир эле түшүнүктү билдиреби?

Ушулардан улам, мыйзамдуулук деп, биз укук менен бийликтин, укук менен мамлекеттин бөлүнгүс байланышын, коомдук-саясий турмуштун укуктук мазмунун жана маңызын чагылдырган көп тармактуу саясий укуктук көрүнүштү айтабыз.⁹

Мыйзамдуулуктун мазмунун ачкан бир топ укуктук, юридикалык, жана мамлекеттик укуктук моменттерди белгилеп кетсек болот.

1. Мыйзамдуулук укуктун жалпы милдеттүүлүгү менен тыгыз байланышкан. Мыйзамдарды так жана убагында аткаруусуз мыйзамдуулук жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес.
2. Мыйзамдуулук – бул коомдук идея, коомдук талап. Башкача айтканда, коомдо чыныгы укуктук эркиндиктер ишке ашканда, өзүм билемдиктин кандай гана түрү болбосун, ага укуктук бөгөт түзүлгөндө гана мыйзамдуулук ишке ашты десек болот.
3. Мыйзамдуулук – бул коомдогу мамлекеттик жетекчиликтин методу. Башкача айтканда, мамлекет өзүнүн коомду башкаруу боюнча функцияларын жалаң гана укуктук методдор менен ишке ашырыш керек. Өзүнүн граждандарынан укукту, мыйзамдарды сыйлоону катуу талап кылып жаткан мамлекет, өзү дагы мыйзамдарды, өзүнүн граждандарынын укуктарын, эркиндиктерин, кызыкчылыктарын, ошондой эле деңгээлде сыйлаш керек жана ушуну менен эле чектелбей аларды ишке ашыруу үчүн шарттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берүүгө милдеттүү.
4. Мыйзамдуулук – бул мамлекеттик иш-аракеттин негизги принциби. Мамлекет, анын бардык органдары өзүлөрү мыйзамдуу жол менен түзүлүп, мыйзамдардын алкагында иш-аракет кылып, ошол эле маалда мыйзамдар

⁹ Акматалиев А. Мамлекет жана укук теориясы. Б.: 2001, 10-11-бет.

ишке ашуусун камсыз кылуу керек. Башкача айтканда, мыйзамдуулук – бул бардык эле мамлекеттин эмес, демократиялык гана мамлекеттин негизги принциби боло алат.

Ошону менен эле бирге, мыйзамдуулук – бул мамлекеттин максаты гана эмес, андай мамлекеттин нормалдуу өнүгүшүнүн негизги шарты катары дагы изилдениш керек. Мыйзамдуулукту толук кандуу ишке ашыра албаган, өзүнүн граждандарынын укуктарын жана негизги эркиндиктерин камсыз кыла албаган, өзү чыгарган мыйзамдарын каалагандай өзгөрткөн жана бурмалаган мамлекеттин келечегинен күмөн санаса болот¹⁰. (496 сөз).

1-тапшырма. Суроолорго жооп бериңиз.

1. Мыйзамдуулук деген эмне?
2. Мыйзамдуулук кандай категориялар менен байланышкан?
3. Мыйзамдуулукту канча аспекттен караса болот?
4. Кайсы учурда мыйзамдуулук ишке ашат?
5. Мыйзамдуулук – кандай мамлекеттин негизги принциби боло алат?

2-тапшырма. Текстти тезистерге бөлүңүз:

- а) бөлгөн тезистерге тема коюңуз;
- б) текстке карата суроо түзүңүз;
- в) кыскача мазмунун айтып бериңиз.

3-тапшырма. Текстке карата тесттик тапшырмаларды аткарыңыз:

1) Укук өзүнөн-өзү өмүр сүрө албайт, анын талаптары кандайдыр бир сөзсүз түрдө орун алып, ошол актылар аркылуу гана жарыкка чыгат, жашайт, өзүнүн функцияларын аткарат.

- а) мыйзамдарда, укуктарда, уставда, жарлыкта
- б) ченемдик актыларда, жоболордо, уставда, протоколдо
- в) укуктук актыларда, мыйзамдарда, укуктарда, токтомдордо
- г) уставда, жарлыкта, токтомдо, долбоордо

2) Актыларды так аткаруу – бул болуп эсептелет.

а) тактык	б) укуктук
в) тартиптүүлүк	г) мыйзамдуулук

3) Адатта, мыйзамдуулукту мыйзамдарды жана аткаруу, ишке ашыруу деп түшүнөбүз.

а) өз учурунда, дайыма	б) так, убагында
в) кээде, бардыгын	г) айрымын, убагында

4) Мыйзамдуулук мазмунун аспектте караса болот:

¹⁰Акматалиев А. Мамлекет жана укук теориясы. Б.: 2001, 106-107-бет.

- а) 3; б) 4; в) 6; г) 2

5) Кайсы сүйлөмдө ой толукталып жатат?

- а) Төмөнкү жүйөлүү суроолор пайда болот
б) Эгер, мыйзамдуулукту, мыйзамдарды так аткаруу деп гана түшүнсөк.
в) Ушундан улам, “мыйзамдуулук” деген категориянын маңызы жалгыз гана мыйзамдарды так аткаруу процесси менен чектелбестен, коргоо процесстери менен дагы байланышканы шексиз.
г) мындай шартта мыйзамдуулук жалаң гана адамдарга (уюмдарга) тиешелүү талап болобу

6) Сүйлөмдө шартты билдирип турган сүйлөм:

- а) коомдук-саясий турмуштун укуктук мазмунун жана маңызын чагылдырган көп тармактуу саясий укуктук көрүнүштү айтабыз.
б) мындай шартта мыйзамдуулук жалаң гана адамдарга (уюмдарга) тиешелүү талап болобу.
в) ошону менен эле бирге, мыйзамдуулук – бул мамлекеттин максаты.
г) эгер, мыйзамдуулукту, биз, мыйзамдарды так аткаруу деп гана түшүнсөк, анда сөзсүз түрдө төмөнкү жүйөлүү суроолор пайда болот.

**7) Мыйзамдуулук деген түшүнүк , ,
..... сыяктуу категориялар менен тыгыз байланышкан, бирок толугу менен төп келишпейт, аталган категориялардан өзүнүн көлөмү боюнча кененирээк келет.**

- а) укукту ишке ашыруу, укукту колдонуу, укук ченемдүү жүрүм-турум
б) мыйзамды ишке ашыруу, мыйзамды колдонуу, укуктук-ченемдик жүрүм-турум
в) маданиятты ишке ашыруу, укукту колдонуу, милдетти аткаруу
г) милдетти ишке ашыруу, укукка ээ болуу, жобону аткаруу

4.6. ТЕМА: Мыйзамдуулуктун негизги талаптары жана принциптери

Коомдук – саясий турмушта мыйзамдуулук көп кырдуу көрүнүш катары белгиленет. Негизинен мыйзамдуулукту коомдук зарылчылык деп түшүнгөнүбүз туура болот. Бул зарылчылык коомдук субъектилердин алдында коюлган талаптардын системасында аныкталат. Аталган талаптардын бир бөлүгү адамдарга жана уюмдарга багытталса, экинчи бөлүгү мамлекеттин өзүнө, анын органдарына коюлат.

1. Укуктук үстөмдүк идеясынын чыныгы турмушка ашырылышы. Мамлекетте укук үстөмдүк кылыш керек. Ансыз коомдук карым-катнаш ар кандай башаламандыкка дуушар болуп, өнүгүп өспөйт. Айтылган талап коомдогу бардык, анын ичинде майда-чүйдө катнаштардын баары эле укуктук жөнгө салууну талап кылат дегенди билдирбейт. укуктук жөнгө салууга чыныгы муктаж болгон гана катнаштар жөнгө салыныш керек. Мындан тышкары аталган мыйзамдар техникалык жактан айкын болуп, жөнөкөй, так сөздөр менен жазылып, кош пикирчиликти жана ички карама-каршылыкты туудурбашы зарыл.

Мыйзамдардын мазмуну жана маңызы чыныгы коодук калыстыкты, теңчилдикти, гумандуулукту чагылдырышы өтө зарыл. Ушундай шартта гана мыйзамдуулук толук кандуу орнойт жана ишке ашат.

2. Мыйзамдуулуктун үстөмдүүлүгү (верховенство закона). Мыйзам бул мамлекеттик бийликтин жогорку органы тарабынан кабыл алынган укуктук нормотвдик акт. Ушундан улам мыйзамдуулук биринчи иретте мыйзамдын коомдогу үстөмдүүлүгү менен байланышкан. Мыйзамга каршы кабыл алынган укуктук актылар сөзсүз түрдө жокко чыгарылышы абзел.

Мамлекетте эң жогорку юридикалык күчкө ээ укуктук акт бул ала мамлекеттин Конституциясы. Калган бардык укутук актылар ошол Конституцияга, анын жоболоруна жана талаптарына ылайык келиши керек.

3. Мыйзам алдында бардыгы тең. Бул өтө маанилүү талап. Мамлекетте жашаган адамдардын бардыгы мыйзам алдында бирдей милдетке жана бирдей укукка ээ болуш керек, ар биринин граждандык укуктары жана негизги эркиндиктери мамлекет тарабынан бирдей деңгээлде корголушу керек. Укук колдонуу органдарынын өз функцияларын аткарууга толук мүмкүнчүлүк түзүү. Бул органдар экономикалык, уюштуруу жана башка мүмкүнчүлүктөргө жараша өз функцияларын аткарууга мүмкүнчүлүккө ээ болушу зарыл.¹¹ (125 сөз)

¹¹ Акматалиев А. Мамлекет жана укук теориясы. Б.: 2001, 107-бет.

- 1- тапшырма.** Мыйзамдуулуктун принциптерин атап бериңиз.
- 2- тапшырма.** Төмөндө берилген суроого так жана ырааттуу жооп бериңиз.
Кандай талаптар коюлган мамлекет мыйзамдуу өлкө болуп саналат?
- 3- тапшырма.** Мыйзамдуулук бул - көз карашыңызды, оюңузду билдирип жазыңыз.

4.7. ТЕМА: Күлүйпа Кондучалова – легендарлуу министр

Күлүйпа Кондучалова 1920-жылы Фрунзе шаарынын четиндеги Кара-Жыгач айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Атасы, Кондучал Ормон уулу, тогуз балалуу болуп, анын үчөө гана эрезеге жеткен. Агасы, Искендер, Улуу Ата Мекендик согуш маалында Сталинградды коргоодо курман болуп, синдиси экөө гана калган. Кичинекей кыз сегиз жашында мектеп босогосун аттап, кийин борбор калаадагы педагогикалык училищеге тапшырып, аны 1938-жылы аяктаган. Андан соң Нарын облусундагы Куланак айылындагы орто мектепте мугалим болуп эмгек жолун баштап, директордун орун басары, директор болгонго чейин жетишкен. 19 жаштагы агартуучунун эмгегин Михаил Калинин баалап, ага Москвада "Эмгектеги артыкчылыгы үчүн" медалын тапшырган.

Болочоктогу белгилүү мамлекеттик ишмер 20 жашында Тянь-Шань облустук комсомол комитетинин катчысы болуп, 1943-жылы Москвадагы Жогорку партиялык мектепке жөнөтүлгөн. Ал жакка Турдакун Усубалиев, Асылбек Алтымышбаев, Кудайберген Салиев - төртөө барып, Күлүйпа Кондучалова ошол мектепте билим алган биринчи кыргыз кызы болгон. Окуу жылдары Улуу Ата Мекендик согушка туш келип, Улуу Жеңишти дагы Москвадан тоскон.

Кыргыз ССРине келгенден кийин Фрунзе облустук компартияда бөлүм башчынын орун басары, Коммунисттик партиянын борбордук комитетинде Аялдар менен иштөө бөлүмүнүн жетекчиси, Жалал-Абад обкомунун катчысы болуп иштеп, мамлекеттик кызматтын бардык баскычтарын өткөн. 27 жашында Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин депутаты болуп шайланып, эки жылдан кийин төраганын орун басары кызматын аркалап, 1953-жылы Министрлер кеңешинин төрагасынын орун басары болгон. Ошол эле маалда Кыргыз ССРинин тышкы иштер министринин милдетин да аткарып, ал кызматты он жыл аркалаган. Ал эми 1958-жылы маданият министри болуп дайындалып, 60-жылдардын башында эки министрликти башкарган.

Исхак Раззаков 1958-жылы Москвадагы Кыргыз искусствосунун декадасынын өтөрүнө үч жума калганда Кондучалованы министр кылып дайындап, ага чоң жоопкерчилик жүктөгөн. Министр ага чейин беш жылдай маданият тармагын тейлеп иштешип келген. СССРдин борборунда өткөн ал декадага 1100дөй кыргызстандык катышып, иш-чара жогорку деңгээлде өткөн. Мамлекеттик жана партиялык ишмер ал кызматты 22 жыл аркалап, тарыхта легендарлуу министр атка ээ болгон. Кондучалова театр, филармония, музей, студияларда иштеген кызматкерлерди чет өлкөгө окууга жиберип, айрым учурда аларга Москвадан атайын мугалимдерди чыкыртып кесипкөйлүгүн жогорулаткан. Анын учурунда борбор калаада бир катар монумент, эстеликтер тургузулган. Михаил Фрунзенин үй-музейи, кыргыз жана орус драма театры, Касымалы Баялинов атындагы китепкана, Гапар Айтиев атындагы көркөм сүрөт искусство музейи ишке кирген. Ош, Нарын жана Караколдо драма театрлары, аймактарда кинотеатрлар салынып, музейлер ачылган. Жергиликтүү адистерди даярдоо үчүн Искусство институту, музыкалык-хореографиялык окуу жайы, облустарда 97 музыкалык жана маданий-агартуу окуу жайлары, балдар музыкалык мектептери, 2,5 миң китепкана пайдаланууга берилген.

Башка союздук республикаларда иштеп жүргөн артисттерди Кыргызстанга чакыртып жумушка алган. Министр катары спектакль, концерт, фестивалдардын репетициясына өзү катышып, ири маданий иш-чараларды сөзсүз текшерчү. Эң кызыгы, ал катардагы кызматкерлердин аты-жөнүнө чейин билип, адистердин жашоо-турмушуна кызыгып, алардын көйгөйлөрүн жогорку трибунадан айтып турчу.

К. Кондучалова жолдошу Абды Оролбаев менен бир уул, эки кызды тарбиялап өстүргөн. Жолдошу финансы тармагында иштейт. 1961-жылы кайтыш болуп калып, бала-бакырасын өз алдынча тарбиялаган. Ошол эле маалда СССР Жогорку Советине эки жолу, Кыргыз ССРинин Жогорку Советине жети жолу депутат болуп шайланып, бир топ жооптуу кызматтарды аркалаган.

Кыргыз Республикасынын Баатыры жашоодо өтө жөнөкөй, көп сүйлөбөгөн, такыр таарынганды билбеген адамгерчиликтүү инсан болгонун замандаштары эскерет. Кондучалова ошондой эле аны министр катары мейманга бирөө чакырса, такыр барчу эмес экен. Ал өзүнүн маданият тармагында жакын катышкан адамдарына гана конок болгону айтылат.

К. Кондучалова 22 жыл маданият министри болуп иштеп, ошол жактан пенсияга чыккан. Тармактан алыстай албай өмүрүнүн аягына чейин Кыргыз Республикасынын тарых жана маданият эстеликтерин коргоо коомун жетектеген. Өмүрүнүн акыркы күндөрүндө шакирттерине маданиятты сактагыла деп керээзин

айткан. I жана III даражадагы "Манас" орденинин ээси 2013-жылы 7-сентябрда Бишкек шаарында дүйнөдөн кайткан¹². (539 сөз).

1-тапшырма. Текстке карата тесттин жоопторун белгилеңиз.

1. К.Кондучалова бүтүргөн окуу жайы кайсы?

- а) Караколдогу педагогикалык училище
- б) борбор калаадагы педагогикалык училище
- в) Куланак айылындагы педагогикалык училище
- г) Нарын облусундагы педагогикалык училище

2. 19 жаштагы агартуучунун эмгегин баалаган инсан

- а) айыл жетекчиси
- б) мектеп директору
- в) Михаил Калинин
- г) Исхак Раззаков

3. Москвага эмне үчүн жөнөтүлөт?

- а) Улуу Ата Мекендик согушка катышууга
- б) партиялык мектепте окууга
- в) Улуу Жеңишти көрүүгө
- г) Отчет берүүгө

4. К.Кондучалованы министр кылып ким дайындайт?

- а) И. Сталин
- б) М. Калинин
- в) И. Раззаков
- г) Т. Усубалиев

5. К.Кондучалова өзгөчө узак убакыт салымын кошкон тармак

- а) билим берүү тармагы
- б) маданият тармагы
- в) агрардык тармак
- г) экономика тармагы

6. К.Кондучалованын учурунда ачылган китепкана

- а) А.Осмонов атындагы китепкана
- б) Ленин атындагы китепкана
- в) К.Баялинов атындагы китепкана
- г) Г.Айтиев атындагы китепкана

7. Адистердин кызыгып, алардын көйгөйлөрүн айтып турчу.

- а) жолдошуна-келиндегине / маектерден
- б) кесиптик ишине / жетекчиге
- в) жашаган үйүнө / депутаттарга
- г) жашоо-турмушун / жогорку трибунадан

8. Кыргыз Республикасынын Баатыры жашоодо өтө, көп, такыр таарынганды билбеген адамгерчиликтүү болгонун замандаштары эскерет.

- а) татынакай, күлбөгөн, аял
- б) жөнөкөй, сүйлөбөгөн, инсан
- в) акылдуу, уктабаган, адам
- г) катуу, сүйлөбөгөн, министр

9. Өмүрүнүн аягына чейин Кыргыз Республикасынын коргоо коомун жетектеген.

¹² <https://sputnik.kg/20200615/ministr-kulujpa-konduchalova-madaniyat-fakty-1048676778.html>

калач, кыз-кыркынды, энелердин баарын кырып өлтүрөт. Айылга жетейин деп жакындап калганда, кыргыз аксакалдарынын үчүнчү тосмосу бар экен. Ал төмөндөгүдөй. Дабышы далайга жеткен, керней-сурнайлардын үнү чыга баштайт. Бир аздан кийин ырлар жаңырып, Манас айтыла баштайт. Арадан убакыт өткөндөн кийин комуздун үнү чыгат. Баягы жүз жигитке комуздун үнү жеткенде, аттарын бастыра албай, баштары чыңалып, колдорунан куралдары түшүп, шылкыйып, кыжалат болуп, көздөрү айланып, аттарынан жыгылып, кулап, дендароо болуп, эс болуп, жоокерчиликке, ат коюуга, басып алууга мүмкүнчүлүктөрү болбой калат. Ошондо арасынан бирөө жигиттер, көрүнүш болуп жатат, сак бололу мингиле аттарды деп, кайра аттарын артка бурушуп, өздөрүн жиберген хандарды, душмандарды талкалап киришет. Талакалап кайра артка келе жатканда көңүлдөрү ооруп, баягы апаларды аралап келе жатканда, дирт этип көңүлүнө сиңген кыргыз күүсү, жанына сиңген кыргыздын маданияты ата салты, наркы ойноп кетип, ошол канжалап жаткан апаларын, карындаштарын аралап, бирөөсү кыйылып жаткан энесинин башын этегине салып, денесин издеп жүрөт дейт, дагы бир жигит колу кесилип калган апасынын колун ийинине чаптай албай жүрөт дейт, кан зыркырап диркиреп аккан, эмчектен аккан сүттөр, көз жаш бүт жигиттин баарын алсыратып, ошол учурдагы кыргыздын күүсү, добулбасы, кернеи, сурнайы, жезнайы адамдын каны менен өткөн наркы-салты менен өткөн күч элди сактап калгат экен. Ошондон баштап, кыргыз журтунда Ниязалы атабыз баш болгон, Майлыбай атабыз төш болгон ири, чоң комузчуларыбыз жүз жигиттин күүсү деп, жүз жигиттин күүсү ушу деп бүгүнкү күнгө чейин чертип жүрүшөт. “Жүз жигит” күүсүн нотага салабыз дегендер да болгон, таратабыз дегендер да болгон. Ысык-Көлдүн комузчулар мектеби башкача, Нарындын комузчулар мектеби башкача, Таластын комузчулар мектеби башкача чертет экен. Дегеле, бул күү каныбыз, жаныбыз менен сиңген, адамды толкундаткан, чыйралткан күү экен.

Бир ооз сөз айтпай, бир кайрык менен өзгөртүп жиберген күч. Бир айткан сөз миңдегенге даам болуп, журтубузду журт кылып наркты улап келет. Кыргыздын наркында атасы келинге кеп айталбай, кызын чекесинен өөп албай наркты сактап, айым кишиге, ургаачы кишиге үй-бүлөнүн башы, атасы жологон эмес. Башын ийип, кире алган эмес. Ушундай уңгубуз менен журт жараткан уюткубуз менен аз болсок да, эч кимге эркибизди бербей, ааламдашкан, санариптешкен заманда жоголуп кетпей, ушу журтка келип отурабыз. Чекчейип, белдүү болуп келе жатат. Нарк жөнүндө Жарлыгыбыз чыкты, улуттук тарыхты өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программа, мамлекеттик тилди өнүктүрүү программасына кол коюлуп, ушу

программанын негизинде бардык айыл-кыштактарда нарк-насилизди жайылтып, даңазалап келе жатат¹³. (574 сөз)

Текстке карата 1-тапшырма. Лексикалык бирдиктерди котормосу менен түшүнүп, көңүлүңүзгө түйүңүз.

2-тапшырма. Аларды колдонуп текст же сүйлөм түзүңүз.

ЛЕКСИКАЛЫК МИНИМУМ

боор көтөрүү – подрасти

балакат – достигнуть совершеннолетия

мерез – 1. нелюдимый, замкнутый, 2. жестокий, суровый

машыгуу - упражняться, приобретать навыки

бет алуу – взять направление, направиться

жал – грива

желке – затылок

орто – средний

ыйык жал - холка

туруштук – сопротивление, стойка, выдержка

төшүн – грудь

тосуп – выйти наперерез

жон - обтёсывать, обстругивать (жыгач жондум-я обстругивал палку)

ок жону – заготовить стрелы, обчистить

апаат заман - тяжелые дни, бедствие

башы чыңалуу – напряжение головы

дирт – подражательное слово

шылкыйып – падать духом, он скис

чекчейип – 1. изумлённо, боязливо, 2. независимый

белдүү – сильный, 2. надежный, авторитетный

тосмосу – заграждение, зым тосмосу - проволочные заграждения

кыжалат - 1. пристыжённость, 2. нужда, потребность

дендароо болуу – находящийся в нерешительности

кайрык – одна из частей мелодии для комуза

¹³ Касмамбетов С. Күүнүн күчү - Жүз жигиттин күүсү // Мурас сабаты

<https://www.youtube.com/watch?v=RkKqL0lu7w>

1) Жети жашка жетпеген, балакатка өтпөгөн кыргыздын жүз баласын туткундап, аттан түшүрбөй, жоокер кылып, баатыр кылып машыктырып, кылып тарбиялайт.

- 2) Мөргөз – бул**

- 3) Уюткүлүү – бул.....

- 4) Ошондо арасынан бирөө жигиттер, көрүнүш болуп жатат,
аттарды деп, артка бурушуп, өздөрүн жиберген хандарды,
.....Талкалап киришет.

- а) аман бололу / койгон аттарын / акмакты
б) бай бололу / алдыга аттарын / элди
в) сак бололу / кайра аттарын / душмандарды
г) бар бололу / кайра аттарын / душмандарды

5) Жылкынын желке жалы, орто жалы жана жалы деген жер бар

- а) ЫЙЫК б) назик
в) кооз г) узун

6) Жигиттердин, кыргыздын көрүнүктүү адамдары хандарына келип айтат.

- а) жигиттердин шыгын мыктылыгын б) кылыч менен аябай машыкканын
в) малды мыкты, семиз бакканын г) атка мингенин байкап калып

7) Жоокерчилик заманда кырылыш, жайлоо талаш, жер талаш, суу талаш айла кеткен заманда биздин айтат.

- а) жергиликтүү эл
в) элдин акылманы
б) душмандардын ханы
г) жигиттердин баатыры

8) Боор көтөрүп, чыбыкты ат кылып минип калган кыргыздын баласын кармап келгиле.

- a) 1000 б) 20000 в) 100 г) 500

9) Кыргыз журтунда атабыз баш болгон, атабыз төш болгон ири комузчулар бар.

а) Барпы, Калык

б) Токтогул, Аалы

в) Жеңишбек, Тоголок Молдо

г) Ниязалы, Майлыбай

10) Дегеле, бул күү каныбыз, жаныбыз менен сиңген, адамды толкундаткан, чыйралткан экен.

а) жомок

б) күү

в) окуя

г) көрүнүш

4.9. ТЕМА: Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты

1-текст

Коом ар кыл таптарга – ири социалдык катмарларга жиктелген доордо пайда болуучу саясий ыкмал (институт) – мамлекет болуп саналат. Мамлекеттин максаты жалаң гана коомдун ички саясий, социалдык, экономикалык, маданий өнүгүүсүн, бейкуттугун, туруктуулугун камсыз кылуу менен чектелбейт. Мамлекет сырткы коңшулардан да өз коомунун бүтүндүгүн, көз каранды эмес жашоосун, сырткы дүйнө менен пайдалуу алыш-беришин жүзөгө ашыруусу керек.

Мамлекетти башкаруу – көрүнгөндүн эле колунан келбейт. Эрте мамлекеттердин башчылары мурдагы уруу аксакалдары, уруу жол башчылары сыяктуу тажрыйбалуу, сөзгө чечен, айлакер, аскердик өнөргө да шыктуу адамдардан иргелип пайда болгон. Мындай адамдар өтө оор кара жумуштардан, күндөлүк тиричиликтин көйгөйлөрүнөн бошотулуп, саясий башкаруу үчүн мүмкүнчүлүктөрү кеңейген. Байып, малай жумшап, бош убакытын жер өңүтүн үйрөнүүгө, аскердик өнөргө, коңшу уруулардын жана калктардын жагдайын байкоого жумшаган жогорку катмардын – ак сөөктөрдүн өкүлдөрү мамлекет башчысына акыл кошуп, кеңеш айтып турган. Бул үчүн бийлик эгесинин мезгил-мезгили менен чакырган жардамчы органы – Аксакалдар кеңеши ыңгайлуу эле.

Көчмөндөрдүн эрте таптык доордогу мындай чектелген монархиялык мамлекети кыргыздарга да таандык болгон.

Кыргыз мамлекеттүүлүгү кайсы доордон башталат деген суроо азыр да илимий талаштарды пайда кылууда. Илимпоздордун басымдуу көпчүлүгү 90-жылдарга чейинки жана азыркы бир катар эмгектерде кыргыз мамлекеттүүлүгү б.з. 6-кылымдан тартып (Энесай Кыргыз каганатынын доорунан бери) өнүгө баштайт деген жоромол кылышууда. Бул маселенин эки жагы бар.

Биринчиден, өзүн “кыргыз” деп атабаган, бирок кыргыздарга жуурулушкан ата-бабаларыбыздын бир катары (хуннулар, усундар, теңиртоолук сактар, парганалыктар, каңгүйлүктөр) б.з. ч. 3-2-кылымдарда эле эрте феодалдык мамлекеттерди негиздешкен. Алардын саясий тарыхы – азыркы кыргыз жана башка тектеш, коңшулаш элдердин орток тарыхый башаты болуп саналат.

Экинчиден, байыртадан эле өзүн “кыргыз” деп атап келген тарыхый ата-бабабыз Энесай каганаты дооруна (б.з. 6-8-к.башы) чейин эле алгачкы мамлекеттик түзүлүшкө негиз салышкан. Кыргыздардын байыркы мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында хундардын да чоң ролу болгон. Жалпысынан кыргыздар мамлекеттүүлүк түзүлгөн коомдук баскычка б.з.ч.3-кылымдын акырынан кеч эмес убакыттан бери көтөрүлгөн деп бүтүм кыла алабыз¹⁴. (281 сөз).

ЛЕКСИКАЛЫК МИНИМУМ

катмарларга жиктелүү - классовое расслоение

уруу – племя

доор – период, век

бейкуттугу - безмятежное состояние

жүзөгө ашыруу – осуществить

чечен – оратор

айлакер - хитрец, ловкач

иргелген - избранные

көйгөй – проблема

малай - наёмный рабочий

ак сөөк - аристократ

тоо кыркалары - горный хребет

жоромол кылуу - предположительно, предполагать

өзүнө жуурулуштурган - взаимно, соединение

ойдуң – впадина, котловина, неровная местность **жер өңүтүн үйрөнүү** – 1.

подкрадывание, выслеживание, 2. место, откуда удобно нападать, изучать местность

Текстке карата 1-тапшырма. Маалыматтын бар / жогун белгилеңиз

№	Маалымат	бар	жок
1.	Бул үчүн бийлик эгесинин мезгил-мезгили менен чакырган жардамчы органы – Аксакалдар кеңеши ыңгайлуу эле.	бар	
2.	Өнүгүү жолунда төңкөрүштөр болбогондугу		жок
3.	Байыртадан эле өзүн “кыргыз” деп атап келген тарыхый ата-бабабыз Энесай каганаты дооруна (б.з. 6-8-к.башы) чейин эле алгачкы мамлекеттик түзүлүшкө негиз салышкан.		
4.	Байып, малай жумшап, бош убакытын жер өңүтүн үйрөнүүгө, аскердик өнөргө, коңшу уруулардын жана калктардын жагдайын байкоого жумшаган жогорку катмардын – ак сөөктөрдүн өкүлдөрү мамлекет башчысына акыл кошуп, кеңеш айтып турган.		
5.	“Кыргыз” этноними түрк тилдеринин негизинде гана этимологиялык жактан чечмелениши акыйкатка туура келгендиги		

¹⁴ Жусупов К., Иманалиев К. Кыргыздар. Б.: 2023.2-т., 395-396-беттер

5.	Кыргыздардын байыркы мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында хундардын да чоң ролу болгон.		
6.	Байыркы кыргыздардын чарбачылыгы, устачылыгы тууралуу кеңири маалымат берилет.		
7.	Тери ийлетүү жана кийиз жасагандыгын далилдегендиги тууралуу маалыматтар		
8.	Алардын саясий тарыхы – азыркы кыргыз жана башка тектеш, коңшулаш элдердин орток тарыхый башаты болуп саналат.		

2-тапшырма. Жогорудагы текстке карата тесттик тапшырмалар:

1) Энесай Кыргыз каганаты б.з. кайсы кылымынан тартып өкүм сүргөнү маалым.

а) б.з. 6-кылымынан

б) б.з.4-кылымынан

в) б.з. 8-кылымынан

г) б.з 5-кылымынан

2) Көчмөндөрдүн эрте таптык доордогу мындай чектелген мамлекети кыргыздарга да таандык болгон.

а) көз карандысыз б) монархиялык в) патриархаттык г) демократиялуу

3) Коом ар кыл таптарга – ири социалдык катмарларга жиктелген доордо пайда болуучу саясий ыкмал (институт) – болуп саналат.

а) социум

б) саясат

в) мамлекет

г) өкмөт

4) Мамлекеттин максаты жалаң гана коомдун саясий, социалдык, экономикалык, маданий өнүгүүсүн, бейкуттугун, туруктуулугун камсыз кылуу менен

а) тышкы / чектелет

б) тарыхый / аныкталат

в) маданий / чектелет

г) ички / чектелбейт

5) Мамлекет сырткы коңшулардан да өз коомунун, көз каранды эмес жашоосун, сырткы дүйнө менен пайдалуу алыш-беришин ашыруусу керек.

а) максатын / ынтымакка

б) өнүгүүсүн / ишке

в) бүтүндүгүн / жүзөгө

г) ынтымагын / тарыхка

6) Эрте мамлекеттердин мурдагы уруу аксакалдары, уруу жол башчылары сыяктуу тажрыйбалуу, сөзгө чечен, айлакер, аскердик өнөргө да шыктуу адамдардан пайда болгон.

а) өкмөтү / тандалып

б) башчылары / иргелип

в) хандары / эсептелип

г) жетекчилери / саналып

7) Мындай адамдар өтө оор, күндөлүк тиричиликтин көйгөйлөрүнөн бошотулуп, саясий үчүн мүмкүнчүлүктөрү кеңейген.

а) кара жумуштардан / башкаруу

б) ак эмгектен / өнүгүү

в) акыйкатсыз иштерден / башкаруу

г) адилеттүү чечимдердин / өнүгүүсү

8) Байып, малай жумшап, бош убакытын үйрөнүүгө, аскердик өнөргө, коңшу уруулардын жана калктардын жагдайын байкоого жумшаган жогорку катмардын – ак сөөктөрдүн өкүлдөрү мамлекет башчысына кеңеш айтып турган.

- а) тоо кыркасын / үйрөтүп, өнүктүрүп б) жер өңүтүн / акыл кошуп
в) сууларын / окутуп, айтып г) жер катмарын / көргөзүп, билдирип

9) Байыртадан эле өзүн “кыргыз” деп атап келген тарыхый ата-бабабыз Энесай каганаты дооруна чейин эле алгачкы түзүлүшкө негиз салышкан.

- а) мамлекеттик б) дыйканчылык в) жазуу –сызуу г) саясаттык

10) Алардын саясий тарыхы – азыркы жана башка тектеш, коңшулаш элдердин орток башаты болуп саналат.

- а) орток / элдин б) кыргыз, тарыхый в) эл / маданий г) маданият / тарыхтын

3-тапшырма. “Ачуу – душман, акыл – дос” макалын кандай түшүнөсүз? Аны чечмелеп, оюңузду жазыңыз.

4.10. ТЕМА: Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты

2-текст

Ал эми XX кылымдын акырына чейин өзүн улут катары сактай алган калк кылымдар бою ар кыл элдер менен мамиледе болгон, ар кыл аймактардан келген этностук бөлүкчөлөрдү өзүнө жуурулуштурган татаал компоненттүү, көп тарамдуу тарыхтуу улут болуп саналат.

Тарыхта эң эски бабалары жердеген аймактан көп узабай жашаган калктар да маалым, ошондой эле, журт которуунун (миграциянын) натыйжасында таптакыр башка континентке барып байырлап калган элдер да маалым.

Ал эми кыргыздар бул элдердин кайсынысына кирет? Эгерде тарыхый Борбор Азия мейкиндиги деген кеңири түшүнүккө Ирандын чыгышынан жана Каспийден Түндүк Кытайга чейин жана Түштүк Сибирден Тибет, Пакистанга чейин кеңирсиген ири аймакты алсак, негизинен, ушул алкакта жашаган ар кыл элдер кыргыздар менен этностук алака түзгөнүн жыйынтыктап айтууга болот.

Бирок “кыргыз” наамынын өзүн тутуп келген алгачкы уруулар, заман өтүп - уруу бирикмеси, акыры жүрүп мамлекети бар эл болуп өсүп чыккан. Эң байыркы кыргыздардын Ата журту каерде болгондугун тарыхый маалыматка таянып, конкреттүү көрсөтүүгө туура келет.

Демек, азыркы кыргыздардын жалпы бабаларынын тарыхый жашоо аймагы ири Борбордук Азия мейкиндиги менен аныкталат. Ал эми “кыргыз” атын

илгертеден өзүнө ыйгарып келген уруунун, уруу бирикмесинин, элдин тарыхый журту бул мейкиндиктин чакан гана бөлүгүнө таандык.

Дал ошол байыркы кыргыздардын чакан журту кайсы борбордук азиялык аймакта болгон?

VI-XIII кылымдарда Кыргыз каганаты (каган башкарган мамлекет) Түштүк Сибирде - Энесай дарыясынын өрөөнүндө жайгашканы маалым. Мындан улам көпчүлүк тарыхчылар тээ байыртадан эле байыркы кыргыздар Түштүк Сибирде жашаган деп эсептеп жүрүшөт.

Хуннулар доорунда кыргыздар азыркы Монголиянын түндүк-батышында, Кыргыз көл (Хиргис-Нур) деген көлдүн ар тарабында жашаган. Б.з.ч. I кылымдын ортосунан тартып кыргыздар Энесай өрөөнүнө жыла баштаган деген пикир да бар.

Айрым илимпоздор кыргыздарды Энесай менен Теңир-Тоонун арасында ары-бери көчүп жүрө беришкен деген боолгоолорун да ортого коюуда.

Совет доорунун акыркы жыйырма жылында, өзгөчө 80-жылдары Энесайды кыргыздын тарыхый мекени катары кароо саясий жактын чеки, натуура деп эсептелип, расмий китептерге Энесай Кыргыз каганатынын тарыхы киргизилбей калган учурлар да болду. Азыр мындай тарыхты бурмалоо четке кагылууда.

6-кылымдан 8-кылымдын башына чейин өкүм сүргөн Энесай Кыргыз каганатын азыркы кыргыз улутунун тарыхый баскычтарынын ажырагыс бир бөлүгү катары кароо акыйкат экендигин бүгүн көпчүлүк тарыхчылар жазышууда. Ал эми 70-80-жылдары бул пикирди Өмүркул Караев, Юлий Сергеевич Худяков, Виктор Бутанаев, Имел Молдобаев, жазуучу, академик Түгөлбай Сыдыкбеков сыяктуу айрым гана советтик изилдөөчүлөр тутуп калган учурлар да болгон.

Байыркы журт – Теңир-Тоо. Энесай Кыргыз каганаты 6. 3. VI кылымынан тартып өкүм сүргөнү маалым. Ал эми бул доорго чейинки байыркы кыргыздардын журтун аныктоо өзүнө астейдил мамилени талап кылат. VI кылымга чейинки археологиялык маданияттар (алардын соңкусу - Таштык маданияты) Энесай Кыргыз каганаты доорундагы археологиялык маданияттан кескин айырмаланары байыркы кыргыздар Энесайга кечирээк көчүп келгендигин айгинелейт.

Энесайга байыркы кыргыздар кайсы жерден көчүп келди экен. Монголиянын түндүк-батыш тарабынанбы?

Белгилүү кыргыз таануучу, профессор Юлий Сергеевич Худяков, акыркы кездердеги археологиялык жаңы маалыматтарды жалпылоонун жана кытай жазмасындагы булактарды кайрадан иликтөөгө (Л. А. Боровкова) таянуунун негизинде жаңы тыянакты илимге тартуулады. Кыргызнор көлүнүн аймагындагы эстеликтерди археологиялык изилдөө - бул жерде б.з. ч. доордо кыргыздар болбогондугун далилдөөдө.

Байыркы кыргыздардын алгачкы бизге белгилүү Ата журту катары Чыгыш Теңир - Тоонун түндүк тарабы болгондугу тууралуу жаңы бүтүмдү Ю. С. Худяков ишенимдүү далилдер менен тастыктоодо.

Археологиялык изилдөөлөр, Чыгыш Түркстанда кеңири жүргүзүлө элек. Өзгөчө көчмөндөрдүн маданияты дурус иликтене элек. Бирок колдо болгон маалыматтар Чыгыш Түркстанда жана анын түндүк аймактарында - Чыгыш Теңир - Тоодо ар кыл этностор жашагандыгын айгинелейт.

Б. з. ч. I кылымдын ортосундагы саясий окуяларды сыпаттап жатып, кытай тарыхчысы Бань Гу төмөнкүдөй тарыхый-географиялык маалыматты берет: "Кыргыздардан (цзянькунь) чыгышта 7 миң ли узактыкта (хуннулардын) шанүйлөрүнүн ордосу жайгашкан, ал эми батышта - 5 миң ли узактыкта - Чеши орун алган". Бул маалыматтын чаташкан жерлери да бар экендигин эске алып, бирок мында кыргыздардан чыгышта - хуннулар жайгашканын, кыргыз жеринен түштүгүрөөктө - Чеши (Турпан ойдуңунун өлкөлөрү жана шаарлары) орун алгандыгын айтууга болот. Чешиден (Турпандан) түндүккө карай кетчү жол азыркы кезде биз учак (самолёт) менен учкандай түптүз түндүккө меридиан боюнча жасалуусу эч мүмкүн эместигин эске алуу керек. Табигый татаал географиялык шарттарда кербен үчүн ылайык жол издөө бүтүндөй бир тоо кыркаларын айланып өтүүгө байыркы адамдарды аргасыз кылган.

Кербен жол Турпандан дароо түндүккө эмес, түндүк батышка гана жылууга мүмкүндүк берет. Демек, байыркы кыргыздардын жери Турпан ойдуңунан түндүк-батышта орун алган¹⁵. (653 сөз).

ЛЕКСИКАЛЫК МИНИМУМ

жуурулушуу, аралашуу, биригишүү – соединится

көп тарамдуу – ответвление, разветвление; распустье

тарам-тарам - разошедшийся полосами, ниточками, разошедшийся во все стороны;

тарам-тарам арыктар – арыки идущие в разные стороны

журт которуу – миграция, эмигрировать

алака – связь, отношения

байырлап калган – обосноваться, привязанность, привычка (к месту)

тарыхый журт – исторический народ

булактар – источники

сыпаттоо – описывать, характеризовать

ордо – ханский дворец

тутуп калган – следовать чему-либо, придерживать

өкүм сүрүү – властвовать

¹⁵ Жусупов К., Иманалиев К. Кыргыздар. Б.: 2023., 2-т., 391-398-беттер

өкүм сүйлөө – говорить властно, повелевать

боолголо-предполагать, высказывать предположение, догадка, предчувствовать

астейдил мамиле, чын жүрөктөн, чын пейили менен, чын дилден – от чистого сердца

айгинелейт, ачык түшүндүрөт, дааналайт - чёткость, отчётливость, ясность, разборчивость

айгине - даана көрүнүп турган, ачык-айкын –статья отчётливым

ойдуң – впадина, котловина, неровная местность

1-тапшырма. Жогорудагы текстти абзацтарга бөлүңүз.

2-тапшырма. Бөлүнгөн абзацтарга тема коюп, текстти кыскача айтып бериңиз.

3-көнүгүү. Берилген сөздөрдү котормосу менен түшүнүп, маанилеш сөздөр менен алмаштырыңыз жана “Азаттык” сөзүнө сүйлөм түзүңүз, аларды бириктирип, иретке келтирип, ырааттуу текстке айландырыңыз.

4-көнүгүү. Берилген сөздү кандай түшүнөсүз, чечмелеңиз? Кандай маанилеш сөздөрдү жазаласыз, жазып көрүңүз.

Аксакал бул –

5-көнүгүү. Текстке карата тестти аткарыңыз:

1) Кербен жол Турпандан түндүккө эмес, түндүк батышка гана жылууга мүмкүндүк берет.

а) дароо б) багытка в) үстүртөн г) ылдыйдан

2) Байыркы жери Турпан ойдуңунан түндүк-батышта орун алган

а) татарлардын б) кыргыздардын в) мусулмандардын г) түрктөрдүн

3) Б.з VI кылымда өкүм сүргөн каганат

а) Түрк каганаты б) Уйгур каганаты

в) Энесай Кыргыз каганаты г) Татар каганаты

4) Археологиялык изилдөөлөр кеңири жүргүзүлгөн мамлекет

а) Чыгыш Түркстанда б) Орто Азияда

в) Түндүк Казакстанда г) Түштүк Кыргызстанда

5) Чеши Турпан ойдуңу биздин заманга чейин I кылымда болду беле?

а) билбейм б) болгон эмес в) балким г) болгон

6) Белгилүү кыргыз таануучу, профессор Юлий Сергеевич Худяков, акыркы кездердеги археологиялык жаңы маалыматтарды жалпылоонун жана кытай жазмасындагы булактарды кайрадан иликтөөгө таянуунун негизинде илимге тартуулады.

а) акыркы маалыматты б) жаңы тыянакты

в) өнүккөн мамлекетти г) жаңы изилдөөлөрдү

7) Хуннулар доорунда кыргыздар азыркы Монголиянын түндүк-батышында, деген көлдүн ар тарабында жашаган.

а) Хырхыз көл б) Кыргыз көл в) Терең көл г) Улут көл
8) Энесай Кыргыз каганаты б.з. кайсы кылымынан тартып өкүм сүргөнү маалым.

- а) б.з. 6-кылымынан б) б.з.4-кылымынан
 в) б.з. 8-кылымынан г) б.з 5-кылымынан

9) Чыгыш Түркстанда жана анын түндүк аймактарында - Чыгыш Теңир - Тоодо жашагандыгын айгинелейт.

- а) ар кайсы топтор б) ар кыл этностор
 в) карама-каршы адамдар г) бирдей ой жүгүрткөндөр

10) Азыр мындай бурмалоо четке кагылууда.

- а) тарыхты б) маданиятты в) саясатты г) көз карашты

11) Кыргызнор көлүнүн аймагындагы эстеликтерди археологиялык изилдөө - бул жерде б.з. ч. доордо далилдөөдө.

- а) улуттар болбогондугун б) татарлар болбогондугун
 в) мусулмандар болбогондугун г) кыргыздар болбогондугун

6-тапшырма. Тапшырмадагы маалымат текстте бар же жок экендигин белгилеңиз.

№	Маалымат	бар	жок
1.	Ал эми XX кылымдын акырына чейин өзүн улут катары сактай алган калк кылымдар бою ар кыл элдер менен мамиледе болгон	бар	
2.	Карапайым көчмөндөр калктын негизги катмарын түзөт		жок
3.	VI кылымдан XIII кылымдын башына чейин өкүм сүргөн Энесай Кыргыз каганатынын азыркы кыргыз улутунун тарыхый баскычтарынын ажырагыс бир бөлүгү катары кароо акыйкат экендигинин бүгүн көпчүлүк тарыхчылар жазышууда.		
4.	Б.з.ч I кылымдын ортосунан тартып кыргыздар Энесай өрөөнүнө жыла баштаган деген пикирлер бар.		
5.	“Кыргыз” этнониминин келип чыгуу генезиси		
5.	Айрым илимпоздор кыргыздарды Энесай менен Тенир-Тоонун арасында ары-бери көчүп жүрө беришкен деген боолголорду да ортого коюуда.		
6.	Байыркы кыргыздардын улуттук жасалгалары тууралуу маалыматтын так эместиги		
7.	Темир жана зер буюмдарды жасаган жана аларды саткан коюшкан		

8.	VI-XIII кылымдарда Кыргыз каганаты (каган башкарган мамлекет) Түштүк Сибирде - Энесай дарыясынын өрөөнүндө жайгашканы маалым.		
----	---	--	--

7-тапшырма. “Тарыхы болбой, эл болбойт” темасында 20 сүйлөмдөн кем эмес эссе жазыңыз.

4.11. ТЕМА: Ашым Жакыпбеков “Теңири Манас” романынан үзүндү

Чоң жортуул алдында кошуунга өргүү берип, Сары Өзөндөн калың көчтүн келишин күтүп, ал ортодо бекер жатуу болбос деп, Манас менен Бакай Таластын баш-аягына салбырын жүрдү.

Бакайдын Кызыл Ташы аталган аскадан көз чаптырса чыгыштан батышка созулган өрөөн биресе жоочалыштан чаалыгып келип, сунала жаткан баатырдай көрүнөт, өрөөн бойлой күдүрөйүп өскөн токой баатырдын жонаркасындагы кыркаар жалы сыяктанат, биресе көкүрөгү Ак Чийде бөрсөйүп, кымча бели Күмүштакта ничкерип, этеги Күркүрөөдө жайылып, көк кашка дарыя жоон орум чачы сымал желкеден акбакайга чубалып, келберсий уктап жаткан келишимдүү сулууга окшойт.

- Ай жаныбар кең Талас, жер соорусу турбайбы! - деп занк этти Манас.

- Жердеген жери кең Талас, ээлеген ээси-эр Манас! - деп барк этти Бакай.

Экөө жигиттерин ээрчитип, өрөөндүн бирде тескейине, бирде күңгөйүнө өтүп, мерчемдүү жердин баарын кыдырып жүрдү. Максат - салбырын салып, кийик атыш эмес, ата-бабасынын жерине жаңы келген Манасты мурас мекени менен тааныштырып чыгуу Бакайдын ниетинде, көргөн-билгендин баары даңктаган бул өрөөн жайкерчилик жашоого, кыйын кезең коогаланга ылайыгы кандай экенин өзү аралап билип алмагы Манастын оюнда. Чубатма кыя жолу бар, тик өтмөгү бар ашуунун оозун жасак коюп бекитсе болорун чектеди Манас. Күңгөйүндө каракол суусу мол аккан, аркасын кырка тоо чеп болуп жаткан мал-жанга жыргал жайлоону, тескейинде Бала Чычкан, Чоң Чычкан суусу кечүү бербей күпүлдөгөн, адырмак жондуу бөксөсү дөгүрсүгөн, андан ары ак мөңгүлүү, аркар-зоолуу чеби бар Ала-Тоону жоо эмес, кийик ашып түшүп келгисиз - буларды көрүп көңүлү тынды эр Манас. Батышка жүрө түшүп, аштык айдаса ыңкый турган, тоодон салаалап аккан суусу көп, көк жайыкты көрүп, пейили толду эр Манас. «Буерди жердеген киши тунбайбы» деп бардеш урду өзүнчө. Тескей тоону кыркалап, Бешташтын белине чыкты эр Манас. (258 сөз).

2-бөлүк. Атына жараша Ак Чийден бери беш таш аралыгы бар экен, эки орто алигидей көкжайык дыйкан жер экен. Бешташтын берекеси мол экен, бел-белести жал болуп жапкан, аркы мөңгүлүү тоонун боорун жака болуп жылуулаган токою калың, мерген көрбөгөн кийиги мол жай экен, ашуу ашса андан ары кыргызды ичкерилеп аралап барар жол экен. «Бул тарапта өз элим, кооп санабай азоо үйрөтүп, желе байлап сайрандап жатар жер экен» деп тамшанды эр Манас. Андан ылдыйлаган соң күңгөй-тескей артуу-ашуусу жок чулу тоо кыркаланды, күңгөй тоо жылаңач тартып, кызыл аскаланды, тескей бети токой жамынып черленди. Үр Марал дээр экен. Чынында маралдары маңкайып кишиден чоочуп коюшпайт, жакын келип тулпарлар менен жытташат, кишинин алаканын жалайт, «Жарыктык атына жараша ыйык - үр кайберендин жери тура» деп маашыр болду эр Манас. Андан ылдый өрөөн кууш тарта берди, тоолору бийиктеп, сүрдүү боло баштады. Күңгөйдө жалама кызыл аскалуу жылаңач тоо кол менен курган чептей, каскүнөм душман түгүл эчки-теке араң жүргүдөй. Ошон үчүн ал тоону Эчкилүү дээр экен. Тескейинин төрүндө күмүш нур чагылышып шаңкайган чокусу бар кырка тоо. Аны Күмүштак дээр экен. Ата-бабасы ушундай керемет жерди мекендеп келгенине ыраазы болду эр Манас. «Көз артып жоо сугун агызар жер белем, жерин коргоп жан кыяр, жерим деп сагынар эл белем!». Андан төмөндөп жүргөндө тескейден Кара Буура капчыгай оңурайды, күңгөйүндө Талас дайра бурулуп, кесип өткөн капчыгай Чоң Капка аңырайды. Кара Буураны өрдөп жөнөсө ары Чаткал, Аксы болуп, баары өз жери. Төмөн Чоң Капкадан ары өтсө сепил болуп турган Аргы-Таразы бар. Этеги кең жайылган батышка түз менен жүрө берди Манас, Бакай. Бу жайыкта оң тараптан тоо түгөнүп, бир кертим болуп турган Карачы Тоо. Таластын этегинен башына кабар берер кароол тоо ушул, чокусуна түнкүсүн улуу от жакса же күндүзү түтүн булатса Таластын башындагы Бакайдын Кызыл Ташына жазбай көрүнөт. Сол тарабын караса кыркасы кемибеген, бараанданып бийиктеген Ала-Тоо. Аны тиктеп, аттын башын бура тартып Манас токтоп калды. Манастын сол жагына Бакай токтоп калды. Дал бетмандайында туулга-чопкут кийген баатыр кейптенип чулу көк чоку заңкаят, анын сол жагында ак сакалын жайкалтып кемеңгер карыяга окшоп кең көкүрөк ак чоку турат. Беритен катар карап турган Манас менен Бакайдын кейп-сүрөтүн көчүрүп барып, кайра бери каратып койгонсуп, тиги эки чоку арам ниет менен келчү жоону тосуп чыккан эки баатырдай көрүнөт, ал экөөнүн эки тарабында кыркалаган тоо береги эки баатырдын казганаттаган кошуунуна окшойт.

- Эгиз чоку эки тоо

Чеп орноткон Теңирим.

Манас-Бакай - кош чоку

Деп орнотком Теңирим!...

деп арттан Ырчуул ырдап калды аңгыча.

- Жаша! Жаша! - деп жигиттер коштоп кетти.

Беритен карасаң куду эки баатырга окшоп турду тиги эки чоку. Ошондон кийин бул чоку Манас-Ата, Бакай-Ата аталып кала берди эл ичинде.

Батыш тараптын жолун тосуп, алиги эки чокудан төмөн алкынып түшкөн ак көбүктүү Күркүрөө агып жатыры туураланып. Андан нары батышка көз кайкыган кең талаа башталат. Түз жүрө берсе Чакмак, Чыйырчык, Чымгент, Ташкент болуп даты деле өз жер, өз эл. Сол тарапта кыркасы бузулбаган Ала-Тоо, оң тарабы бөксөлөгөн Кара Тоо.

- Талас өрөөнүнүн ачык жери ушул экен, деп болжоду эр Манас. - Кара Буура менен Чоң Капканы чеп тутар, Кызыл Адырдын аркы бети Аргы-Таразды сепил тутар, бу Күркүрөөнү чек тутар, күндүзү тынчып жатпаган, түнкүсүн кирпик какпаган, каска жүгүнбөгөн, доско пейли кенен урук орносун бул Күркүрөө аймагына. Таластын чеги ушээр болсун! - деп жардык кылды эр Манас¹⁶. (535 сөз).

4.12. ТЕМА: Адабияттын алпы - Түгөлбай Сыдыкбеков

Ураалаган жылдарда, улуттук маданияттан, эне тилден айрылып-айрылбай аткан чакта Түгөлбай Сыдыкбек уулу кыргыз тилинин тазалыгы үчүн, кыргыз улуту үчүн тикесинен тик туруп күрөшүп, тилди көрүнгөн дейди сөздөр, сүйлөм курулмалары менен бастырбоо, калк кебинин кунарын кетирбөө, накта элдик эски сөздөрдү "уйкудан ойготуу", кара сөз айдыңында Баба Дыйкандай түйшүктүү мээнет кылуунун камында жүрүп келди. "Жогору жактарга" боо-боо каттарды жазыптыр, көрүнгөн жерде айтып-дептир, маселе коюп, тили тешилиптир, уккандар угуптур, укпагандар "койчу, ушу улутчулду" деп кулагынын сыртынан кетириптир, кыскасы, бу киши кыргыз тилин жээригендер менен найза алып кадимки баатыр бабаларча салгылашыптыр. Ал гана эмес жаш жазуучулардын бир канчасына, айталык, Чыңгыз Айтматовго, Төлөгөн Касымбековго, Шатман Садыбакасовго, Кубатбек Жусубалиевге, Аман Саспаевге, Кеңеш Жусуповго, Мурза Гапаровго, Сейит Жетимишовго, Абдимитал Камаловго арка-бел болуп, тоталитардык бийликтин кан күсөгөн камчысынан калкалап турду, ал гана эмес ал жазуучулардын улуттук сүрөткер болушуна шыкак берди.

Түгөлбай Сыдыкбеков эне тилибиздин, улуттук маданиятыбыздын опол тоодой тиреги, түндүгүн көтөргөн түркүгү, чынар тереги болуп келген. Бүгүн биз канчалык элдигибизди, улуттук жүзүбүздү, тил байлыгыбызды сактап тура алсак, эртеңки муундарга өткөрүп бере алсак, анын баарында кызыр даарыган

¹⁶ Жакыпбеков А. "Теңири Манас" романы 169,170,171,172-беттер

аксакалыбыздын кызылдай мээнети, кылымдардын кыйырында кыргыз унутпай турган кымбат кызматы бар.

Учкул канат сөздөрү. “Тилдин ээси жаңы төрөлгөн чүрпөдөн тартып, азыр бу дүйнө менен кош айтышып бара жаткан карыяга чейин. Ар бир адам тилдин ээси. Тил бул - маданият башаты, маданият булагы. Ошондуктан, тилди өрчүтүү, тилди асыроо, тилди багуу бул - ар бир адамдын мойнундагы асыл милдет! Эне тилин билүү башкы маданият, ар бир адам өзүнүн эне тилин билүүгө милдеттүү, ал мойнунда турган парз. Өз эне тилин эң сонун билип, ал эми калган тилдерди колунан келишинче жакшы билүү керек”. “Жаз - күлмүндөгөн балалыгым. Жай - келберсиген жигит кезим. Күз – акыл-эске үзүрдүү киши болгонум. Кыш – абийирдүү карылыгым. Төрт мезгилимди биринен бирин кантип бөлөм!”, “Музыка мага аркы өйүзүнө көз жетпеген сезимдин улуу деңизиндей сезилет”, “Ийри чыккан бутакта бышкан мөмө ширин эмеспи”, “Алыскыны жууктай көрүп, аз сүйлөп, терең баамдап – элдердин ортосунда эркиндик, теңдикти, кишилерге жакшылыктын, калыстыктын, берекенин, боорукерликтин, ак пейилдүүлүктүн үрөнүн сепкен адам, мейли ал эч дипломсуз болсун – мен сүйгөн көсөм да, акылман да, баатыр да - ошол!”, “Жазуучу – ойчул. Ал күн өткөн сайын баамчыл, даанышман, максаттуу болууга милдеттүү. Максат адамдын чоң үмүтүнө жол ачат. Эмгек – анын ак үмүтүн ишке ашырат”, “Өз мезгилинде бышкан жемиш ширин”, “Чоку жакын көрүнгөн менен ага жетиш кымбат. Тек, аны оңой көрүп албууттанган адам тез күйүгүп орто жолдо калат”, – деген жазуучу¹⁷.

ЛЕКСИКАЛЫК МИНИМУМ

тикесинен тик - прямо, непосредственно

тирек – опора

түркүк – подпорка в юрте **дейди** - бездомный, бродяга **даанышман** – мудрец

чүрпө - дети **опол тоодой** – как горы **калкалоо**-защита, шыкак –одобрение

кызыр даарыган – сопровождает Хизр **үрөн** – семя, посевной материал

албууттанган – вспыльчивый, пылкий **күйүгүп** – заботиться, беспокоиться

Баба Дыйкан - покровитель земледелия; представляется в образе крупной зерноядной дикой птицы: фазана, голубя

жээри – жатыркоо, четтөө, тажоо, көргүсү келбөө

боо-боо - эгиндин, чөптүн бир байламы, бир таңгагы

баамчыл - байкагыч, сезгич, баамдагыч

1-тапшырма. Т.Сыдыкбековдун учкул сөздөрүн талкуулап, эске түйүп алыңыз.

¹⁷ Адабияттын алпы -Т.Сыдыкбеков. <https://sputnik.kg/20220514/tugolbaj-sydykbekov-tuuraluu-25-fakty-1064411555.html>

2-тапшырма. “Майда адам чокуга чыгып алса да, майда бойдон кала берет” деген темада эссе жазыңыз.

4.13. ТЕМА: Чыңгыз Айтматовдун эне тил, улут тууралуу ой талкуусу

Адам табияты эң ириде өзүндүн киндик каның тамган жеринди, элинди, өлкөндү ойлойсуң, анан барып жалпы дүйнө тууралуу акыл калчайсың... Чындыгында биз адамзат доорунун өтө оош-кыйыштуу чегине келдик. Эми ошондой болгон күндө да, тарыхтын өзгөрмөлүү, кубулмалуу эчен мисалдарын билсек да, ошол тарыхты жараткан адам, эл дайыма алдыңкы планда турат. Эл, жер, өлкө деген түшүнүктөрүбүз бүгүн курулай кыйкырыкка, жыланач сүйүүгө, көкүрөк каккан патриотизмге муктаж эмес. Биз канткен күндө да өзүбүздүн тарыхый, маданий уңгубуздан, улуттук наркыбыздан танбашыбыз керек.

Тил жөнүндө сөз эң оболу улут жөнүндө сөз дегендик. Кайсы улут болбосун анын түбөлүктүүлүгү тилинде. Кыргыз тили кыргыз баласына эненин сүтү менен бир келген катары кабылданат. Тилге кыянатчылык кылуу – демек, ал улутка кыянатчылык кылган менен тең катар бааланышы керек. Мына биз тилибизди мамлекеттик тил деп жарыяладык, кыргыз тили мамлекеттик тил деп жар салып жатабыз... Ооба, мыйзам боюнча ошондой... Бирок, ошол иш жүзүндө болуп жатабы?! Кайсыл жерге келбе – баары орус тилинде. Мен орус тилин чанып жаткан жерим жок. Орус тилин чанууга эч кандай себеп да жок. Бул улуу дүйнөлүк тил. Биз орус тилин көпүрө, каражат катары пайдаланышыбыз лаазым. Ал эми, кыргыз тили бул титулдук элдин тили, бул тил өз кыртышында өнүгө албаса, кайда өнүгөт? Коммунисттик системанын тушунда, авторитардык режим өкүм сүрүп турганда эне тилибиздин маселесин алгачкылардан болуп көтөрүп чыкканын. Анда тил тууралуу сөз кылуу улутчулдук катары бааланган. Мага ал кезде айрым басылмалар «улутчул» деген жарлыкты илип, улуттук тилди сактап калуу тууралуу ойлорумду «штыкка» алышканын баары билет. Бирок, улуттук тил маселесин мен жазуучу катары көтөрүп чыкпасам, анда ким көтөрүп чыкмак?! Чындыгын айтайын, улуттук тилибиз үчүн башымды сайып коюуга деле кайыл элем... Тил маселеси азыр деле өз актуалдуулугун жогото элек. Азыр да курч турат. Тилди сактап калуунун, андан ары өнүктүрүүнүн бирден-бир фактору улуттук тил – мамлекеттик саясаттын негизги атрибуту болуу менен, ал өлкөнүн расмий турмушуна жанаша жашаш керек деп ойлойм.

Өлкөнүн расмий турмушунан, б.а. мамлекеттик бийик деңгээлдеги иш-чаралардан четтетилип калынса, анда ал күнүмдүк турмуш-тиричиликтин гана тили катары жашап, өзүнүн жалпы улуттук милдетин жоготот. Тилди өнүктүрүүнүн чоң

системасын түзүшүбүз зарыл. Айрымдар улуттук тилибиз саясый, экономикалык, укуктук тил катары калыптана элек деген ойлорду айтат. Бул тек гана улуттук тилдин кадырын түшүрүү деп баалайм. Тил ийкемин ошол деңгээлге көтөрүүгө өзүнчө бир мамлекеттик саясатты, тилдик маданиятты, системаны түптөө кажет.

Биз улуттук тилибизге ыңгайлуу чөйрөнү түзмөйүн аны өнүктүрө албайбыз. Тил саясаты бала бакчадан, Жогорку Кеңештерге чейин, өкмөттүк жыйын, протоколдорго чейин жүргүзүлүшү зарыл. Улуттук тилибиз эчен кылымдар бою ата-бабаларыбыздан бизге жетип келген улуу дөөлөт. Демек, биздин милдет аны кийинки муундарга калтыруу. Эгерде, биз тилибизди ыйык тутуп, кийинки муундарга жеткире албасак, тил гана эмес, улут да жоголуп кетет.

Тил алдындагы жоопкерчилик жөнөкөй букарадан тартып, жогорку бийлик өкүлдөрүнө, Президентке дейре бирдей. Эгерде, бул жоопкерчиликти сезбесек, анда жакшылык жок... Ырас, улуттук тилдин алкагында эле чектелип калуунун өзү да прогресске алып келбейт. Азыркы өзгөрмөлүү дүйнөдө бир нече тил билүү турмуштук зарылчылык катары бааланат. Мына ушул жагдайдан улам мен мындай бир формула чыгардым: азыр эки үзөңгүнүн заманы, эки үзөңгүнү теминмейин алдыга жыла албастыгыбызды да эстен чыгарбайлы... Азыркы заманда тил – коммуникациянын гана эмес, дүйнө таанымдын башкы куралына айланды. Биз каалайбызбы, же каалабайбызбы, көпчүлүк учурда орус тили аркылуу дүйнөнү таанып, дүйнөлүк маалыматтан тартып, дүйнөлүк дөөлөттөргө дейре ушул тил аркылуу аралашып жатабыз. Кеп, эң оболу тилде эмес, дилде. Адам өз тилин дилинде ыйык тутса, ал эч качан уңгу тилин чанып кете албайт. Кыргыз баласына бу эки тил бир куштун эки канатындай. Тил адам ааламынын алака мейкиндигин кеңейткен касиеттүү күч. Кыргыз тили мен үчүн Мекен, эне, киндик кан тамган жер сыяктуу эле ыйыктын ыйыгы. Мен бул турмушта кайсы бир бийиктикке чыгалдым десем аны эне тилимдин улуу духунан көрөм¹⁸...

1-тапшырма. “Өзүңдү адаммын десен, элинди жерибе!” “Адамдын өмүрү узундугуна эмес, маанисине карай бааланат” деген темаларда эссе жазып, аны тайпалаштарыңызга окуп бериңиз.

¹⁸ Чыңгыз Айтматов: Сүйүүдөн аалам жаралган, сүйүүнүн өзү түбөлүк...//[Султан Раев](#)

https://muras.turmush.kg/unews/un_post:3572

4.14. ТЕМА: УГУП ТҮШҮНҮҮ СУБТЕСТИ боюнча дидактикалык материалдар жана тапшырмалар

Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын
Министрлер Кабинети, Кыргыз Республикасынын Министрлер
Кабинетинин Төрагасы - Кыргыз Республикасынын Президентинин
Администрациясынын Жетекчиси тарабынан дайындалуучу
(бекитилүүчү) кызмат орундарынын номенклатурасына кирген бош
кызмат орундарына дайындоо (бекитүү) үчүн талапкерлерди тандоо
тартиби жөнүндө

ЖОБО¹⁹

*(КР Президентинин 2023-жылдын 27-декабрындагы ПТ N 273 тескемесинин
редакциясына ылайык) (470 бирдик)*

1-тапшырма. Укма материалды угуп, тестти аткарыңыз.

**1. Президент, Министрлер Кабинети, Министрлер Кабинетинин Төрагасы -
..... тарабынан дайындалуучу кызмат орундарынын
номенклатурасына кирген бош кызмат орундарына талапкерлерди тандоо
Президенттин Администрациясына мыйзамдарда белгиленген тартипте келип
түшкөн сунуштардын негизинде жүзөгө ашырылат.**

- а) Билим берүү министри
- б) Жогорку Кеңешинин Төрагасы
- в) Президентинин Администрациясынын Жетекчиси
- г) Мамлекеттик кадрлар кызматы

**2. Сүрөт тиркөө менен белгиленген формада эсепке алуу боюнча өз колу
менен толтурулган жана кол коюлган**

- а) жарандарды / резюме
- б) жетекчилерди / өмүр баян
- в) кадрларды / өздүк баракча
- г) мекемелерди / таржымал

**3. Кесиптик билимин, окумуштуулук, окумуштуулук
ыйгарылгандыгын ырастоочу белгиленген үлгүдөгү документтер**

- а) диплом, сертификат
- б) даражасы, наамы
- в) көчүрмөсү, квалификациясы
- г) диплому, квалификациясы

¹⁹ <https://cbd.minjust.gov.kg/219626/edition/16185/kg>

4. эмгек китепчесинин же иштеген жери боюнча көчүрмөсү

- а) көчүрмөсү / буйруктун
- б) нотариалдык / күбөлөндүрүлгөн
- в) түп нускасы / тескеменин
- г) көчүрмөсү / күбөлөнгөндүгү

5. жок экендиги жөнүндө

- а) үй-бүлөнүн / справка
- б) үйлөнгөндүгү / күбөлүк
- в) соттуулугунун / маалымкат
- г) айыптуулугу / буйрук

6. Президенттин, Министрлер Кабинетинин Төрагасынын - Президентинин Администрациясынын Жетекчисинин тапшырмасы боюнча канцелярия тарабынан Президенттин Администрациясынын кадр маселелерин тейлеген түзүмдүк бөлүмүнө аларды иштеп чыгуу үчүн өткөрүп берилет.

- а) толуктоолор / аныкталып
- б) макулдашууларды / толуктап
- в) сунуштар / андан ары
- г) каршылык / белгиленип

7. берилген документтердин, талапкер жөнүндө маалыматтардын анын билим деңгээлине, иш стажына жана тажрыйбасына карата шайкештигин текшерет

- а) тактыгы, сунушталган талптарга
- б) түп нускасы, жободогу тизмеге
- в) аныктыгы, белгиленген тартипке
- г) толуктугун, квалификациялык талаптарга

8. улуттук коопсуздук жана ички иштер чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу тарабынан жүргүзүлүүчү талапкерге (талапкерлерге) карата материалдарды жана маалыматтарды чогултуудан жана текшерүүдөн турган талапкерге (талапкерлерге) уюштурат

- а) мамлекеттик органдар / атайын текшерүүнү
- б) жеке кызматкерлер / белгиленген сыноону
- в) мекеме жетекчилери / жазылган сынакты
- г) мекеме төрагасы / жазылган тартипти

9. Кыргыз Республикасынын мүчөлөрүнүн кызмат орундарына көрсөтүлгөн талапкерлерди кошпогондо, талапкер менен өткөрүү жол-жоболорун уюштурат.

- а) Жогорку Кеңешинин, аныктоолорду
- б) Президент Аппаратынын, белгилөөлөрдү
- в) Жогорку сотунун, макулдашууларды
- г) Министрлер Кабинетинин, маектешүүлөрдү

10. карата атайын текшерүү Президенттин Администрациясынын Президенттин жана Министрлер Кабинетинин биринчи сектору аркылуу улуттук коопсуздук жана ички иштер чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдарга маалыматтарды алуу үчүн жөнөтүү аркылуу жүзөгө ашырылат

- а) талапкерге / суроо –талаптарды б) жарандарга / суроо –баяндарды
в) жетекчилерге / баяндама катты г) министрлерге / кайрылуу каттарды

2-тапшырма. Аудио материалды уккандан соң, боштуктарды толтуруңуз.

Бош кызмат ордун ээлөөгө талапкерлерди тандоонун тартиби

4. Президент, Министрлер Кабинети, Министрлер Кабинетинин Төрагасы – тарабынан дайындалуучу кызмат орундарынын номенклатурасына кирген талапкерлерди тандоо Президенттин Администрациясына мыйзамдарда белгиленген тартипте келип түшкөн сунуштардын (мындан ары - сунуш) негизинде

Сунушка төмөнкүлөр тиркелет:

- бул 1-тиркемесине ылайык форма боюнча;
- паспорттун көчүрмөсү;
- (өз колу менен, эркин түрдө, бардык коюлган суроолорго жооп берүү менен, оңдоосуз жана булгоосуз жазылат);
- сүрөт тиркөө менен белгиленген формада кадрларды эсепке алуу боюнча өз колу менен толтурулган жана кол коюлган өздүк баракча (өз колу менен оңдоосуз, булгоосуз жана тазалоосуз, бардык коюлган суроолорго жооп берүү менен толтурулат);
- кесиптик билимин, ыйгарылгандыгын белгиленген үлгүдөгү документтер (нотариалдык же иштеген жери боюнча күбөлөндүрүлгөн жана көчүрмөлөрү);
- эмгек китепчесинин же боюнча күбөлөндүрүлгөн көчүрмөсү;
- жок экендиги жөнүндө маалымкат;
- тартиптик жазаны алгандыгы/албагандыгы жөнүндө (иштеп жаткан кызматкерлерге карата).

5. алар түшкөн күнү тартипте өткөрүлүүгө тийиш жана катталган күнү канцеляриясынын (мындан ары - канцелярия) иш кагаздарды жүргүзүү маселелерин бөлүмү тарабынан Президенттин, Министрлер Кабинетинин Төрагасынын -

Президентинин Администрациясынын Жетекчисинин алардын номенклатурасына ылайык берилет.

Президенттин, Министрлер Кабинетинин Төрагасынын - Президентинин Администрациясынын Жетекчисинин сунуштар тарабынан Президенттин Администрациясынын түзүмдүк бөлүмүнө (мындан ары - кадр маселелерин тейлеген түзүмдүк бөлүм) аларды иштеп үчүн өткөрүп берилет.

6. Кадр маселелерин тейлеген түзүмдүк бөлүм:

- берилген документтердин, талапкер маалыматтардын анын стажына жана карата талаптарга текшерет;

- улуттук коопсуздук жана ички иштер чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар тарабынан талапкерге (талапкерлерге) карата материалдарды жана маалыматтарды чогултуудан жана текшерүүдөн турган талапкерге (талапкерлерге) уюштурат;

- Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин мүчөлөрүнүн кызмат орундарына көрсөтүлгөн кошпогондо, талапкер (талапкерлер) менен маектешүүлөрдү өткөрүү жол-жоболорун уюштурат.

7. Талапкерге (талапкерлерге) карата атайын текшерүү Президенттин Администрациясынын Президенттин жана Министрлер Кабинетинин биринчи сектору аркылуу улуттук коопсуздук жана ички иштер чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик маалыматтарды алуу үчүн суроо-талаптарды аркылуу жүзөгө ашырылат.

Улуттук коопсуздук жана ички иштер чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар суроо-талапты алгандан кийин күндө белгиленген талапкерге (талапкерлерге) карата атайын текшерүүнү жүзөгө ашырат жана тийиштүү берет.

8. Ээлеген кызмат ордунда кем иштеген кызмат адамдарга карата атайын текшерүү жана маектешүү, эгерде алар кызмат ордуна, өткөрүлбөйт.

9. Билиминин деңгээлине, иш стажына жана тажрыйбасына карата квалификациялык талаптарга шайкеш келбеген, ушул 4-пунктунда каралган документтерди, атайын талапкерлер маектешүүгө

Атайын өтпөгөн региондук жана/же муниципалдык кадрдык резервдин курамына кирген талапкерлер Президенттин Администрациясынын кадр маселелерин тейлеген түзүмдүк бөлүмү тарабынан тийиштүү билдирме алгандан кийин мамлекеттик кызмат жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери боюнча

ыйгарым укуктуу мамлекеттик органы тарабынан кадрдык тиешелүү түрдө чыгарылат.

10. Маектешүүгө киргизилген кадр маселелерин бөлүм маектешүүнүн өткөрүлө турган жери, күнү жана жөнүндө кабарлайт.

3-тапшырма. Өзүңүз иштеген мекеменин жобосунда белгиленген функционалдык милдеттериңиз жөнүндө маалымдап бериңиз.

4-тапшырма. Берилген сөз жана сөз айкаштарын колдонуп, текст жазыңыз. Аны тайпаңызга окуп бериңиз.

Жобо, тастыкталат, белгиленген, иш стажы, кесиптик багыт, квалификациясын жогорулатуу, жетекчилик, кызмат орун, маектешүү, чечим чыгаруу, маалымкат берүү (алуу), коомдук коопсуздук, улуттук коопсуздук, тиркеме, көз караштары, пикирлери, текшерүү, мамлекеттик кызматчы, муниципалдык кызматкер, мамлекеттик орган, ички тартип, келишим.

4.15. ТЕМА: Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Төрагасы - Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Жетекчиси тарабынан дайындалуучу (бекитилүүчү) кызмат орундарынын номенклатурасына кирген бош кызмат орундарына дайындоо (бекитүү) үчүн талапкерлерди тандоо тартиби жөнүндө

ЖОБО²⁰

(КР Президентинин 2023-жылдын 27-декабрындагы ПТ N 273 тескемесинин редакциясына ылайык)

Маектешүү өткөрүүнүн этаптары (206 сөз).

Аудио уктурууга карата 1- тапшырма. Тестти аткарыңыз.

1. Маектешүү этапта өткөрүлөт.

а) 3 б) 4 в) 2 г) 1

2. Маектешүүнүн жүрүшүндө талапкерлердин жана кесиптик сапаттары жана алардын келечектеги иши,, мотивациясы тууралуу аныкталат.

а) инсандык, натыйжалары, билим деңгээли б) жеке, күтүүлөрү, көз караштары
в) кесипкөй, личносттук, маданий деңгээли г) адамдык, өнүгүүлөрү, ой жүгүртүүсү

²⁰ <https://cbd.minjust.gov.kg/219626/edition/1364/kg>

3. Биринчи маектешүү Президенттин Администрациясынын тейлөөчү түзүмдүк жетекчиси жана Президенттин Администрациясынын начальниктери тарабынан жүргүзүлөт.

- а) этапта, бөлүмүнүн, башкармалыктарынын б) бөлүктө, иштин, бөлүмдөрүнүн
в) учурда, бөлүмдүн, башкарманын г) бөлүктө, бөлүмүнүн, жетекчиликтин

4. Экинчи этапта Министрлер Кабинетинин Төрагасынын орун басары (биринчи орун басары) тарабынан жүргүзүлөт.

- а) макулдашуунун, камсыз кылуучу б) маектешүү, тейлөөчү
в) сүйлөшүүнүн, камсыз кылуучу г) кабыл алуунун, ишке ашыруучу

5. Аталган адамдар жок болгон учурда (өргүү, кызматтык иш сапар, убактылуу эмгекке жарамсыздык ж.б.) кадр маселелерин түзүмдүк бөлүмдүн кызматкери тарабынан маектешүү баракчасында бул тууралуу тийиштүү коюлат жана талапкердин документтерин андан ары иштеп чыгуу жүзөгө ашырылат.

- а) төрага, камсыз кылган, дата б) бөлүм башчы, ишке ашырган, кол
в) кызмат, тейлеген, белги г) жетекчи, камсыз кылган, дата

6. Маектешүү өткөрүүнүн ар бир этабында ушул 2-тиркемесине ылайык форма боюнча баракчасы толтурулат.

- а) Жобонун, маектешүү б) Жарлыктын, сүйлөшүүнүн
в) Актынын, макулдашуунун г) Буйруктун, жеке

7. Талапкерге карата жана сунуштар болгон учурда маектешүү баракчасына пикир менен кол коюлушу мүмкүн (негиздеме тиркелет).

- а) катуу сөгүш, жетекчилик б) макулдашуу ою, оң
в) каалоо-тилектер, атайын г) сын пикирлер, өзгөчө

8. Талапкер белгиленген шайкеш келген жана тандоонун натыйжасы оң болгон учурда кадр маселелерин тейлеген түзүмдүк бөлүм тарабынан түзүлгөн өздүк папканы тиркөө менен бош кызмат ордуна дайындоо жөнүндө Президентке, Министрлер Кабинетинин Төрагасына - Президентинин Администрациясынын Жетекчисине алардын номенклатурасына ылайык белгиленген тартипте киргизилет.

- а) актынын талаптарына, жыйынтыктын үлгүсү
б) мыйзамдын талаптарына, сунуштун проекти
в) квалификациялык талаптарга, чечимдин долбоору
г) кесиптик талаптарга, буйруктун долбоору

9. Талапкерлерди бош кызмат орунга дайындоо жөнүндө акыркы Президент, Министрлер Кабинетинин Төрагасы - Президентинин Администрациясынын Жетекчиси тарабынан алардын ылайык кабыл алынат.

- а) пикир, кароосуна
- в) сунуш, буйругуна

- б) чечим, номенклатурасына
- г) жыйынтык, чечимине

10. Бош кызмат орундарына жөнүндө чечим тиешелүү түрдө кадр маселелерин тейлеген түзүмдүк бөлүм тарабынан тартипте

- а) дайындоо, белгиленген, таризделет
- в) сунуштоо, дайындалган, аныкталат

- б) белгилөө, көрсөтүлгөн, чыгарылат
- г) кабыл алуу, аныкталган, дайындалат

2-тапшырма. Аудио материалды угуп, боштуктарды толуктаңыз.

11. эки этапта өткөрүлөт. Маектешүүнүн жүрүшүндө талапкерлердин жеке жана жана алардын иши, күтүүлөрү, мотивациясы тууралуу аныкталат.

Биринчи этапта маектешүү тейлөөчү түзүмдүк бөлүмүнүн жана Президенттин Администрациясынын башкармалыктарынын тарабынан жүргүзүлөт.

Экинчи этапта маектешүү Министрлер Кабинетинин тейлөөчү орун басары (биринчи орун басары) тарабынан жүргүзүлөт.

Аталган кызмат адамдар болгон учурда (өргүү, кызматтык иш сапар, убактылуу эмгекке жарамсыздык ж.б.) кадр маселелерин тейлеген бөлүмдүн кызматкери тарабынан маектешүү баракчасында бул тууралуу тийиштүү белги коюлат жана документтерин андан ары иштеп чыгуу жүзөгө ашырылат.

Маектешүү өткөрүүнүн ар бир этабында ушул Жобонун 2-тиркемесине ылайык маектешүү баракчасы толтурулат. Талапкерге карата сын пикирлер жана сунуштар болгон учурда маектешүү баракчасына өзгөчө пикир менен мүмкүн (негиздеме тиркелет).

12. Талапкер белгиленген квалификациялык талаптарга келген жана тандоонун натыйжасы оң болгон учурда кадр тейлеген түзүмдүк бөлүм тарабынан түзүлгөн өздүк папканы тиркөө менен бош кызмат ордуна дайындоо жөнүндө чечимдин Президентке, Министрлер Кабинетинин Төрагасына - Президентинин Администрациясынын Жетекчисине алардын номенклатурасына белгиленген тартипте киргизилет.

Талапкерлерди дайындоо жөнүндө акыркы чечим Президент, - Президентинин Администрациясынын Жетекчиси тарабынан алардын номенклатурасына ылайык кабыл алынат.

13. Бош кызмат орундарына дайындоо жөнүндө тиешелүү түрдө кадр маселелерин тейлеген түзүмдүк бөлүм белгиленген тартипте таризделет.

3-тапшырма. Жобонун 3.1. пунктун топторго бөлүнүп, мамлекеттик тилге которуноуз.

3.1. Специфические функции отдела разработки политики, мониторинга и анализа реформ	
2. Отдел разработки политики, мониторинга и анализа реформ в рамках возложенных задач выполняет следующие специфические функции:	
4) формирует государственный заказ на проведение исследований по вопросам развития и другим вопросам, отнесенным к компетенции отдела, обеспечивает его реализацию; 5) организует реализацию мер по оценке степени достижения запланированных целей стратегического развития Кыргызской Республики, прогнозированию процессов развития социально-экономической ситуации в стране;	
6) осуществляет мониторинг и анализ приоритетных направлений инновационного развития страны; 7) разрабатывает предложения по определению внутренней политики государства, в том числе по преодолению кризисных ситуаций в ближайшей и отдаленной перспективе; 8) проводит анализ экономической ситуации в мире и регионе, оценку и выработку предложений по минимизации потенциальных рисков и угроз; 9) осуществляет подготовку сценариев и прогнозов социально-экономического развития республики,	

вырабатывает предложения по перспективным направлениям развития страны;	
---	--

4-тапшырма. Жобонун 3.1.пунктундагы дал келүүлөрүн белгилениз.

1) координирует вопросы определения приоритетов развития, разрабатывает и организует разработку проектов стратегических документов развития Кыргызской Республики на среднесрочный и долгосрочный периоды (включая программы, стратегии, концепции отраслевой направленности), а также планов по их реализации, разрабатывает иные документы, направленные на комплексное социально-экономическое развитие страны;	6) мамлекетти өнүктүрүүнүн негизги багыттары, Кыргыз Республикасын, тиешелүү тармактарды жана чөйрөлөрдү өнүктүрүүнүн стратегиясын ишке ашыруу, тышкы жана ички факторлордун таасирин эске алуу менен Президенттин жана Министрлер Кабинетинин тиешелүү актыларын ишке ашыруу боюнча реформаларга комплекстүү мониторинг жана талдоо жүргүзөт, тиешелүү сунуштарды иштеп чыгат, анын ичинде аларды ишке ашыруу боюнча документтерди кошо алганда ички саясаттын негизги багыттарын аныктоочу документтерди оңдоо боюнча сунуштарды иштеп чыгат;
2) осуществляет координацию, мониторинг и анализ деятельности по реализации политики в курируемых сферах;	7) жарандык өнүктүрүү, диний жана этностор аралык саясат, демографиялык саясат, мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясаты маселелерин координациялайт; 8) Кыргыз Республикасынын элинин биримдигин чыңдоо, мамлекеттик-улуттук курулушту өнүктүрүү, социалдык-экономикалык өнүктүрүү, этностор аралык мамилелер, дин, демографиялык саясат, мамлекеттик тил, жарандык коом институттары менен өз

	ара аракеттенүү жаатындагы мамлекеттик саясатты аныктоо жана жөнгө салуу чөйрөсүндөгү сунуштарды иштеп чыгат;
3) осуществляет комплексный мониторинг и анализ реформ по основным направлениям развития государства, реализации стратегии развития Кыргызской Республики, соответствующих отраслей и сфер, соответствующих актов Президента и Кабинета Министров, с учетом влияния внешних и внутренних факторов, вырабатывает соответствующие предложения и рекомендации, в том числе по корректировке документов, определяющих основные направления внутренней политики, включая документы по их реализации;	9) тейлеген чөйрөлөрүндө саясатты ишке ашыруу боюнча ишти координациялайт, мониторинг жүргүзөт жана талдайт;
4) координирует вопросы гражданского развития, религиозной и межэтнической политики, демографической политики, развития государственного языка и языковой политики; 5) разрабатывает предложения и рекомендации в сфере укрепления единства народа Кыргызской Республики, развития государственно-национального строительства, определения и регулирования государственной политики в сфере социально-экономического развития, межэтнических отношений, религии, демографической политики, государственного языка,	10) өнүктүрүүнүн артыкчылыктарын аныктоо маселелерин координациялайт, орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү мезгилдерге Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн стратегиялык документтеринин долбоорлорун (анын ичинде программаларды, стратегияларды, тармактык багыттардын концепцияларын), ошондой эле аларды ишке ашыруу боюнча пландарды иштеп чыгат жана иштеп чыгууну уюштурат, өлкөнү комплекстүү социалдык-экономикалык өнүктүрүүгө багытталган башка документтерди иштеп чыгат;

взаимодействия с институтами гражданского общества	
--	--

5-тапшырма. Жобонун 3-пунктун расмий тилде окуп, түшүнгөнүнүздү мамлекеттик тилде айтып бериңиз.

3. Формирование личного дела		
14. На должностных лиц, назначенных Президентом, Кабинетом Министров, Председателем Кабинета Министров - Руководителем Администрации Президента, структурным подразделением, ведающим вопросами кадров, формируются личные дела.	15. К личному делу приобщаются документы, указанные в пункте 4 настоящего Положения, в том числе следующие документы: - представления соответствующих государственных органов (министерства, административного ведомства и т.д.), рекомендующих кандидатуру на должность;	- фотокарточки цветные на красном фоне размером 3×4 см (4 шт.); - копии Указа и распоряжения Президента, распоряжения Кабинета Министров, распоряжения Председателя Кабинета Министров - Руководителя Администрации Президента о назначении на должность, об освобождении от занимаемой должности; - справка-объективка (ответы на все вопросы справки должны быть краткими и исчерпывающими).
16. Документы, перечисленные в пунктах 4 и 15 настоящего Положения, подшиваются в папку "Личное дело", которому присваивается определенный номер. Личное дело хранится в структурном подразделении, ведающее вопросами кадров.	17. Ответственность за правильное и полное комплектование документов в личное дело работника несут работники структурного подразделения, ведающего вопросами кадров.	В личном деле могут находиться иные документы, предусмотренные иными нормативными правовыми актами Кыргызской Республики: копии документов о присвоении классного чина, звания, копия военного билета, характеристика, копии документов о награждении, постановления, справки о рассмотрении персонального дела, жалобы, заявления и т.д.

4.16. ТЕМА: Эмгек келишиминин мазмуну²¹

Аудио уктурууну угуп, 1-тапшырманы аткарыңыз (336 сөз).

1. Эмгек келишиминин мазмуну ушул каралган талаптарды сактоо менен тараптардын макулдашуусу аркылуу аныкталат.

а) Жободо б) Келишимде в) Кодексте г) Мыйзамда

2. Эмгек келишими милдеттүү түрдө төмөнкүдөй маалыматтарды камтууга тийиш:

а) эмгек келишимин түзүү датасы жана орду
б) эмгек келишимин түзгөн маалыматтын даректери
в) эмгек келишимин түзгөн жетекчинин наамы, коомдогу орду
г) эмгек келишим түзгөн иш берүүчүнүн үй-бүлөлүк абалы

2. Иш берүүчүнүн-юридикалык жактын толук, анын жайгашкан , уюмдаштыруу документтерин мамлекеттик каттоонун номери жана датасы

а) айтылышы, маалыматы б) аталышы, орду
в) чечмелениши, кабаты г) анализи, орду

3. Иш берүүчүнүн фамилиясы, аты-жөнү, атасынын аты жана иштеген кызматы, ал эми иш берүүчү жеке жак болсо, анын туруктуу жашаган жеринин дареги, аталышы, номери, ким экендигин берген датасы

а) маалымдоочу справка б) аныктоочу тастыктама
в) ырастоочу документти г) белгилөөчү маалымкат

4. Кызматкердин фамилиясы, аты-жөнү социалдык коргоо күбөлүгүнүн

а) идентификациялык белгиси б) берилген орду
в) жазылган датасы г) идентификациялык номери

5. Аралыктан иштөөдө иш аткарыла турган жумуш орду

а) көрсөтүлбөйт б) белгиленет в) аныкталат г) көрсөтүлөт

6. Уюмдун штаттык же айкын эмгектик иш-милдеттерге ылайык квалификациясын көрсөтүү менен кызматынын, адистигинин, кесибинин аталышы

а) бирдигине б) ырааттамасына в) өзгөчөлүгүнө г) маянасына

7. Эмгек акы төлөө

а) суммасы б) үстөктөрү в) шарттары г) мөөнөтү

8. Эмгек шарттарынын туура мүнөздөмөлөрү, оор, зыяндуу же коркунучтуу шарттардагы иш үчүн кызматкерге берилүүчү жана

а) компенсациялар / акысыз дарылануу б) өргүүлөр / жеңилдиктер
в) үстөктөр / эс алуулар г) компенсациялар / жеңилдиктер

²¹ <https://cbd.minjust.gov.kg/1505/edition/13763/kg>

- а) сыноо / сырларды / шарттар
б) аныктоо, белгилерди, ойлор
в) белгилөө, кадамдарды, жагдайлар
г) сырлар, шарттар, пикирлер

- а) жагдайлар, аныктоолор, бузулушу б) шарттары/макулдашуусу/ өзгөртүлүшү
в) бекитүүлөр, макулдашуулар, айтылышы г) берилиши, шарттары, маалымат

Эмгек келишиминин мазмуну ушул талаптарды сактоо менен
тараптардын макулдашуусу аркылуу аныкталат.

Эмгек келишими төмөнкүдөй камтууга тийиш:

11) тараптардын койгон колдору.

Эмгек келишиминде сыноо мөөнөтүн белгилөө жөнүндө, мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык жана башка мыйзам менен чыгарбоо тууралуу, кызматкер окугандан кийин келишимде белгиленген мөөнөттөн кем эмес иштеп берүү жөнүндө же эгерде окуу иш берүүчүнүн каражаттарынын эсебинен жүргүзүлсө жана белгиленген мөөнөт бүткөнгө чейин кызматкердин боюнча токтотулса, чыгымдардын ордун толтуруп берүү тууралуу, ошондой эле ушул Кодекске, мыйзамдарга, башка ченемдик укуктук актыларга, жамааттык келишимдерге жана макулдашууларга салыштырмалуу кызматкердин абалын башка шарттар каралышы мүмкүн.

Эмгек келишиминин шарттары тараптардын боюнча гана жана өзгөртүлүшү мүмкүн.

Мөөнөттүү эмгек келишимин түзгөн учурда, анда анын колдонулуш мөөнөтү жана мөөнөттүү эмгек келишимин түзүү үчүн болгон кырдаал (себеп) көрсөтүлөт.

3-тапшырма. Берилген сөз жана сөз айкаштарын колдонуп ишинизге байланыштырып текст түзүңүз. *Бухгалтердик эсеп, келишим, макулдашуу, маалымат берүү, ачыктоо, кырдаал, негиз, шарттар, кызматчынын абалы, иш берүүчү, токтотуу, сыноо, мамлекеттик мекеме, жеке иш берүүчү, кызматташтык, атаандаштык, салыштырмалуу, шайкештик, ыкчам, ырастоочу, мөөнөт, кодекс, зыяндуу, коомдук кабылдама, жобо.*

4-тапшырма. Тексттердин дал келүүсүн белгилеңиз.

Статья 1. Цели и задачи трудового законодательства		
Целями трудового законодательства являются установление государственных гарантий трудовых прав и свобод граждан, создание благоприятных условий труда, защита прав и интересов работников и работодателей. Трудовое законодательство направлено на создание необходимых правовых условий для достижения оптимального согласования интересов сторон трудовых отношений, а также интересов государства.	Эмгек мыйзамдарынын негизги милдеттери эмгектик жана ага түздөн-түз байланышкан мамилелерди укуктук жактан төмөнкүлөрдү жөнгө салуу болуп саналат:	
	эмгекти уюштуруу жана эмгекти башкаруу боюнча;	
	иш берүүчүгө ишке орноштуруу боюнча;	
	кадрларды түздөн-түз ошол иш берүүчүдө кесиптик жактан даярдоо, кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу боюнча;	

Основными задачами трудового законодательства являются правовое регулирование трудовых и непосредственно связанных с ними отношений: по организации труда и управлению трудом; по трудоустройству у данного работодателя; по профессиональной подготовке, переподготовке и повышению квалификации кадров непосредственно у данного работодателя;	Эмгек мыйзамдарынын максаттары жарандардын эмгектик укуктарынын жана эркиндиктеринин мамлекеттик кепилдиктерин белгилөө, кызматкерлер менен иш берүүчүлөргө иштин ыңгайлуу шарттарын түзүү, укуктарын жана таламдарын коргоо болуп саналат. Эмгек мыйзамдары тараптардын эмгек мамилелеринин таламдарын, ошондой мамлекеттин таламдарын оптималдуу макулдашууга жетишүү үчүн зарыл укуктук шарттарды түзүүгө багытталган.
по социальному партнерству между работодателями, работниками и органами государственного управления, местного самоуправления, ведению коллективных переговоров, заключению коллективных договоров и соглашений;	кызматкерлердин жана иш берүүчүлөрдүн өкүлчүлүктүү органдарынын мыйзамда каралган учурларда эмгек шарттарын белгилөөгө жана эмгек мыйзамдарын колдонууга катышуусу боюнча;
по участию представительных органов работников и работодателей в установлении условий труда и применении трудового законодательства в предусмотренных законом случаях;	иш берүүчүнүн, кызматкерлердин жана мамлекеттик башкаруу, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосундагы социалдык өнөктөштүк, жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, жамааттык келишимдерди жана макулдашууларды түзүү боюнча;
по материальной ответственности работодателей и работников в сфере труда; по надзору и контролю за соблюдением трудового законодательства (включая законодательство об охране труда); по разрешению трудовых споров.	эмгек чөйрөсүндө иш берүүчүлөр менен кызматкерлердин жана иш берүүчүлөрдүн ортосундагы материалдык жоопкерчилик боюнча; эмгек мыйзамдарын (эмгекти коргоо жөнүндө мыйзамдарды кошкондо) сакталышына көзөмөлдүк жана контролдук боюнча;

	эмгек талаш-тартыштарын чечүү боюнча.
--	---------------------------------------

5-тапшырма. 2-статьяда жазылган сүйлөмдөрдүн тартибин 1-кутучадагы сөз жана сөз айкаштарына таянуу менен табыңыз. (2-статья. Эмгектик жана ага түздөн-түз байланышкан эмгек мамилелерин укуктук жактан жөнгө салуунун негизги принциптери)

эмгек укугунун мамилелер чөйрөсүндө	<i>жумушсуздуктан социалдык коргоо</i>	<i>бошотуудан коргоо</i>
өтө жаман формалардагы	<i>кызматтан</i>	<i>укугун камсыз кылуу</i>
негизсиз	<i>балдар эмгегине</i>	<i>кадрларды даярдоо</i>
ишке орношууга көмөктөшүү жана	<i>мажбурлап иштетүүгө</i>	<i>тыюу салуу</i>
коопсуздук жана гигиенанын	<i>кесиптик жактан өнүктүрүүгө көмөктөшүү,</i>	<i>жана басмырлоого тыюу салуу</i>
өндүрүштө кызматкерди	<i>талаптарына жооп берүүчү шарттарда</i>	<i>эмгектенүү укугун камсыз кылуу</i>

4.17. ТЕМА: Иш берүүчүнүн негизги укуктары жана милдеттери²²

Укма материалга карата 1-тапшырмада берилген тестти аткарыңыз (354 сөз).

1. Иш берүүчүнүн укугу, ошондой эле чарба жүргүзүү иш-аракети Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16- жана 19-статьяларында кепилденет.

а) менчик, эркин б) жеке, жалпы в) мамалекеттик, жеке г) жамааттык, эркин

2. ушул Кодексте, башка мыйзамдарда белгиленген жана негиздерде кызматкер менен эмгек келишимин, өзгөртүүгө жана бузууга.

а) принциптерде, аныктоого

б) тартипте, түзүүгө

в) эрежелерде, өчүрүүгө

г) мыйзамда, толуктоого

3. Эмгекти уюштурууга багытталган ченемдик актыларды кабыл алууга

а) убактылуу

б) узартылган

в) локалдуу

г) толукталган

4. Өкүлчүлүктөрдүн максаттарында өзүлөрүнүн менен таламдарын коргоого жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин жана ага кирүүгө

²² <https://cbd.minjust.gov.kg/3-22/edition/1220610/kg>

а) шарттарын, толуктоого

б) укуктары, өзгөртүүгө

в) эркиндигин, жоюуга

г) укуктары, түзүүгө

5. Ушул Кодексте жана башка мыйзамдарда белгиленген тартипте кызматкерлерди жана материалдык тартууга

а) тартиптик, жоопкерчиликке

б) маданий, сыйлыкка

в) тартиптик, сыйлыкка

г) жетекчилик, жоопкерчиликке

6. Эмгекти уюштурууга (жобо, нускама, буйрук) багытталган локалдуу ченемдик актыларды жана уюмдун кадимкидей иштеши үчүн зарыл болгон башка кабыл алууга

а) буйрукту

б) тескемени

в) актыларды

г) чечимдерди

7. Кызматкерлердин өкүлдөрүнө жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, жамааттык келишимдерди түзүү, ошондой эле алардын аткарылышын үчүн зарыл берүүгө

а) көзөмөлдөө, маалымкатты

б) аныктоо, буйрукту

в) маалыматтоо, жобону

г) контролдоо, маалыматтарды

8. Мамлекеттик көзөмөл жана контролдоо органдарынын өз учурунда аткарууга, ошондой эле эмгектик укук ченемдерин камтыган мыйзамдарды, башка ченемдик укуктук актыларды бузгандык үчүн салынган айыптарды

а) буйрутмасын, төлөөгө

б) маалыматын, ишке ашырууга

в) тапшырмасын, аткарбоого

в) жетекчилерин, аныктоого

9. Ушул Кодексте, мыйзамдарда жана башка ченемдик укуктук актыларда аныкталган тартипте жана шарттарда эмгек милдеттерин аткарууга байланыштуу кызматкерлерге ордун толтурууга, ошондой эле моралдык зыянды компенсациялоого

а) аныкталган сыйлыктын

б) келтирилген зыяндын

в) белгиленген нааразычылыктын

г) аныкталган пайданын

10. Ушул Кодексте, эмгектик укук ченемдерин камтыган мыйзамдарда жана башка, жамааттык келишимдерде, макулдашууларда жана эмгек келишимдеринде каралган башка милдеттерди аткарууга.

а) мыйзамда белгиленген беренелерде

б) укуктук ченемдик актыларда

в) ченемдик укуктук актыларда

г) мекемнин жобосунун негизинде

2-тапшырма. Аудио материалды угуп, андан соң боштуктарды толтуруңуз.

Иш берүүчүнүн, ошондой эле эркин чарба жүргүзүү
Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16- жана 19-статьяларында кепилденет.

Иш берүүчү төмөнкүлөргө бар:

- ушул Кодексте, башка мыйзамдарда белгиленген тартипте жана негиздерде кызматкер менен эмгек , жана ;
- эмгекти локалдуу кабыл алууга;
- сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө жана келишимдерди түзүүгө;
- өкүлчүлүктөрдүн максаттарында өзүлөрүнүн менен коргоого жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин жана ага;
- кызматкерлерди ;
- кызматкерлерден уюмда колдонулган жана эмгек келишиминин аткарууну талап кылууга;
- ушул Кодексте жана башка мыйзамдарда белгиленген тартипте кызматкерлерди жана тартууга;
- өзүлөрүнүн жана таламдарын коргоо максатында кайрылууга.

Иш берүүчү төмөнкүлөргө :

- мыйзамдарды жана башка, локалдуу ченемдик актыларды, жамааттык, макулдашуулардын жана эмгек келишимдеринин сактоого;
- кызматкерге шартталган жумушту берүүгө;
- кызматкерге бирдей бирдей камсыз кылууга;
- кызматкерге эмгек акысын жана өлчөмдө төлөөгө;
- эмгекти уюштурууга (жобо, нускама, буйрук) багытталган локалдуу ченемдик актыларды жана уюмдун кадимкидей иштеши үчүн зарыл болгон кабыл алууга;
- кызматкерлердин өкүлдөрүнө жүргүзүү, жамааттык келишимдерди түзүү, ошондой эле алардын аткарылышын үчүн зарыл маалыматтарды берүүгө;
- ушул Кодексте белгиленген тартипте сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, ошондой эле келишим түзүүгө;
- эмгекти коргоонун жана талаптарына жооп берүүчү шарттарды жана эмгек камсыз кылууга;
- кызматкерлерди эмгек милдеттерин аткаруу үчүн зарыл, техникалык документтер жана башка каражаттар менен;
- мамлекеттик көзөмөл жана контролдоо буйurutмасын өз учурунда аткарууга, ошондой эле эмгектик укук ченемдерин камтыган, башка ченемдик укуктук актыларды айыптарды төлөөгө;
- кызматкерлерди мыйзамдарда белгиленген тартипте милдеттүү жүзөгө ашырууга;
- ушул Кодексте, жана башка ченемдик укуктук актыларда аныкталган тартипте жана шарттарда аткарууга байланыштуу кызматкерлерге

келтирилген ордун толтурууга, ошондой эле моралдык зыянды
.....

3-тапшырма. 20-статьяны расмий тилден мамлекеттик тилге которууз.

Статья 20. Основные права и обязанности работодателя	20-статья. Иш берүүчүнүн негизги укуктары жана милдеттери
Право собственности работодателя, а также свободная хозяйственная деятельность гарантированы статьями 16 и 19 Конституции Кыргызской Республики	Иш берүүчүнүн менчик укугу, ошондой эле эркин чарба жүргүзүү иш-аракети Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16- жана 19-статьяларында кепилденет.
Работодатель имеет право:	Иш берүүчү төмөнкүлөргө укугу бар:
- заключать, изменять и расторгать трудовые договора с работниками в порядке и по основаниям, которые установлены настоящим Кодексом, иными законами;	- ушул Кодексте, башка мыйзамдарда белгиленген тартипте жана негиздерде кызматкер менен эмгек келишимин түзүүгө, өзгөртүүгө жана бузууга;
- принимать локальные нормативные акты, направленные на организацию труда;	- эмгекти уюштурууга багытталган локалдуу ченемдик актыларды кабыл алууга;
- вести коллективные переговоры и заключать коллективные договоры;	- жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө жана жамааттык келишимдерди түзүүгө;
- создавать и вступать в объединения работодателей в целях представительства и защиты своих прав и интересов;	- өкүлчүлүктөрдүн максаттарында өзүлөрүнүн укуктары менен таламдарын коргоого жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүгө жана ага кирүүгө;
- поощрять работников;	- кызматкерлерди сыйлоого;
- требовать от работников выполнения условий трудового договора и действующего в организации трудового распорядка;	- кызматкерлерден уюмда колдонулган эмгек тартибин жана эмгек келишиминин шарттарын аткарууну талап кылууга;
- привлекать работников к дисциплинарной и материальной ответственности в порядке, установленном настоящим Кодексом, иными законами;	- ушул Кодексте жана башка мыйзамдарда белгиленген тартипте кызматкерлерди тартиптик жана материалдык жоопкерчиликке тартууга;

6. Эмгек аткарууга байланыштуу саламаттыкка келтирилген ордун толтуртууга.

а) милдеттерин / залалдын	б) максаттарын / жыргалдын
в) кызматташууну / сүйлөшүүнүн	г) макулдашуунун / жетишпегендиктин

7. Эмгек келишиминде ага өзүнүн эмгек милдеттерин аткарууга

а) жоопкерчиликтүү / көңүлү	в) белгиленген / так
б) жүктөлгөн / ак ниеттүү	г) тапшырылган / маалыматтуу

8. Эмгекти коргоо боюнча сактоого жана коопсуздугун камсыз кылууга

а) талапты / өндүрүш	б) тапшырмаларды / мекеме
в) иштерди / мамлекет	г) кызматты / өндүрүш

9. ички эмгек тартибинин сактоого

а) иштин / мыйзамын	в) мамлекеттин / тартибин
б) мекемеменин / жобосун	г) уюмдун / эрежелерин

10. Иш берүүчүнүн жана мүлкүнө мамиле кылууга

а) кызматкердин / аяр	в) жетекчиликтин / катуу
б) министрликтин / кенебестигин	г) мамлекеттин / жырткычтык

11. Ага тапшырылган мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык түзгөн маалыматтарды эмгек ылайык жарыя кылбоого

а) айлыкты/жободо	в) маалыматты / жарлыкта
б) ишти / нускамада	г) сырды / келишимине

12. Иш берүүчүгө адамдардын өмүрүнө жана ден соолугуна келтирүүчү тууралуу иш берүүчүнүн жана кызматкерлердин мүлкүнүн сакталышы жөнүндө билдирүүгө

а) бакыт / жагдай	в) коркунуч / кырдаал
б) байлык / шарт	г) өлүм / абал

13. Бош туруп калуулардын жөнүндө билдирүүгө

а) жыйынтыгынын себеби	в) келип чыгышы
б) аныктоочу максаты	г) белгилеген натыйжасы

14. Ага мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык сырды түзгөн эмгек келишимине ылайык жарыя кылбоого

а) тапшырылган / маалыматтарды	в) айыпталган / күнөөнү
б) белгиленген / жаңылыктарды	г) айтылган / буйрукту

15. Иш берүүчүгө өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келтирүүчү кырдаал тууралуу жана кызматкерлердин мүлкүнүн сакталышы жөнүндө билдирүүгө

а) жетекчинин / иш берүүчүнүн	в) кызматкердин / жетекчинин
б) адамдардын / иш берүүчүнүн	г) айыпкердин / иш таштоочунун

Кызматкер төмөнкүлөргө милдеттүү

Укма материалга байланыштуу 2-тестти аткарыңыз.

1. Эмгек келишиминде ага өзүнүн эмгек милдеттерин
аткарууга

а) жоопкерчиликтүү / көңүлү	в) белгиленген / так
б) жүктөлгөн / ак ниеттүү	г) тапшырылган / маалыматтуу

2. Эмгекти коргоо боюнча сактоого жана коопсуздугун
камсыз кылууга

а) талапты / өндүрүш	б) тапшырмаларды / мекеме
в) иштерди / мамлекет	г) кызматты / өндүрүш

3. ички эмгек тартибинин сактоого

а) иштин / мыйзамын	в) мамлекеттин / тартибин
б) мекемеменин / жобосун	г) уюмдун / эрежелерин

4. Иш берүүчүнүн жана мүлкүнө мамиле кылууга

а) кызматкердин / аяр	в) жетекчиликтин / катуу
б) министрликтин / кенебестигин	г) мамлекеттин / жырткычтык

5. Ага тапшырылган мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык түзгөн
маалыматтарды эмгек ылайык жарыя кылбоого

а) айлыкты / жободо	в) маалыматты / жарлыкта
б) ишти / нускамада	г) сырды / келишимине

6. Иш берүүчүгө адамдардын өмүрүнө жана ден соолугуна
келтирүүчү тууралуу иш берүүчүнүн жана кызматкерлердин
мүлкүнүн сакталышы жөнүндө билдирүүгө

а) бакыт / жагдай	в) коркунуч / кырдаал
б) байлык / шарт	г) өлүм / абал

7. Бош туруп калуулардын жөнүндө билдирүүгө

а) жыйынтыгынын себеби	в) келип чыгышы
б) аныктоочу максаты	г) белгилеген натыйжасы

8. Ага мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык сырды түзгөн
..... эмгек келишимине ылайык жарыя кылбоого

а) тапшырылган / маалыматтарды	в) айыпталган / күнөөнү
б) белгиленген / жаңылыктарды	г) айтылган / буйрукту

9. Иш берүүчүгө өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келтирүүчү
кырдаал тууралуу жана кызматкерлердин мүлкүнүн сакталышы
жөнүндө билдирүүгө

а) жетекчинин / иш берүүчүнүн	в) кызматкердин / жетекчинин
б) адамдардын / иш берүүчүнүн	г) айыпкердин / иш таштоочунун

2-тапшырма. Боштуктарды толуктаңыз.

..... төмөнкүлөргө укугу бар:

- ушул Кодексте, каралган тартипте жана шарттарда эмгек келишимин түзүүгө, өзгөртүүгө жана бузууга;
- ага эмгек келишимдеринде шартталган жана акыны алууга;
- жана факторлордун таасирлеринен корголгон жумуш ордуна, жумуш ордунда эмгекти коргоо боюнча жана жөнүндө маалыматка;
- өзүнүн , аткарылган иштердин жана ылайык эмгек акынын өз учурунда жана төлөнүшүнө;
- анын күнөөсүз токтоп калууларга ушул Кодексте аныкталгандан төмөн эмес акы төлөнүшүнө;
- жумуш убагынын чектеген, бир катар кесиптер, иштер жана кызматкерлердин айрым үчүн кыскартылган жумуш күнүн белгилөө, ошондой эле жума сайын , жумушчу эмес майрам күндөрүн, ошондой эле ар берүү менен камсыз кылынуучу эс алууга;
- өз таламдарын коргоо үчүн жана башка кызматкерлердин өкүлчүлүктүү укугун кошкондо;
- өзүлөрүнүн аркылуу жамааттык сүйлөшүүлөргө жана жамааттык ;
- ушул Кодексте жана башка укуктук актыларда каралган тартипте кесиптик даярдыкка, кайра жана жогорулатууга;
- эмгек милдеттерин аткарууга байланыштуу келтирилген залалдын толтуртууга;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда камсыздандырууга;
- мыйзамдарда жана башка ченемдик укуктук актыларда белгиленген жана компенсациялардын берилишине;
- мыйзамдарда каралган ыкмаларды менен соттук коргоого укукту кошкондо өзүнүн эмгектик жана корголушуна.

4.19. ТЕМА: К.Кондучалованын өмүрү, ишмердүүлүгү (ТАЙМ-КОД)

1. Күлүйпа Кондучалова менен кыргыз маадниятинын башталат

а) кайра жаралуу

б) күмүш доору

в) алдыга умтулуу

г) алтын доору

2. Декаданын жыйынтыгы менен Опера жана балет театрына макам берилген.

- а) улуттук б) мамлекеттик в) академиялык г) театралдык

3. 2-декаданын жыйынтыгы менен СССРдин эл артисти наамын алган артисттер

- а) Сабира Күмүшалиева, Таттыбүбү Турсунбаева, Назира Акматова
б) Муратбек Рыскулов, Бүбүсара Бейшеналиева, Сайра Кийизбаева
в) Болот Бейшеналиев, Актан Исабаев, Бакен Кыдыкеева
г) Сабира Күмүшалиева, Бакен Кыдыкеева, Бүбүсара Бейшеналиева

4. Италиянын атактуу Ла-Скала театрында тажрыйбасын өркүндөтүп келиши да К.Кондучалованын түздөн-түз эмгеги

- а) Сайра Кийизбаеванын б) Чолпонбек Базарбаев
в) Болот Миңжылкыевдин г) С.Күмүшалиеванын

5. Карыйгүл Сартбаева өткөн вокалисттердин фестивалында күмүш медалды жеңип алат.

- а) Сеулда б) Токиодо в) Чикагодо г) Москвада

6. 1978-жылы Гаванада өткөн Бүткүл дүйнөлүк фестивалда залкар Баш байгени жеңип алат.

- а) балерина Бүбүсара Бейшеналиева б) артист Болот Бейшеналиев
в) комузчу Самара Токтакунова г) ырчы Мыскал Өмүрканова

7. Болот Шамшиевдин “.....” көркөм тасмасы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болот.

- а) “Ак кеме” б) “Отко таазим”
в) “Саманчынын жолу” г) “Уркуя”

8. үнү дүйнөнүн булуң-бурчуна жаңырды

- а) Чолпонбек Базарбаевдин б) Болот Миңжылкыевдин
в) Үмүт Тилегенованын г) Саламат Садыкованын

9. “Саманчынын жолу” балет-ораториясы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болот.

- а) Насыр Давлесовдун б) Калый Молдобасановдун
в) Б.Тилегеновдун г) Ж.Садыковдун

10. К.Кондучалованын ысымы жетилткен залкар адамдар, улут аталары менен бир катарда турат.

- а) улуттук аң-сезимди б) кыргыз ой-туюмду
в) улуттук каада-салтты г) элдик нарк-касилди

2-тапшырма. “Бакыт эмгектен жаралат” деген темада 20 сүйлөмдөн кем эмес эссе жазыңыз.

Тестти аткарыңыз

- 91

9. Легендарлуу парламенттин курамындагы интеллигенцияны түзгөн.

- а) дарыгерлер, жумушчулар, мугалимдер
- б) дарыгерлер, район жетекчилери, мугалимдер
- в) маданият өкүлдөрү, дыйкандар, дарыгерлер
- г) шаар жетекчилери, жумушчулар, мугалимдер

10. Кыргызстандын атын, кыргыз элинин ...деген наамын дүйнөгө тааныткан инсандар бар болчу

- а) мыкты
- б) кыргыз
- в) байыркы
- г) даанышман

2-тапшырма. “Кеңешип кескен бармак оорубайт” макалында катылган ойду ачыктап жазып, окуп бериңиз.

4.21. ЖАЗУУ СУБТЕСТИНЕ даярдануу боюнча болжолдуу темалар

(Берилген тема боюнча 18-20 сүйлөмдүн чегинде жазуу жүзүндө баяндап берүү керек) С1 деңгээлинин талаптары боюнча ушул сыяктуу темалар берилет.

1. Жакшы болуу – аста-аста, жаман болуу – бир паста
2. Алыскы туугандан жакынкы кошуна артык
3. Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү
4. Карысы бардын ырысы бар
5. Адам көркү – адеп
6. Сабырдын түбү – сары алтын
7. Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши, жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши
8. Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы жигит – көктөгү жылдыз
9. Эл эмгегин жер жебейт
10. Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан жакшылык көрөрсүң
11. Ыймандуу бийде тууган жок
12. Туулган жердин топурагы алтын
13. Табият менен таттуу мамиледе болуу
14. Тарыхы болбой, эл болбойт
15. Ак ойлоп, адал иште
16. Жакшы – эли менен, жер – кени менен
17. Адамды адам кылган асыл эмгек
18. Бакыт эмгектен жаралат
19. Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат
20. Үй-бүлө куруу, бала тарбиялоо жана улут алдындагы жоопкерчилик

21. Карынын кебин капка сал
22. Өнөр алды – кызыл тил
23. Ачуу – душман, акыл – дос
24. Кеңешип кескен бармак оорубайт
25. Чатакташкан эки адамдын акылдуусу айыптуу
26. Сыр аяктын сыры кетсе да, сыны кетпейт
27. Өзүңдү адаммын десең, элинди жерибе!
28. Дүйнөдө майда эл жок ... Элдин улуулугу анын көптүгүндө эмес
29. Майда адам чокуга чыгып алса да, майда бойдон кала берет
30. Адамдын өмүрү узундугуна эмес, маанисине карай бааланат

4.22. СҮЙЛӨӨ СУБТЕСТИНЕ даярдануу боюнча болжолдуу темалар

1-тапшырмада берилген аудиоматериалды угуп, түшүнгөнүн айтып берүү талап кылынат. С1 деңгээлинин талаптары боюнча ушул сыяктуу темалар берилет.

2-тапшырманын темалары (Берилген тема боюнча 1,5 – 3 мүнөттүн ичинде оозеки баяндап берүү керек)

1. Жоомарттык	2. Улутмандык
3. Саяпкерчилик	4. Устатчылык
5. Атуулдук ариет	6. Гумандуулук
7. Наадандык	8. Даанышмандык
9. Кыянаттык	10. Азаттык
11. Кайдыгерлик	12. Акыйкаттуулук
13. Сарамжалдуулук	14. Жаратмандык
15. Өзүмчүлдүк	16. Узчулук
17. Көрөгөчтүк	18. Башаламандык
19. Кечиримдүүлүк	20. Ак ниеттүүлүк
21. Чапчандык	22. Айкөлдүк
23. Жөнөкөйлүк	24. Чечендик
25. Сабырдуулук	26. Алабармандык
27. Карасанатайлык	28. Көпкөнчүлүк
29. Кусалык	30. Кыраакылык

4.23. Сүйлөө субтестинде берилген сөздөрдүн түшүндүрмөсү, айрымдарына көркөм тексттен, эскерүүлөрдөн мисал келтирилди.

1. Жоомарттык – марттык, берешендик, колу ачыктык.

Жоомарттык - анын жакшы сапаты. <https://www.super.kg/article/show/14249>
<https://www.super.kg/article/show/14517>

Жоомарт – март, берешен, колу ачык. Бай колунда бар.

Жоомарт менен калыстын төрт аягы кыбыла.

Жоомарттын жайы бейиште, сараңдар калат кейиште.

Март жарымын берет, коркок баарын берет.

Март марттыгын карматса, сараңды сары оору басат.

Марттын бергенин көрүп, сараңдын ичи күйүптүр.

Мартчылык ар кимде болбойт, сараңдыктын капшыты толбойт.

Мартчылык ар кимде болбойт, сараңдын чөнтөгү толбойт.

1. Жакшылыкка жакшылык — ар адамдын башында, жамандыкка жакшылык — эр адамдын башында.

Жакшылыкка жакшылык, ар кишинин ишидир,

жакшылыкка жамандык, көр кишинин ишидир,

жамандыкка жакшылык, эр кишинин ишидир,

жамандыкка жамандык, кем кишинин ишидир.

2. Улутмандык – улуттун руханий, атуулдук ар-намысын коргоочу, улутчул.

Улутчул – улуттук ар-намысты жактоочу, коргоочу.

3. Саяпкерчилик

Саяпкер – күлүктү таптаган адам – тренирующие коней (готовя к скачкам).
Ат байлаган саяпкер, Ар өнөрдөн талапкер (Токтогул).

4. Устатчылык – устатынан шакирти өтөт (макал). Шакирт тарбиялоо.

“...Ыйса Ахунбаев – таланттуу төрөлгөн зор адам болучу! Таланттууга атаандашуу бейадептик, көрө албастык, наадандык. Эй, кыргыз баласы, сен ушундай устат агадан үлгү алып калдыңбы, ыя!,- деп айкыргым келди”.

Т.Сыдыкбеков. Замандаш жөнүндө ой. 258-бет.

Устат 1. үйрөтүүчү, бир нерсенин ыгын, жолун көрсөтүүчү, тажрыйбасын үйрөтүүчү. Мени оймочулуктун асыл өнөрүнө үйрөткөн устатым (Касымбеков).

Уста, чебер, адис – мастер. Өз ишинин устаты.

Устаттык – кылдаттык, чебердик, уздук – мастерство (умение). Уста кандай болсо, устаттык ошондой (макал).

5. Атуулдук (атуулга таандык) ариет –

Атуул – белгилүү бир улуттун, мамлекеттин мүчөсү, жаран.

Ариет – уят, намыс – совесть, честь. Ариеттүү эр жигит, Ар качан болот элге баш (Барпы).

“...Чыңгыз Айтматов каны-жаны менен кыргыз элинин, анын кайталангыс керемет жеринин кулуну. Чынында эле өзүнүн мекенине, анын адамдарына карата өзүнүн атуулдук чексиз сүйүүсүн мынчалык эргип, чын дилден суктанып айта алган сөз зергери чанда”. **Ч. Айтматов 1-том. “Адабият алпы-адамзат добулбасы”. 14-бет.**

“...Ата –Журт үчүн эмгектенүү аны даңктоо, кыйын кездерде аны коргоо эң башкы максат. Эгерде чабан коюн төлдүү асыраса, ал ошол Мекени үчүн ак дилдүү. Эгерде пахтакер өзү тейлеген аянттан ак буланы мол алса, анда ал Мекен үчүн ак дилдүү. Эгерде врач оорулууну кеселден сакайтса, анда ал оорулуу кишини сакайтуу менен Мекендин соолугуна да салым бергени. Эгерде юрист мыйзамдуулукту ак-так - кара кылды как жара жүргүзсө, анда ал кылмыштууну тартипке чакырган, кылмышсыздын абийирин сактаган эң төп юрист болушу менен Мекендин наамына сөз тийгизбегени. Акын, жазуучу арзырлык чыгарма жаратса, анда ал эл алдында, Мекен алдында, тарых алдында жарык жүздүү болгону. Коюңуз. Ар бир кишинин өз кесибине, билимине, кудуретине жараша колунан келген эмгегин өтөп коюш – Мекени алдындагы карызынан кутулуу! Киши кишиге уяттуу болуш, арийне, жакшы эмес. Бирок ошентсе да, ал бир кишиге гана уяттуу. Ал эми Мекен алдында уяттуу болуш – бул эч кечиримсиз чоң кылмыш. Мекен алдында уяттуу кишинин жүзү өмүр бою кара. Иши – арам!” **Т.Сыдыкбеков. “Мекен жөнүндө сөз”. 123-бет.**

6. Гумандуулук - адамгерчиликтүүлүк, мээримдүүлүк, боорукерлик.

“...Бала үчүн ар бир күнү укмуштай башталчу. Анын дүйнөсү бул жапайы табияттын ичинде жашаган бир чоң сырдуу дүйнө эле. Көлдүн жээгинде отуруп, алыстагы ак кемени күтүп, ошол кеме келсе, атасына жетем деп кыялданчу. Бала канчалык оор турмушта жашаса да, анын жүрөгү жумшак жана аруу эле.

Ал Каркыраны аябай жакшы көрчү. Бир жолу көчмөндөр малды алдан тайып, бири-бирине жардам берип жатышканын көрдү. Ошондо бала алардын биримдигине суктанды. Алардын бири түшүп кетсе, экинчиси колун сунуп, кайра тартып чыгарышчу. Бул көрүнүш балага терең таасир калтырды. Ал өз жашоосунда дагы ошондой боорукердикти жана жакшылыкты көрсөткүсү келди.

Бир күнү ал атасы жөнүндө ойлоно баштады: “Эмне үчүн атам жок? Эмнеге мен аны эч качан көрө албайм?” Бирок анын бала жүрөгү атасын жакшы көрүүдөн жана күтүүдөн баш тарткан жок. Ал үчүн үмүт адамды жогору кылып, эч качан жоголбой турган нерсе эле. Үмүтсүз адам балыксыз суу сыяктуу, балык өлгөндөй. Андыктан бала канчалык оор болбосун, үмүтүнөн тайган жок”. **Ч.Айтматов. “Ак-Кеме”. 27-29-б.**

Бул үзүндүдө кичинекей балага дүйнөнүн катаалдыгына карабай боорукердик жана адамдык касиеттер мүнөздүү. Анын ички дүйнөсү, адамдык сапаттары жана гумандуулугу аркылуу окурмандарга бир боорукерлик жана сүйүү маанайын берет. Чыгарма окурмандарды да ошол гумандуулукка тарбиялайт.

7. Наадандык – маданиятсыздык, билимсиздик, маалыматы жоктук, окубагандык, адепсиздик - невежество, глупость. Көөп кетмек наадандык. Көтөрүлбөй жүрүнөр. (Тоголок Молдо).

“...жеке кишинин мактанычы – көйрөндүгү. Керт башындагы чоң кемтик. Жетилбегендик. Наадандык. Ал эми ошондой кишилик касиеттери али жетиле элек баягы: хан, бек, король, падыша, кан көксөгөн колбашчылар олжо көксөп баскынчылык этип, куру намыска жеңдирип “мен алпмын!” “энесин таанытамын” – деп кылычын көтөргөндө ал кылычы өз башына согулгандыгына кеминде жетимиш кылымдан бери адил тарых айкын күбө”. **Т.Сыдыкбеков. “Тарых сабагы тараза”. 57-бет.**

“...Калк өмүрү, калк мурасы анын ар – намысы. Ага доо кетүү элдин рухий дүйнөсүн кем баалоо. Аны бурмалоо залалдуу көрүнүш. Чегине жеткен наадандык”. **Т.Сыдыкбеков. “Тарых сабагы тараза”. 58-бет.**

8. Даанышмандык – акылмандык, ар нерсени билгендик, билимдүүлүк, кеменгерлик, көсөмдүк. Даанышмандыгында калет жок.

Көсөмдүк – акылмандык, даанышмандык, кыраакылык – умудрённость житейским опытом.

Кыраакы – иштин жайын алдын ала билгич, байкагыч, көрөгөч – бдительный, дальновидный, прозорливый, догадливый. Көптү көргөн кыраакы, Көк жая Бакай кабылан (“Манас”).

Кабылан – 1. Жолборс, илбирс, арстан сыяктуу жырткыч айбандардын жалпы аты.

2. Эпостук чыгармаларда баатырларга колдонулуучу эпитет.

Даанышман - акылман, ар нерсенин жөнүн билген, көсөм, билимдүү, кеменгер. Ар ишти салат жөнүнө, Акылы толук даанышман (Осмонкул).

Кеменгер – даанышман, акылман, жол башчы, жетекчи.

Алмамбет, Чубак эгиз эр,

Калың кыргыз журтуна.

Кайраты ашык кеменгер (“Манас”)

“.....Чоң атасы баланы кичинекейинен табиятка, жан-жаныбарларга жакын болууга үйрөткөн. Күн сайын эртең менен эрте туруп, көлдүн жээгине барып, тээ алыскы тоолорду карап, ойго чөмүлүп турчу. Ал баласына ар түрдүү жомокторду айтып берип, ар биринде турмуштун акылмандыкка үндөгөн сабагын кошо кошчу. Чоң ата баласына: “Ар бир жаныбар өз жолу менен жашайт, ар бир нерсенин табиятта орду бар, аны билген адам гана даанышман болот”, - деп көп кайталайт эле. Баласы болсо ар бир сөздү кунт коюп угуп, чоң атасынын айткан ар бир окуясы анын эсинде калчу. Ошол окуялар менен жашоону таанып, адамга жана табиятка болгон сүйүү ага биротоло сиңип калгандай болду. Чоң ата, өзүнүн даанышмандыгы менен

турмуштун кыйынчылыктарын көтөрө билүүгө, ар бир нерсеге сабыр менен карап, жашоодон таалим алууга үйрөтүп келди”. **Ч.Айтматов. “Ак кеме”. 42-бет.**

“...Ошентип калыс ой-пикир айтуунун ордуна коңгуроо шылдыратып, тигил же бул акын, жазуучуга саясий айыптарды ыйгаштырган кай бир сынчылар адабиятыбыздын өркүндөшүнө чоң салака тийгизишти. Алар жазуучунун талабын өчүрүп, демилгесин суутту. Андайлар проблеманы көтөрбөдү өзүн көрсөттү. Сынчылык деңгээлге көтөрүлбөдү өздөрүнүн чала сабаттулугун, **наадандыгын, алабармандыгын** кечигип сезип, кечирим сурагандар болду. Тарыхтын даанышман жана калыс сабагы бизди ушундайда окутуп келатат!” **Т.Сыдыкбеков. “Сынчы жана анын сыңары жөнүндө”. 146-бет.**

9. Кыянаттык – карасанатайлык, бирөөгө жакшылык кылбагандык, кыянат кылгандык. Аманатка кыянаттык кылба (макал).

Кыянат – бирөөгө карата жаман ой менен кылган иш, тоскоолдук – злоупотребление. Ак пейилдүү азамат, Адамга кылбайт кыянат (Токтогул). Аманатка кыянат кылба – не злоупотребляй доверенным тебе.

“....Адам баласы табиятка кыянаттык кылып, анын мыйзамдарын бузганда, өзүнүн эле турмушун кыйноого салып жатканын түшүнбөйт. Бул дүйнөдө баары өз ара байланышта: бирөөгө жасалган жамандык акыры келип өзүңө кайтат”. **Ч.Айтматов. “Кыямат”. 19-бет.**

“...мен турмушумда ар бир адам сыяктуу эле ар кандай кубанычтуу дагы, кайгылуу дагы окуяларды башымдан кечиргем. Аларга кээде кубангам, кээде капаланып таарынган учурларым болгон дечи. Бирок, азыр “Ата-Бейитте” саркофагдарды көмүп жаткан мезгилдегидей кайгы-мунду сезбесем керек. Мен үчүн турмуштун калган көрүнүштөрү бир майда-чүйдө тыйынга арзыбаган иштей көрүнүп кетти. Көрсө, булардын баарынан өйдө болуш керек турбайбы. Адам кечиримдүү болуш керек, антпесе жамандык улана берет турбайбы, деп ойлодум. Айланайын кудай, мен унутайын баштан өткөндүн баарын, издебейин атама кыянатчылык кылган адамдарды, өч алуу деген ойдон алыс болоюн, бирок ушул кыянатчылыктын, жырткычтыктын эң акыркы көрүнүшү болсун. Экинчи бир дагы адам бизге окшоп зар какшап ыйлабасын...” **Р.Айтматова. “Тарыхтын актай барактары”. 21-бет.**

10. Азаттык – боштондук, эркиндик, көз карандысыздык – свобода. Азаптуу оор күн кетер, Азаттык бир күнү жарк этер (Барпы).

“...Өткөн кылымдын акырында кош кабат эзилүүгө дуушар болуп күчтөн тайып эртеңки өмүрү кылыч мизинде турганда, элибиз ак падышанын каарына каяша айтты. Тикеден тике күрөшкө чыкты. Эзилген элдерге улуттук азаттык алып келген Өктөбүр көңтөрүшүнө өз салымын кошту. Улуттук боштондуктун баасын жана өз калкты кемсинтиш ызанын ызасы экендигин, ал ызаны өз башынан кечирген

калк кана билет. Ошодуктан ал өзүнүн да, башканын да кордолушун каалабайт”.

Т.Сыдыкбеков. “Тарых сабагы тараза”. 60-бет.

11. Кайдыгерлик – кош көңүлдүк, көңүл коштук, жоопкерсиздик – безразличие.

12. Акыйкаттуулук – чындыкты жактагандык, адилеттик – справедливость. Акыйкаттык кылуу. Ишти акыйкаттык менен текшерүү.

Акыйкат – чындыкка, адилеттикке негизделген тууралык, жалганы жок; чындык, адилеттүүлүк – правильный, справедливый.

13. Сарамжалдуулук - заботливость, хозяйственность, аккуратность

...Келе кетер деп камдуу турган Каныкей сыйлап, аш-тамагын берип бүткөн соң отуз-кырк балбанга чоң куржун көтөртүп келип, ортого койдуруп, Алмамбетке кайрылат: «Аяшым тында. Мынабу куржундун ичинде узак сапарда жүргөн, катуу согушка катыша турган адамга эмне керек болсо ошонун баары бар» — деп жайкы ысыкта киер калпактан, суукта киер тумактан тартып, жоого киер чопкут, милте, ок-дары, бир нече сыйра ич кийим, чылгоо, жылуу байпакка чейин бар экенин, кырк чоронун ар бирине ылайыкталып жасалганын терип-тепчип айтып чыгат. Угуп олтургандардын көбү анын айткандарына ишенишкен жок. Баатырлар аттанмак болуп сыртка чыгышса ар бирине жанына доол байлатып, алтын соот күрөөкүнү бөктөртүп, токулгалуу бедөө аттарды даярдатып коюптур. Каныкейдин кылганына кырк баатыр айран калышты. Аттанып жөнөй берген баатырлардын артынан ээрчий баскан Каныкей: аяш, токтой тур! — деп, Алмамбетке кайрылып, көзүнө жаш алып туруп, өзүнүн баласыздыгын, Манастын күйөрү жок жалгыздыгын айтып, кысталыш күн болсо баатырга көзүндү сала жүр деп суранды. Анын сөзүн угуп туруп Алмамбет Манасты жалгыз дейсиң калың кыргыз эли бар, Абыке, Көбөш туугандары бар, эли да, күйөрү да жок анык жалгыз мен эмесминби! — деп, өз арманын айтканда, чын айтат дешип уккандар бүт жашыды. <https://ky.wikipedia.org/wiki>

14. Жаратмандык – созидательство (создание, творение)

15.Өзүмчүлдүк

16. Узчулук – ремесленничество

уз – искусница, рукодельница

“...Мүйүздүү Бугу-Эненин урматына тун уулунун атын Бугубай деп коёт. Бугубай эр жетип, кыпчак элден колукту алат, бала-чакалуу болот. Ошентип Мүйүздүү Бугу-Эненин тукуму, Бугу уруусу улана берет, көбөйө берет. Эл толуп, Ысык-Көлдү кылаалай конот. Баары Мүйүздүү Бугу-Энени Умай энебиз деп, атын-салтын ыйык тутат. Оюу ойгон, сайма сайган өнөрпоздор бугунун мүйүзүн салып көркөмдөшөт. Басып келген жоого каршы чыкканда, же эрегишип байге чапканда «Бугу!» деп ураан чакырат”. **Ч.Айтматов. “Бугу-Эне”. 74-бет.**

17. Көрөгөчтүк - зоркость, прозорливость

18. Башаламандык –хаотичность, неразбериха, анархия

“...Адам менен табияттын биримдиги, өз ара байланыш түзүмү акырындап бузулуп жатты. Илгери адам жерге, сууга, токойго, жаратылышка кылдат мамиле жасачу. Бул мамиле сый-урматка, айлана-чөйрөнү аяр сактоого негизделчү. Бирок адамзат илим-билим, өнүгүү, бийлик менен байлыкка жетүүгө болгон аракети менен табиятка кайдыгер мамиле жасап, анын сулуулугун бузуп салды. Кайда барба, ээн талаада куураган чөп, булганган дарыялар, бузулган токойлор, ыңгайсыз аймактар... Жаратылыш өзүндү көзөмөлдө, а бирок адамзат аны эстен чыгарды. Мына ошентип, бардыгы өз алдынча башаламан абалда калган”. **Ч.Айтматов “Кылым карытар бир күн”. 150-170 – беттер.**

Бул үзүндү адам менен табият ортосундагы гармониянын бузулушун жана анын натыйжасында келип чыккан башаламандыкты терең баяндап турат.

19. Кечиримдүүлүк – кечире билгендик, түшүнө билгендик, айкөлдүк –

1. протительный. 2. добрый, отзывчивый.

20. Ак ниеттүүлүк – тазалыгы - чистосердечность

Ак ниет - ак жүрөк, арамдыгы жок адам.

21. Чапчандык – 1. шамдагайлык, ылдамдык, тездик – быстрота, ловкость.

2. тез кызууланып кетүүчүлүк, кызуу кандуулук. Чапчандык түпкө жетет бейм (“Манас”) – проявив невыдержанность.

“...Баласын таштар кишиси болбогон соң, Жээнгүл аны кыркынга ала барар эле. Ал эми Авалбек үчүн бул мезгил чексиз эркиндиктин доору. Мындай жыргалды ким көрсүн! «Кой-ай» деген киши жок, күн жылуу, алардан короо-короо кой биринин артынан бири айдалып, «Ай, бала! Кайры, тос!» дешсе шилтеген жакка тызылдата жүгүрүп, араба, машина деген бири келип, бири кетип, ыгы келгенде араба артына жармаша да калып, айтор бака-шака дүйнөнүн кызыгына батып, керээли-кечке өзүнө окшоп ээрчий келген балдар менен карала-торала болуп ойногону-ойногон”. **Ч.Айтматов. “Атадан калган туяк”. 6-бет.**

“...Момун чал момун дегенчелик адам. Бу аймакта аны билбеген, же ал билбеген жан жок. Эл аны элпек Момун деп атап алган. Улуу дебей, кичүү дебей, өз дебей, жат дебей көрүнгөнгө жапырылып салам берип, жумшаган иштен моюн толгобой көздү карап турат, өмүрүндө оозунан «жок» деген сөз чыкпай, качан болсун, кимге болсун «куп» деп, жүгүрүп кызмат кылып келатат. Эгер алтын деген күзүндө сапырылган сары жалбырак болсо баасы кетер беле, анын сыңары Момундун ак көңүлдүгүн баалаган эч ким жок”. **Ч.Айтматов. “Ак кеме”. 25-бет.**

22. Айкөлдүк – пейли кенендик, берешендик, баатырдык. Сиз айкалдүк кылып талапкерлигиңизди алып деле койсоңуз болот (“Аалам”).

Айкөл – 1. ак көңүл, адилет, кең пейил (Манаска карата айтылган туруктуу эпитет) – великодушный, благородный.

2. Кыздардын мончоктон тизип жасалган, кооздук үчүн көкүрөккө тагына турган буюму, жасалгасы – нагрудные женские украшения из бус.

“...Дал ошондуктан атсыз калганга ат, тонсуз калганга тон бергендиги, элсиз, жерсиз калганды өз бооруна тарткан айкөлдүк “Манаста” кенен сүрөттөлөт. Ата-бабанын ошол жакшы салтын элибиз эч убакта бузган эмес. 1875-жылдары өз жеринен азып келген дунган журтун жектебей-кордобой жер берген кыргыз 1882-жылы мурда анча көрүп-билбеген немецтер келгенде жектебеди. “Эл ичинде эл жүрөт” деген баягы ак көңүлдүгүн көрсөттү”. **Т.Сыдыкбеков. “Тарых сабагы тараза”. 60-бет.**

“...Эмесе, көп улуттуу өлкөдө көп сандуу калк кең, кечиримдүү болгондо ал кемеңгер. Кемеңгердин күчү айкөлдүктө! Мактаныч, менменсиниш, оройлук ынтымакты ыдыратчу мокок бычак”. **Т.Сыдыкбеков. “Тарых сабагы тараза”. 62-бет.**

“...Ошол байыркы Азия өзүнүн гүл бакчасында көөгүп туна түштү эле. Европада бүгүн өнөрлүү киши өз колунан ракетасын учурду. Киши ааламга чыкты. Илим төрөгөн ал алаканат балапанын учурган сайын кишинин амалы ашынды. Бирине болгон биринин ишеними кетти. Жадаса ушул жыгырманчы кылымда дүнүйөдөгү эки улуу мамлекеттин премьерлери каардуу согушту жеңүүчүлөрдөн болушуп: дүнүйөдө эми эч согуш болбосун дешип жан-жаныбарларга кам көргөн айкөлдүктү даңазалап жатышып...” **Т.Сыдыкбеков. Тарых сабагы тараза. 56-бет.**

23. Жөнөкөйлүк – жупунулук, оор басырыктык, уялчаактык - скромность, простота.

“.....Танабай бала кезинен жылкычылыкты жакшы көрчү. Анын айылында эч качан ызы-чуу салып, өзүн башкалардан бийик көрсөткөн учурлары болгон эмес. Ал баарынан да жылкылар менен жаратылышты жакшы көрчү. Таң эрте туруп, аттарды чөпкө жайып, тоо аралап кете берчү. Анын эмгеги дайыма тынч, жөнөкөй жүргөнүнө байланыштуу, айылда аны баары сыйлашчу. Кээде ооруп калган коңшусуна тамак-аш алып барып, жардам кылып койчу, бирок ал жөнүндө эч кимге мактанчу эмес. Ал тургай өзүн эрдик кылгандай сезген жок. Андай касиети үчүн ал өзүн кадырлап, жогоруда тургандай сезген жок. Жөнөкөй адамдар эле жашоону сактап калат деп ойлочудай туюлчу”. **Ч. Айтматов. “Гүлсарат” 69-бет.**

24. Чечендик – чечен, мыкты сүйлөгөндүк – красноречивость, ораторство.

25. Сабырдуулук – терпеливость, сдержанность, выдержка. (Сабырдуулук менен ойлонуп көрчү - попробуй-ка хорошенько и спокойно обдумать).

“...Ошентип күндөр өтө берди...Ал кезде балалык менен апамдын башына түшкөн азапты, кайгы-муңду, апамдын биз үчүн жаш өмүрүн сайганын көп түшүнө бербептирмин. Кийин, апамдын көзү өткөн соң, өзүм улгайып калганда биздин үй-

бүлөбүздүн турмушунун ошол мезгили эсиме түшүп ойлондум. Ошондо апамдын чыдамкайлыгына, эрктүүлүгүнө, сабырдуулугуна, үй-бүлөсүнө, балдарына болгон жоопкерчилик сезиминин, күйөөсүнө болгон сүйүү сезиминин тазалыгына, тереңдигине таң калдым”. **Р.Айтматова. “Тарыхтын актай барактары”. 118-бет.**

26. Алабармандык – алды-артын байкабай иш кылгандык, алабармандап кетмей адат – делать порывистые, неровные движения. От алабармандап жанат-огонь горит неровно (то затухая, то сильно вспыхивая).

Алабарман – аңды-дөңдү карабаган, шашкалактаган, өйдө-төмөндү көп байкай бербеген. Алабарман адамга акыл айтсаң асты укпайт. Алабарман адамга акыл айтсаң тыңшабайт. (Калык).

“...Эмине? Ошол бар куралы: жебе, айбалта болгон кезде кан төгүлбөй, жер-суу өрттөнбөй калды беле. Оозу “ынтымак!”, “ынтымак!”, деп айкайлап....колу айбалтасын бек кармап тыныч жаткан журттун кыйырын бузган согушчулдун өз башы канжыгага кеткени канча? Не ошол алабармандыктан кайттыбы, улам соңку согушчулдар? Жок. Кайтышпады. Кечээ эле киши каны суудай аккан кыргынды бүгүн унута салып кыйыр бузгандар адам баласына алаамат алып келишти”. **Т.Сыдыкбеков. Тарых сабагы тараза. 55-бет.**

27. Карасанатайлык – бирөөгө оң санабаган, жакшылык каалабаган карасанатай адамдарга мүнөздүү жорук-жосун, ошолор тарабынан болуучу иш. Карасантайлык кылып сууну жыгып жибериптир (“Чалкан”). Карасантайлык, көрө албастык. душман болуу мамлекеттин ишине зыян келтирет (“Ала-Тоо”).

28. Көпкөнчүлүк – көөп кетүүчүлүк, менменсингендик, бой көтөргөндүк – важничающий, заносчивый.

29. Кусалык – бирөөнү сагынгандык, куса болгондук, санааркагандык – тоскливость.

“...Күркүрөөнүн суусу тартылып, көк кашка болуп тунган. Суунун астында бөгөлгөн баягы казандай таштар эми сыртка чыгып, алардын үстүндө жапжашыл, сапсары тукаба өңдүү эңгилчектер оюу жүргүзгөн. Эртең мененки үшүктө бадалдын жылаңач чыбыктары назик кызарып, жапайы терекчелер күндөн-күнгө түрдөнүп кыярууда. “Жамийла талаага көз чаптырып, мелтиреп карап турду. Анын көздөрүндө бир азап, бир сагынуу, бир кусалык бар эле. Бул көздөрдө айтып жеткиргис сезимдер жашырылган, ушул сезимдер анын бүт жан-дүйнөсүн чулгап, алыстагы бир жакка чакырып тургандай болду. Ушул мүнөттөрдө Жамийла өзүнүн күнүмдүк жашоосунан алыстап, башка бир ааламга кирип кеткендей сезилди. Анын жүрөгүндө сагыныч, сүйүү, кусалык сезимдери чогулуп, аларды эч кимге билдирбеске аракет кылгандай, сырын ичинен туюп, сыртына чыгарбаганга тырышып жатты”. **Ч.Айтматов. “Жамийла”. 252-бет.**

“...1937-жылы камакка алышканда үйлөнө элек болчумун. Андан кийинки кырдаал мени үйлөнүү тууралуу ойлоого да мүмкүндүк берген эмес. Иштей

баштагандан кийин мен татар улутундагы татынакай кызды жолуктурдум. Аны менен кыргызча да сүйлөшө алчумун, тилдерибиз жакын эмеспи. Бири-бирибизге жагып үйлөндүк, балдар төрөлдү. Бирок мен, Таласымды, энемди, ага-туугандарымды сагынган кусалыктан арыла албадым. Же өз жерине кайтып келүү үмүтүнөн кол үзгөнгөбү, же самогондун таасириби, кыскасы мени шайтан азгырды шекилди, өзүмдүн эски фуфайкамды кантип дарыяга ыргытып жибергенимди билбейм, анын ички чөнтөгүндө Төрөкул балдарына берип жиберген баштыкча бар эмес беле!” **Р.Айтматова. Тарыхтын актай барактары. 26-бет.**

30. Кыраакылык – көрөгөчтүк, алдын ала билүүчүлүк, байкагычтык – бдительность, дальновидность, прозорливость, догадливость.

31. Жаман жарманын ысыгы менен черүүгө аттанат.

V. БӨЛҮМ. ЖАТ ЖАЗУУ

5.1. ТЕМА: ЧОҢ – ТАШ ОКУЯСЫ

Роза айтматова. “Тарыхтын актай барактары”

Кыргызстандын Мамлекеттик коопсуздук комитетинин (КГБ) жетекчиси генерал Ж.Асанкуловдун кабинетинде отуруп, атама тиешелүү болгон №4418 тергөө иши боюнча папкасындагы документтер менен тааныштым. Атамдын өз колу менен толтурулган анкеталар, кагаздары... атасын көрбөй чоңойгон кызы үчүн бөтөнчө кымбат эле!... Мен атамдын аскер билетин, профсоюздук билетин колума кармап жатып, атамдын колун кармап жаткандай башкача толкундадым. Эң негизгиси 54 жыл бою сөөктөрдүн арасында көмүлүп жаткан кагаздын чирибегенин түшүндүм. Атамдын сөөгүн тереңирээк көмөлү деп, мештин түбүнө биринчилерден ташташкан окшойт. Мештин ичинде, айрыкча, түбүндө дайыма жогорку температура сакталат, ошондуктан, кургак болгон экен. Документтер чуңкурдун түбүнө жакын таза, чирите турган заттар аз, кургак жерге түшкөндүктөн, кагаздар чирибей, алардагы жазуулар ошол бойдон сакталып калган. Атамдын чөнтөгүндөгү документтин 54 жыл бою ошо бойдон сакталып калганы, кудайдын буйругу го, болбосо Чон – Ташта ким көмүлгөнүн таппайт болчубуз. (Атамдын сөөгүн далилдеген факт, Кагаздын табылышы, Кагаздын чирибей калышынын себеби).

...Артта биз – сталиндик репрессиядан шейит кеткендердин балдары... Жүрөгүм сыздап, көз жашымды токтото албай, көзүм эч нерсе көрбөйт... Ойлоп көрсөм атам 54 жыл мурун өлгөн экен. Мен өзүм азыр 55ке карап калдым, эмнеге ушунчалык күйүп жатам, 54 жыл мурун болгон окуяга? Эгер азыр өлсө же ошондо, 54 жыл мурун угузулган болсо, мынчалык болбойт эле да... Алар бизди ушунча жыл алдап келишкен! Канча жылдар биз аны күттүк! Кандай гана азаптарды баштан кечирдик! Атабызды көрөбүз деген кыял – тилектерибизчи! Ошондогу жазуучунун балалык жан дүйнөсүндөгү коркунучтуу коштошууну мындайча эскерет: “Купеге кирери

менен үстүнкү текчеден орун алдым. Эмнеге экенин билбейм, мен атам менен көрүшпөсүмдү сездим. Мен аны акыркы ирет көзүм тойбой карап жаттым, перронду бойлоп поезд артынан, анын балдарын жана аялын алып кетип жаткан поезддин артынан ал адамдарга урунуп- беринип, күйүгүп чуркап келе жатты, эки көзүн бизден албай... Жаздыкка башымды катып алып боздодум, көмөкөйүмдөгү түйүлгөн ый таштай катып, түбөлүк кетпечүдөй муунтту. Тез эле караңгы түштү. Терезеден капкара түндөн башка эч нерсе көрүнбөйт. Бир гана дөңгөлөктүн дабышы угулат. Мен болсо, дагы эле көз жашымды тыялбай жатам. Кез – кезде апамдын жылуу алакандары менин ыйдан улам титиреп жаткан далымды сылап, акырын экрелеткен үнү менен улам – улам сооротуп коет. (Балалык сезимдер, Акыркы көз ирмемдер, Акыркы элес)

...1938-жылдын 8-ноябрында өлгөндөрдүн сөөгүн машинелерге жүктөп, түрмөнүн короосунан Чоң – Ташты көздөй алып кетишет. Өлүк жүктөлгөн машинелер аралап өтө турган Чоң-Арык, Воронцовка айылдарына кароолдор коюлган болчу. Бул айылдын тургундарына ушу күнү эшикке чыкпагыла деген буйрук берилген. Тыюу салынганына карабай адамдар тизип койгон тезектеринин, отундарынын арасынан, эшигинин кычыгынан шыкаалашып, эмне болуп жатканын билгенге аракет кылышкан. Алар көчөдөн бир нерсе жүктөлгөн машинелердин өтүп жатканын көрүшкөн. Жергиликтүү эл ичинде Кыргызстандын мыкты уулдарын өлтүрүп, Чоң-Ташка көмүү үчүн алып кетишти деген маалымат тарайт. Ошентип, ошол күнү өлүм жазасына баары болуп 137 адам тартылган болот. (Өлүм жазасы, “Эл душманы” жалган күнөө тагылган аталар, 137 кыргыздын мыкты уулдары, жүк ташуучу машина).

“...Арыбагыла менин балдарым, Нагый, туугандарым! Мен силерди ушунчалык сагындым. Азыр силерге жапжакын жерден өтүп бара жатам. Силер муну сезип жатат болдунар бекен? Кошкула, менин кымбаттуу жандан артык көргөн туугандарым! Кош бол, туулган айылым, кош бол, менин керемет жерим, Талас! Кайсы жактарга тагдыр мени айдаса да жүрөгүмдүн түпкүрүндөсүң, сенден соолбос кайрат алчу элем. Сурарым эми балдарымды сакта, аларга да тирек – жөлөк болуп бер, бирөө – жарымдан ыза көрүп калышпасын. Кош бол, менин киндик кан тамган, Шекерим... ”,- деп атам Төрөкул Кыргызстанга келгенде, атасы экөө салган тоннелден абак-вагону менен акыркы сапарга баратканда терезени карап туруп, ушуларды ойлогондур, ичинен айткандыр. Көз алдына туулуп өскөн жери, үйү, жакшы көргөн адамдарынын жүздөрү тартылгандыр. Поезд болсо, андан ары жол алып кете бергендир...(Төрөкулдун акыркы оюу, коштошуусу). (549 сөз).

VI. ПРЕЗЕНТАЦИЯЛАР

6.1. Кыргыз тилинин стилдери жана алардын өзгөчөлүгү.

6.2. Типтүү нускама боюнча жасалган презентациялык слайддар:

- жалпы жоболор;
- актынын таризделиши;
- жобонун жазылышы;
- буйрук. буйруктун темалары;
- протокол;
- кызматтык каттар.

6.3. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери боюнча слайддар.

6.4. Кыргыз тилинин пунктуациясы боюнча слайддар:

- үтүрлүү чекит белгиси;
- сызыкча белгиси;
- тырмакча белгиси;
- кош четит белгиси.

VII БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

7.1. Чекит белгиси.

Чекит жазылып жаткан кандайдыр бир ой толук аяктагандан кийин коюлат да, ал сүйлөмдү өзүнөн кийинки экинчи сүйлөмдөн бөлүп турат. Чекит – жазуу сөзүндө сүйлөмдүн толук бүткөндүгүн билдирүүчү сырткы белги. Чекит дайыма жай сүйлөмдүн аягына коюлат. Жай сүйлөм аркылуу сүйлөөчү угуучуга бир нерсе тууралуу жайынча гана түшүнүк берет. Оозеки сөздө жай сүйлөмдүн аягында үн акырындык менен төмөндөп айтылат. Жай сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшү жагынан түрдүүчө болот. Алар жалаң же жайылма сүйлөм, толук же кемтик сүйлөм, жөнөкөй же татаал сүйлөм түрүндө кездешет.

1. Чекит грамматика жагынан толук уюшулган жөнөкөй жай сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Алар жалаң же жайылма сүйлөм түрүндө болушу мүмкүн:

а) Бороон басылды. (К.Б.) Жапар кубанды. (К.Б.) Сен кечикпе. (А.Т.) Чал кайгырат, жанталашат. (К.О.)

б) Шамбеттин демилгеси бизди кызыктырды. (Т. С.) Эриндери дирилдеген Жамийла Осмонду бардык күчү менен жекирди. (Ч. А.)

7.2. Суроо белгиси.

Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктаганын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт. Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан

ар түрдүү болот. 1. Суроо белгиси баяндоочтун аягына -бы суроолуу мүчөнүн жалганып айтылышы менен уюшулган суроолуу сүйлөмдөрдүн аягына коюлат: – Мойнундагы милдетти унуттуңбу? (Ч. А.) – Таякем келдиби? (Т. С.)

7.3. Илеп белгиси.

Илеп белгиси, күчтүү сезим менен айтылып, адамдын ар түрдүү ички сезимин (кубануу, таң калуу, коркуу, чочуу, капалануу ж.б.) билдирген сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Илеп белгиси сүйлөмдүн аягына коюлуп, биринчиден, аны кийинки сүйлөмдөн чектеп ажыратып турат, экинчиден, ал сүйлөмдүн ар түрдүү эмоционалдык мүнөзүн туюндурат. Илептүү сүйлөмдөр өзүнүн лексикалык-структуралык өзгөчөлүктөрүнө жана ички маанисине карай сүйүнүү, ыраазы болуу, таң калуу, кайгыруу, бушайман болуу, жактыруу, сыймыктануу ж.б. сыяктуу адамдардын ар түрдүү ички сезимдерин билдирет. Айрым илептүү сүйлөмдөрдө эмоционалдык маанинин бар экени ал сүйлөм менен байланышып турган контексттен да белгилүү болуп турат жана андай кырдаал сүйлөм аягына илеп белгисин коюу зарыл экендигин билдирет. Мисалы: «Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепте окуйм!» – деп, көңүлүм көтөрүлүп, сыймыктанып келе жаттым. (Ч. А.) – Ташта! Ташта капты! – деп кыйкырып жиберди Жамийла.(Ч. А.)

7.4. Үтүр белгиси.

Үтүр белгиси сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн арасына коюлат. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара а) байламтасыз, санак интонация аркылуу байланышат; б) байламталардын жардамы менен байланышат. Бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына коюлуучу тыныш белгилеринин милдети алардын чегин бири-биринен ажыратып туруу болуп эсептелет.

7.5. Үтүрлүү чекит белгиси.

Үтүрлүү чекит, негизинен, бир мезгилде болгон, же биринин артынан экинчиси удаалаш болгон иш-аракет, окуя жөнүндө кабар берген байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлат. Цифра же тамга менен номерленип, саналып айтылган пункттар толук маанилүү сүйлөмдөрдөн болбосо, бирок тузүлүшү жактан жайылыңкы келсе (өзгөчө өз ичинде коюлган үтүр белгиси болсо), алардын аягына үтүрлүү чекит коюлат. Саналып айтылган ар бир сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылат: Жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын органдарынын жер казынасын пайдалануудагы ыйгарым укуктары төмөнкүлөр: 1) жер азынасынын бөлүндү жерлерин геологиялык жана өнөр жайлык өздөштүрүү үчүн участокторго бөлүп берүү; 2) жергиликтүү кеңештер менен биргелешип, минералдык-сырьёлук базаны кеңири өндүрүүнүн, өнүктүрүүнүн жана пайдалануунун аймактык программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

Цифра же тамга менен номерленип, саналып айтылган пункттардын ар бири толук маанилүү жайылыңкы сүйлөмдөрдөн болсо, өзгөчө анын ичинде коюлган үтүр белгиси болсо, алардын аягына үтүрлүү чекит коюлат. Саналып айтылган ар бир сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылат: Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү: 1) Кыргыз Республикасында бирдиктүү тышкы соода саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат жана аны ишке ашыруу боюнча чараларды жүзөгө ашырат, тиешелүү чечимдерди кабыл алат жана алардын аткарылышын камсыз кылат; 2) жыл сайын тышкы соода ишин өнүктүрүүнүн программасын иштеп чыгат.

7.6. Кош чекит белгиси.

Кош чекит, негизинен, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинде коюлат. Татаал сүйлөмдүн ичинде коюлган кош чекит өзүнөн кийинки сүйлөм өзүнөн мурунку сүйлөмдүн маанисин чечмелеп, толуктап, тактап турарын; жөнөкөй сүйлөмдөгү жалпылагыч мүчөдөн кийин коюлган кош чекит өзүнөн кийин ал жалпылагыч сөздүн маанисин чечмелеп көрсөтө турган бир өңчөй мүчөлөрдүн бар экенин алдын ала эскертип турат. 1) Кош чекит жалпылагыч сөздөн кийин коюлат. Кээде сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун же кийин жалпылагыч сөз кошулуп айтылат. Жалпылагыч сөз мазмуну жагынан өзүнөн кийинки же мурунку бир өңчөй мүчөлөр туюндурган түшүнүктөрдү ичине камтыган жалпы түшүнүктү билдирет. Мааниси боюнча жалпылагыч сөздөр жалпыланган кеңири түшүнүктү билдирет, бир өңчөй мүчөлөр болсо ошол кеңири түшүнүктүн ичине кирген жекече түшүнүктөрдү билдирет. Көбүнчө экиден сегизге чейинки жамдама сан атоочтор, баары, бүткүл, булар деген ат атоочтор, ошондой эле айрым толук маанилүү сөздөр жана сөз айкаштары жалпылагыч сөз катары келе алышат. Жалпылагыч сөздүн бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун же кийин келишине карай кээде кош чекит, кээде сызыкча коюлат.

7.7. Сызыкча белгиси.

Сызыкчанын милдети сүйлөмдүн ички бөлүнүшүн көрсөтүү жана сүйлөмдүн кийинки бөлүгүн алдыңкы бөлүгүнөн бир аз арылатып туруу болуп эсептелет. Сызыкча окуучунун көңүлүн сүйлөмдүн биринчи бөлүгүнө бир аз токтотуп, кийинки бөлүгүнө өтүүнү кыска убакытка созот. 1) Жалпылагыч сөз (жалпылагыч мүчө) бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келгенде, оозеки сөздө алар кыска тыным аркылуу бири-биринен ажыратылып айтылат. Жазууда бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч мүчөнүн ортосундагы чекти ажыратуу үчүн жалпылагыч мүчөдөн мурун сызыкча коюлат. Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келген жалпылагыч сөз өзүнүн алдындагы бир өңчөй мүчөлөрдү маани жагынан жалпылап көрсөтүү менен, экинчи жагынан, саналып айтылган мүчөлөрдүн аяктагандыгын да билдирет. Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келүүчү жалпылагыч мүчөнүн милдетин көбүнчө экиден

сегизге чейинки жамдама сан атоочтор, баары, бүткүл деген сыяктуу жалпылагыч ат атоочтор жана айрым толук маанилүү сөздөр аткарат.

Жалпылагыч сөздөн мурда келген бир өңчөй мүчөлөр үч же андан көп санда болсо, кээде стилдик максатта алардын бир-экөө айтылбай да калат, бирок анын кайсы сөз экендиги жалпылагыч мүчөнүн аягындагы жак уландыдан же мурунку сүйлөмдөн белгилүү болуп турат. Мындай учурда да жалпылагыч сөздөн мурун сызыкча коюла берет: Байбичем, уулум, келиним – төртөөбүздүн жаздан берки эмгегибиз сууга акты. (К. Ж.) Макиш, Акия бучук – үчөөбүз эртеңки жумуштан деги кеч калбайбыз. (Т. С.) Сызыкча ээ менен баяндоочтун (ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун) ортосуна коюлат.

7.8. Тырмакча белгиси.

Тырмакча, негизинен, төмөнкү учурларда колдонулат:

1) Тике сөз жалпы тексттен бөлүнбөй, анын ичинде берилсе, тырмакчага алынып жазылат: Эмне үчүндүр башка сөз оозума келбей: «Ой, бул эмнең, балам», – дептирмин. (Ч. А.)

2) Айтылып жаткан ойго тактоо, толуктоо, бышыктоо маанисин берүү максатында сүйлөм тизмегине киргизилген макал, лакаптар тырмакчага алынат. Мисалы: «Коноктун алдына аш кой, эки колун бош кой» деген кеп бар го? (Т. С.) «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген ошол.

3) Сүйлөм ичине башка бирөөнүн сөзүнөн бөлүп алып киргизилген айрым сөздөр, сөз айкаштары тырмакчага алынып, кичине тамга менен башталып жазылат, бирок алдыартынан төл сөзгө тиешелүү тыныш белгилери (үтүрлүү сызыкча, кош чекит) коюлбайт: Ошондогу жаштар кээ бирде азыр да мени «бригадир апа» дешет. (Ч. А.)

4) Чыгарманын ичинде келтирилген бирөөнүн каты тырмакчага алынат: Өзүнүн илимий иштери боюнча Москвада көп убакыт кармаларын жазып, андан нары катында мындай дептир: «...Кымбаттуу иним, канчалык зарыл жумуштарым болбосун, бардыгын жыйнаштырып таштап, мен ушул катты жазууну туура таптым...» (Ч. А.)

5) Өзүнүн түз маанисинде эмес, каймана мааниде же какшык, мыскыл маанисинде колдонулган сөздөр тырмакчага алынат: Бүтүмгө келишкен «жакшыларды» Саадат бээ союп коноктоду. (Т. С.)

6) Завод, фабрика, ишканалардын, китеп, газета, журналдардын, ыр, күүлөрдүн, орден, медалдардын ж.б. аттары тырмакчага алынат: «Айнур»

заводу, «Тоо арасында» романы, «Кыргыз туусу» газетасы; «Маш ботой», «Көкөй кести» күүлөрү аткарылды; «Манас» ордени, «Даңк» медалы ж.б.²⁴.

VIII БӨЛҮМ. ГРАММАТИКАЛЫК ТЕМАЛАР

8.1. Этиш, этиштин ыңгайлары.

Сүйлөөчү адамдын кыймыл - аракетке карата болгон мамилесин билдирген этиштин формасы ыңгай деп аталат. Этиштин ыңгайлары кыймыл - аракеттин чындыкта болгонун же болуп жаткан абалын, ниетин, тилегин, буйругун, шартын билдирет. Этиштин ыңгайлары бешке бөлүнөт:

1. **Буйрук ыңгай:** Сүйлөп жаткан адамдын кыймыл – аракетти аткаруу үчүн үч жактын бирине берген буйругун, сунушун, өтүнүчүн, билдирген сөздөр буйрук ыңгай деп аталат. Буйрук ыңгай төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт: Негизги этиштер буйрук ыңгайды уюштурат. Мисалы: **айт, кел, оку, жаз, бар, бас, тап, бил, ал, ук ж. б.**
2. **Шарттуу ыңгай:** Кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбай калышы үчүн тиешелүү шарттын болушун көрсөткөн этиш сөздөр шарттуу ыңгай деп аталат. Шарттуу ыңгайды – **са** мүчөсү уюштурат. Мисалы: **барса, келсе, окуса, жазса, көрсө, ойносо, ж. б.**
3. **Каалоо - тилек ыңгай:** Кыймыл - аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон тилекти билдирген этиш сөздөр каалоо-тилек ыңгай деп аталат. Тилек ыңгайды – **айын (I жак, жекелик санда), - алык (I жак, көптүк санда), - гай эле + жак мүчөлөрү (I, II), - са + жак мүчөлөрү + экен** уюштурат. Мисалы: **барайын, келелик, көргөй, элем, барса экен, барсам экен.** Каалоо-тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракеттин али иш жүзүнө ашышы, же ашпай калышы сүйлөп жаткан адамга ачык, так болбойт, ошонун ишке ашышын тилейт, каалайт.
4. **Максат - ниет ыңгай:** Кыймыл-аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон ниетти тилекти билдирген этиштер максат-ниет ыңгай деп аталат. Ниет ыңгайды - **мак, - макчы мүчөлөрү** уюштурат. Көбүнчө - **мак мүчөсүнөн кийин эле, экен, турсун, тургай, бол, беле, эмес** деген сыяктуу көмөкчү сөздөр кошо айтыла берет.

²⁴ Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери.Б., 2013

<https://mamtil.gov.kg/storage/link/ru/39/166071529262fc811c9b62d.pdf>

5. **Баяндагыч ыңгай:** Кыймыл-аракеттин ошол учурда болуп өткөнүн, болуп жатканын, боло турганын жайынча баяндаган этиш сөздөр баяндагыч ыңгай деп аталат. Баяндагыч ыңгай жакты жана чакты билдирет.

8.2. Этиштин мамилелери

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан адамдын өзү тарабынан иштелгендигин же башка адамдар тарабынан аткарылгандыгын билдирген грамматикалык категория этиштин мамилелери деп аталат. Кыргыз тилинде этиштин мамилелери бешке бөлүнөт:

1. **Негизги мамиле:** Кыймыл-аракет сүйлөмдүн ээси тарабынан аткарылгандыгын билдирген этиштер негизги мамиле деп аталат. Негизги мамиле этиштин өзүнө тиешелүү мүчөлөрү жок, башка мамиле этиштерди түзүүгө негиз болот.
2. **Кош мамиле:** Кыймыл-аракеттин бир канча адам тарабынан кошулушуп, иргелешип аткарылгандыгын көрсөтүүчү этиштер кош мамиле деп талат. Кош мамиле этиштерди - **ыш (-иш, - уш, - үш, - ш)** мүчөсү уюштурат.
3. **Өздүк мамиле:** Негизги мамиле этишке - **ын** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракет иштөөчүнүн өзүнө багытталгандыгын же өзү үчүн иштелгендигин билдирген этиш сөздөр өздүк мамиле деп аталат. Өздүк мамилени - **ын (-ин, - ун, - үн, - н)** мүчөсү уюштурат.
4. **Туюк мамиле:** Кыймыл - аракеттин өзүнөн-өзү иштелгендей маанини билдирген этиштер туюк мамиле деп аталат. Туюк мамиле этишти – **ыл, (-ил, - ул, - үл, - л)** мүчөсү уюштурат.
5. **Аркылуу мамиле:** Кыймыл-аракет буйруучунун өзү эмес башка бирөөлөр тарабынан иштелгендигин, аткарылгандыгын көрсөткөн этиш сөздөр аркылуу мамиле деп аталат. Аркылуу мамиле этишти төмөнкү мүчөлөр уюштурат: - **дыр: алдыр, күлдүр, билдир, -гыз: отургуз, жеткиз, билгиз, -кыр: жеткир, жаткыр, -ыр: батыр, житир, өчүр, -коз: бүткөз, өткөз, -ыз: агыз, эмиз, угуз, -т: санат, окут, ойнот, -ыт: коркут, үркүт, жарыт**²⁵.

²⁵Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. <https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-adabiyi-tilinin-grammatikasy.pdf>

8.3. Колдонулган, сунушталган адабияттардын тизмеси жана укма материалдардын, көркөм, даректүү тасмалардын интернет желесиндеги шилтемелери

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Бишкек, 1997.
2. Акматалиев А. Мамлекет жана укук теориясы. Б.:2010
<http://www.apar.kg/uploads/pdf/%> (кайрылуу датасы: 1.03.2024).
3. Аскаров Т. Кыргыз тилинин тыныш белгилери.
<https://mantil.gov.kg/storage/link/ru/39/166071529262fc811c9b62d.pdf>
(кайрылуу датасы 29.04.2024).
4. Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары: Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. Б.:2001, - 344 б.
5. Айтматов Ч. Сүйүүдөн аалам жаралган, сүйүүнүн өзү түбөлүк...
https://muras.turmush.kg/unews/un_post:3572 Султан Раев // (кайрылуу күнү: 5.05.2024)
6. Жусупов К., Иманалиев К. Кыргыздар. Б.: 2023
7. Карасев К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Б.:2015
<https://new.bizdin.kg/kniga/kyrgyz-tilinin-orfografiyalyk-sozdugu>
8. Касмамбетов С. Ой санат. Б.: 2024.
9. Касмамбетов С. “Бейиштин ачкычы эне, куту аялзат”.
https://www.youtube.com/watch?v=K_IzMdpOdoY (кайрылуу күнү: 1.05.2024).
10. Касмамбетов С. “Кыргыз эли – даанышмандары менен даңазаланып келет”
<https://www.facebook.com/watch/?v=946149140043099> (кайрылуу күнү: 29.04.2024).
11. Касмамбетов С. нарк куржундан // Кеменгер элбиз.
<https://www.facebook.com/watch/?v=1167112004694974> (кайрылуу күнү: 1.05.2024).
12. Кыргыз Республикасында иш кагаздарын жүргүзүү боюнча типтүү нускама. КР Өкмөтүнүн №120 токтому, Бишкек шаары, 2020
<https://cbd.minjust.gov.kg/157489/edition/1202216/kg> (кайрылуу датасы: 29.04.2024).
13. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы.
<https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-adabiyi-tilinin-grammatikasy.pdf>
(кайрылуу датасы: 6.05.2024).
14. Адабияттын алпы - Т.Сыдыкбеков. <https://sputnik.kg/20220514/tugolbaj-sydykbekov-tuuraluu> (кайрылуу датасы: 5.05.2024).
15. Абдыкадыр Орозбеков “Аянычтуу тагдыр” (даректүү фильм).
https://www.youtube.com/watch?v=mICEN8B8_14 (кайрылуу күнү: 25.04.2024).

16. Абдыкадыр Орозбековдун 130 жылдыгына орус тилинде (даректүү фильм).
<https://www.youtube.com/watch?v=Mw5AqjRkJCc> (кайрылуу күнү: 30.04.2024).
17. Күлүйпа Кондучалова маданият түптөөчүсү (даректүү фильм).
<https://www.youtube.com/watch?v=Nxrsk8u4i5U> (кайрылуу күнү: 29.04.2024)
18. Медеткан Шеримкулов. Легендарлуу парламент тууралуу ачык сөз
<https://www.youtube.com/watch?v=6AZjVTfWgDw>
19. Исхак Раззаков тууралуу даректүү фильм. “Кыргыздын сыймыгы”
<https://www.youtube.com/watch?v=FSH8NY-umP0> (кайрылуу күнү: 2.05.2024).
20. Турдакун Усубалиев жөнүндө даректүү фильм. “Кыргыз Республикасынын Баатыры Турдакун Усубалиев”. [https://www.youtube.com /watch?v = RKoNNJTKtnI](https://www.youtube.com/watch?v=RKoNNJTKtnI) (кайрылуу күнү: 2.05.2024).
21. “Ак мөөр” көркөм тасмасы. М. Убукеев, 2019. <https://new.bizdin.kg/video/film-ak-moor-melisa-ubukeeva> (кайрылуу күнү: 2.05.2024).
22. “Курманжан датка” көркөм тасмасы <https://www.youtube.com/watch?v=I3H86R3zx3E> (кайрылуу күнү: 2.05.2024).
23. “Алымкан” көркөм тасмасы. Режиссер Балташ Каипов, 1964
<https://ok.ru/video/492703477> (кайрылуу датасы: 30.04.2024).
24. Кыргыз иденттүүлүгүндөгү диндин орду // Улутман. 1-чыгарылышы
<https://www.youtube.com/watch?v=FGY48QoZm0o> (кайрылуу датасы: 30.04.2024).
25. Мураталиев М. // Салт бузулса, эл бузулат. https://www.youtube.com/watch?v=iLh9W13L_F8 (кайрылуу датасы: 3.05.2024).
26. Мураталиев М. // Кыргыз коомунда карыялардын орду.
<https://www.youtube.com/watch?v=W81y6cbmaLI> (кайрылуу датасы: 4.05.2024).
27. Мураталиев М. // Нарк тууралуу маеги. <https://www.youtube.com/watch?v=BmSm6N-NmLo> (кайрылуу датасы: 5.05.2024).
28. “Мен Тянь-Шань” (Кызыл жоолук жалжалым). Режиссер Ирина Поплавская. Мосфильм. <https://www.youtube.com/watch?v=WbOkqbegEiE> (кайрылуу датасы: 1.05.2024).
29. “Биринчи мугалим”. Режиссер А.Кончаловский. <https://ok.ru/video/1202037263027> (кайрылуу датасы: 30.04.2024).
30. “Отко таазим”. Режиссер Төлөмүш Океев <https://www.youtube.com/watch?v=Cg3DwTgXpwY> (кайрылуу датасы: 1.05.2024).
31. “Акбаранын көз жашы”. Режиссер дооронбек Садырбаев. https://www.youtube.com/watch?v=tpZLGkir_yk (кайрылуу датасы: 29.04.2024).

32. “Караш - караш окуясы”. Көркөм тасма. Режиссер Болотбек Шамшиев
<https://ok.ru/video/215242573200> (кайрылуу датасы: 3.05.2024).
33. “Ак кеме”. Көркөм тасма. Режиссер Болотбек Шамшиев.
<https://www.youtube.com/watch?v=IczAH7ewNX8> (кайрылуу датасы: 4.05.2024).
34. Айтматова Роза. Адабияттагы ак тактар. Аудио уктурма
<https://www.youtube.com/watch?v=P6IdOT7RgzU> (кайрылуу датасы: 2.05.2024).

IX БӨЛҮМ. ТИРКЕМЕ

9.1. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК МЫЙЗАМЫ

2023-жылдын 17-июлу № 140

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө

Ушул конституциялык Мыйзам Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди пайдалануунун жана мамлекеттик тил саясатын жүзөгө ашыруунун укуктук негиздерин, аны өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүдө мамлекеттик органдардын, мекемелердин, уюмдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын милдеттерин белгилейт, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин пайдаланууда жарандардын укуктарын камсыз кылат.

1-глава. Жалпы жоболор

1-берене. Кыргыз тили - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили

1. Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат.
2. Кыргыз Республикасында кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусу ушул конституциялык Мыйзамда жана башка ченемдик укуктук актыларда аныкталган бардык чөйрөлөрдө анын милдеттүү түрдө пайдаланылышын камсыз кылат.
3. Мамлекеттик тил пайдаланылган бардык чөйрөлөрдө кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык, орфографиялык, стилистикалык, грамматикалык ченемдери сакталат. Кыргыз адабий тилинин алфавити жана орфоэпия, орфография эрежелери Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан бекитилет.
4. Мамлекеттик тил Кыргыз Республикасынын бардык этносторун бириктирүүчү жана алардын өз ара түшүнүшүүсүн жана байланыштарын бекемдөөгө өбөлгө түзүүчү Кыргыз Республикасындагы улуттар аралык баарлашуу тили болуп саналат. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин пайдалануу милдеттүүлүгү Кыргыз Республикасынын этносторунун эне тилин пайдалануу укугун тануу же кемсинтүү катары чечмеленбөөгө тийиш.

2-берене. Расмий тилдин жана башка тилдердин пайдаланылышы

1. Кыргыз Республикасында расмий тил катары орус тили пайдаланылат. Расмий тилди пайдалануу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган тартипте жүзөгө ашырылат.
2. Кыргыз Республикасы өзүнүн аймагында жашаган бардык этностордун өкүлдөрүнүн тилдерин эркин пайдалануу принцибин карманат жана бул тилдерди өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө кепилдик берет. Кыргыз Республикасынын ар бир жараны өз эне тилин сактоо, окуп үйрөнүү жана өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө укуктуу.

3-берене. Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдар

1. Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдар Кыргыз Республикасынын Конституциясына негизделет жана ушул конституциялык

Мыйзамдан, мамлекеттик тилди пайдаланууну жана өнүктүрүүнү жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актыларынан турат.

2. Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдар Кыргыз Республикасынын жарандарына, Кыргыз Республикасында туруктуу жашаган чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга жайылтылат.

4-берене. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин пайдалануу чөйрөлөрү

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили төмөнкүлөрдө милдеттүү түрдө пайдаланылууга тийиш:

- 1) мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, менчиктин бардык формаларындагы ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын ишинде;
- 2) шайлоолорду жана референдумдарды даярдоо жана өткөрүү процессинде;
- 3) Кыргыз Республикасынын сот өндүрүшүндө, Куралдуу Күчтөрүндө, укук коргоо органдарында;
- 4) Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимдерди түзүүдө;
- 5) ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууда, иш кагаздарын жүргүзүүдө жана документ жүгүртүүдө;
- 6) мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, менчиктин бардык формаларындагы мекемелердин жана уюмдардын аталыштарында;
- 7) географиялык аталыштарда жана топонимика объекттеринин аталыштарында, адам аттарында;
- 8) товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө маалыматтарда;
- 9) нотариалдык конторалардын ишинде, Кыргыз Республикасынын жаранынын инсандыгын ырастоочу документтерди жол-жоболоштурууда, жарандык абалдын актыларын мамлекеттик каттоо жөнүндө күбөлүктөрдүн бланктарын даярдоодо, билими жөнүндө жана (же) квалификациясы тууралуу документтерди жана мамлекеттик үлгүдөгү башка бланктарды жол-жоболоштурууда;
- 10) билим берүү, илим, маданият чөйрөлөрүндө, телекөрсөтүү жана радиоуктуруу программаларында, жалпыга маалымдоо каражаттарында, китеп басып чыгарууда, компьютердик программалардын жана веб-сайттардын пайдалануучулар интерфейстеринде, эл алдындагы иш-чараларда, жарнамада, транспортто, керектөөчүлөрдү тейлөө чөйрөсүндө;
- 11) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында аныкталган башка чөйрөлөрдө.

2-глава. Мамлекеттик органдарда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында, башка уюмдарда жана мекемелерде мамлекеттик тилди пайдалануу

5-берене. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын жумуш тили

1. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, мамлекеттик ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын жумуш тили болуп мамлекеттик тил саналат.
2. Мамлекеттик эмес уюмдардын ишинде мамлекеттик тил пайдаланылат, ал эми расмий тил ушул конституциялык Мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда пайдаланылышы мүмкүн.

6-берене. Шайлоолор жана референдумдарды өткөрүү процессинде мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Шайлоолордун жана референдумдардын документтери мамлекеттик тилде жүргүзүлөт, зарыл болгон учурларда алар расмий тилге которулушу мүмкүн.
2. Шайлоолордо жана референдумдарда добуш берүү үчүн бюллетендер мамлекеттик жана расмий тилде даярдалат.
3. Телекөрсөтүү жана радио берүү аркылуу берилүүчү шайлоо алдындагы үгүт материалдары мамлекеттик жана расмий тилде жайылтылат.

Шайлоо алдындагы үгүт материалдары, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Президентин, Жогорку Кеңештин депутаттарын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын депутаттарын жана кызмат адамдарын шайлоо жөнүндө видео материалдар, шайлоолордун жыйынтыктары, ошондой эле саясий жарнама, шайлоо алдындагы үгүт жана теледебаттар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген талаптарды эске алуу менен мамлекеттик жана расмий тилдерде жүргүзүлөт.

7-берене. Сот өндүрүшүндө мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Кыргыз Республикасында сот өндүрүшү мамлекеттик тилде жүргүзүлөт, мында Кыргыз Республикасынын процесстик мыйзамдарына ылайык расмий тил пайдаланылышы мүмкүн.
2. Мамлекеттик тилди билбеген сот өндүрүшүнүн катышуучулары Кыргыз Республикасынын процесстик мыйзамдарында белгиленген тартипте эне тилин жана анын мамлекеттик тилдеги котормосун пайдаланышы мүмкүн.

8-берене. Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүндө жана башка аскердик түзүлүштөрдө, укук коргоо органдарында мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүндө жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык түзүлгөн башка аскердик түзүмдөрдө ченемдик актылар,

документтер, иш кагаздарын жүргүзүү, командалар, окутуу, тарбиялык иш-чаралар, уставдык мамилелер жана кызматтык иштер мамлекеттик тилде жүзөгө ашырылат.

2. Кыргыз Республикасынын бардык укук коргоо органдарында ченемдик укуктук актылар, документтер, иш кагаздары, кызмат иштери мамлекеттик тилде жүргүзүлөт.

9-берене. Чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен болгон өз ара мамилелерде, Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерин түзүүдө мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Дипломатиялык өкүлчүлүктөрдүн, консулдук мекемелердин жана эл аралык уюмдарга караштуу Кыргыз Республикасынын өкүлчүлүктөрүнүн иши мамлекеттик тилде, ал эми Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда расмий тилде жүргүзүлөт.

2. Чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен биргеликте өткөрүлүүчү расмий иш-чараларда Кыргыз Республикасынын өкүлдөрү мамлекеттик тилди, зарыл болгон учурларда - расмий тилди, ошондой эле чет мамлекеттин мамлекеттик тилин же болбосо эл аралык уюмдун жумуш тилин пайдаланат.

3. Эгерде түзүлүүчү эл аралык келишимде башкасы каралбаса, Кыргыз Республикасынын эл аралык эки тараптуу келишимдери мамлекеттик тилде жана экинчи тараптын тилинде түзүлөт.

10-берене. Ченемдик укуктук актыларда, иш кагаздарын жүргүзүүдө жана документ жүгүртүүдө мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын расмий документтери мамлекеттик тилде жол-жоболоштурулат жана мыйзамдарда каралган учурларда расмий тилге которулат жана эки тилде жарыяланат.

2. Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары мамлекеттик жана расмий тилдерде кабыл алынат.

3. Расмий документтердин жана ченемдик укуктук актылардын мамлекеттик тилдеги нускасы түп нуска болуп саналат.

4. Тийиштүү административдик-аймактык бирдиктин аймагында мамлекеттик тилде сүйлөгөн адамдардын басымдуу саны жашаган жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын өкүлчүлүктүү органынын тиешелүү чечими болгон шартта, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдарынын ченемдик укуктук актыларын мамлекеттик тилде гана кабыл алууга жол берилет.

5. Мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ченемдик укуктук актыларынын долбоорлору жана расмий документтери мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу орган тарабынан бекитилген юридикалык терминологиянын стандарттарына ылайык иштелип чыгат.

6. Мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында, ошондой эле менчиктин бардык формаларындагы мекемелерде, ишканаларда, уюмдарда иш кагаздарын жүргүзүү жана документ жүгүртүү мамлекеттик тилде, ал эми зарыл учурларда расмий тилде жүргүзүлөт.

7. Кыргыз Республикасынын ишканалары, уюмдары, мекемелери тарабынан илимий, илимий-техникалык жана долбоордук документтерди, финансылык, эсептик, отчеттук документтерди иштеп чыгуу жана жүргүзүү мамлекеттик тилде жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда расмий тилде жүзөгө ашырылат.

8. Жарандар мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына, ишканаларга, мекемелерге жана уюмдарга мамлекеттик же расмий тилдерде кайрылууга укуктуу. Жарандардын кайрылууларына жооптор кайрылуу жазылган тилде берилет.

9. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана башка ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын жетекчилери өз кызматкерлерине мамлекеттик тилди үйрөнүүсү үчүн шарт түзүүгө, иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүнү камсыз кылууга милдеттүү.

3-глава. Аталыштарда жана адам аттарында мамлекеттик тилди пайдалануу

11-берене. Мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдардын аталыштары

1. Мамлекеттик жана мамлекеттик эмес ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын расмий аталыштары мамлекеттик жана расмий тилдерде жол-жоболоштурулат.

2. Биргелешкен, чет өлкөлүк уюмдардын аталыштары мамлекеттик тилде транслитерациялоо менен жол-жоболоштурулат.

Кыргыз тилинин жазуу тамгаларынын транслитерациясын колдонуу эрежелери мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу орган тарабынан бекитилет.

3. Мамлекеттик жана мамлекеттик эмес ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын расмий аталышынын мөөрлөрдө, штамптарда, штемпелдерде, расмий бланктарда жана көрнөктөрдө жазылышы мамлекеттик тилде жазылат жана расмий тилде же болбосо башка тилдерде кайталанып жазылат. Аталыштарды жазууда жана жол-жоболоштурууда мамлекеттик тилдеги текст сол жагына же жогору жагына жазылат. Башка тилдеги тексттин шрифттинин өлчөмү мамлекеттик тилдеги шрифттин өлчөмүнөн кичинерээк болушу керек.

12-берене. Географиялык аталыштарда жана топонимика объекттеринин аталыштарында мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Географиялык аталыштар, ошондой эле парктардын, скверлердин, бульварлардын, көчөлөрдүн, туюк көчөлөрдүн, проспекттердин, аянттардын,

көпүрөлөрдүн жана калктуу конуштардын башка объекттеринин аталыштары мамлекеттик тилде жазылат.

2. Топонимдер башка тилдерге которулбайт, алар расмий документтерде, жалпыга маалымдоо каражаттарында, картографиялык, маалымдамалык, энциклопедиялык, окуу жана башка басылмаларда транслитерациянын жардамы менен берилет.

3. Кыргыз Республикасынын аймагындагы географиялык объекттердин жана топонимика объекттеринин аталыштарынын жол белгилериндеги, көрнөктөрдөгү жана башка көрсөткүчтөрдөгү жазуулары мамлекеттик тилде аткарылат. Көрсөткүчтөрдөгү географиялык объекттердин жана топонимика объекттеринин аталыштары мамлекеттик тилдеги аталышы менен катар латын тамгалары менен аталышы жайгаштырылышы мүмкүн. Латын тамгалары менен жазылган жазуунун өлчөмү мамлекеттик тилдеги жазуудан кичинерээк болушу жана оң жагына же төмөн жагына жайгаштырылышы керек.

13-берене. Адам аттарында мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Кыргыз Республикасынын жарандарынын фамилиясы, аты жана атасынын аты кыргыз адабий тилинин ченемдерин сактоо менен жарандардын өз эркин билдирүүсүнө жана улуттук салттарына ылайык мамлекеттик тилде жазылат.

2. Инсандыгын ырастоочу документтерде фамилиясын, атын жана атасынын атын жазуу тартиби жарандык абалдын актыларын каттоо чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында аныкталат.

14-берене. Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө маалыматта мамлекеттик тилди пайдалануу

1. Товарлар (жумуштар, кызмат көрсөтүүлөр) жөнүндө маалымат (ушул берененин 3-бөлүгүндө каралган учурларды кошпогондо, товарлардын этикеткаларынын тексттери, маркалоо, товарлардын номенклатуралык тизмелери, аларды пайдалануу боюнча нускамалар, техникалык паспорттор) милдеттүү түрдө мамлекеттик жана расмий тилдерде, ал эми Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда чет тилдерде да жайгаштырылат.

2. Товарлар жөнүндө, чет тилдеги атайын маалымат (ушул берененин 3-бөлүгүндө каралган учурларды кошпогондо, товарлардын этикеткаларынын тексттери, маркалоо, товарлардын номенклатуралык тизмелери, аларды пайдалануу боюнча нускамалар, техникалык паспорт жана башка маалымат) импорттоочу фирмалардын эсебинен мамлекеттик тилге которулат.

3. Товардык белгилер жана тейлөө белгилери, ошондой эле товарлар чыгарылган жердин аталышы жана географиялык көрсөтмөлөр аларга коргоо укугу берилген түрдө пайдаланылат.

4-глава. Нотариат ишинде, мамлекеттик үлгүдөгү документтерди жол-жоболоштурууда мамлекеттик тилди пайдалануу

15-берене. Нотариат ишиндеги мамлекеттик тил

1. Нотариалдык иш кагаздарын жүргүзүү мамлекеттик жана расмий тилдерде жүргүзүлөт.

2. Эгерде нотариалдык иш-аракеттерди жасоо үчүн кайрылуучу адам нотариалдык иш кагаздары жүргүзүлгөн тилди билбесе, жол-жоболоштурулган документтердин тексттери ага котормочу тарабынан которулууга тийиш.

16-берене. Мамлекеттик үлгүдөгү документтерди жол-жоболоштуруу чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

Кыргыз Республикасынын жаранынын инсандыгын ырастоочу документтерди, жарандык абалдын актыларын мамлекеттик каттоо жөнүндө күбөлүктөрдүн бланктарын, билими жана (же) квалификациясы жөнүндө документтерди, аскердик билеттерди, айдоочулук күбөлүктөрдү жана башка мамлекеттик үлгүдөгү бланктарды жол-жоболоштуруу кыргыз тилинин орфографиялык ченемдерин сактоо менен милдеттүү түрдө мамлекеттик тилде жүзөгө ашырылат. Паспорттор жана эл аралык үлгүдөгү башка документтер Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан аныкталган тартипте жол-жоболоштурулат.

5-глава. Билим берүү жана илим чөйрөсүндө мамлекеттик тилди пайдалануу

17-берене. Билим берүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Мамлекеттик тил Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында мектепке чейинки тарбия жана билим берүү уюмдарында, башталгыч, орто жана жогорку кесиптик билим берүү уюмдарында, кошумча кесиптик билим берүү уюмдарында окутуунун жана тарбиялоонун негизги тили болуп саналат.

2. Окутуу орус же башка тилдерде жүргүзүлгөн мектепке чейинки билим берүү уюмдарында, жалпы билим берүү уюмдарында (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда), башталгыч кесиптик билим берүү уюмдарында окутуунун бардык мезгилинде кыргыз тилин окутуу жана үйрөтүү камсыз кылынат. Окутуу орус жана башка тилдерде жүргүзүлгөн орто жана жогорку кесиптик билим берүү уюмдарында мамлекеттик тилди окутуу Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан белгиленген көлөмдөрдө жүзөгө ашырылат.

3. Жалпы билим берүү уюмдарында (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда) милдеттүү түрдө кыргыз тили боюнча жазуу жана оозеки жүзүндөгү көчүрүү (класстан класска), бүтүрүү экзамендери, ал эми башталгыч, орто жана жогорку кесиптик билим берүү уюмдарында кирүү жана бүтүрүү экзамендери киргизилет.

4. Угуу боюнча ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар окуган адистештирилген мектептерде орус жаңсоо тилинде окутууга жол берилет.

18-берене. Илим чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Кыргыз Республикасында илимий эмгектердин тилин тандоо эркиндиги берилет, илимдин бардык тармактары боюнча мамлекеттик тилде изилдөөлөрдү жайылтуу, аларды жарыялоо үчүн жана илимий жетишкендиктерди ар тараптуу колдоо үчүн мамлекет тарабынан колдоого алынган шарттар түзүлөт.

2. Окумуштуулук даража алуу үчүн илимий эмгектерди коргоо мамлекеттик жана расмий тилдерде жүзөгө ашырылат.

6-глава. Маданият чөйрөсүндө мамлекеттик тилди пайдалануу

19-берене. Маданият жана искусство чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Кыргыз Республикасындагы маданий-көңүл ачуучу жана оюн-зоок иш-чараларынын негизги тили болуп мамлекеттик тил саналат.

Маданий-көңүл ачуучу жана оюн-зоок иш-чараларында башка тилдерди пайдаланууга Кыргыз Республикасында жашап жаткан этностордун өкүлдөрүнүн укуктарын камсыз кылуу зарыл болгон учурда жол берилет.

Маданий-көркөм жана оюн-зоок иш-чараларынын кулактандыруулары, афишалары, башка маалыматтык материалдары, кирүү билеттери мамлекеттик тилде даярдалат. Кулактандырууларда, афишаларда, башка маалыматтык материалдарда мамлекеттик тил менен катар башка тилдерди да пайдаланууга жол берилет, мында башка тилдеги текст мамлекеттик тилдеги тексттен шрифттин көлөмү жана өлчөмү боюнча кичинерээк болушу керек. Аткаруучулардын жеке аттары, жамааттардын жана чыгармалардын аталыштарын, мыйзам тарабынан корголуучу соода маркаларын (товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн белгилерди) жазууда шрифттин өлчөмүнө карата талаптар милдеттүү болуп саналбайт.

2. Мамлекеттик тил музей ишинин жана көркөм көргөзмөлөрдүн тили болуп саналат. Менчиктин бардык формаларындагы музейлерде музей предметтерин эсепке алуу мамлекеттик тилде жүргүзүлөт.

Музейлерде жана көркөм көргөзмөлөргө коюлуучу музей предметтери жөнүндө маалымат мамлекеттик тилде берилет. Мамлекеттик тил менен катар музей предметтери жөнүндө маалымат башка тилдерде которулуп жазылышы мүмкүн. Музей предметтери жөнүндө жазуу жүзүндөгү маалыматта башка тилдеги жазуу мамлекеттик тилдеги жазуунун төмөн жагында же оң жагында жайгаштырылат.

3. Кыргыз Республикасынын кинематографиясынын субъекттери тарабынан тартылган фильмдер мамлекеттик тилде жайылтылат жана көрсөтүлөт, ошондой эле мамлекеттик тилде кайталоо же үн коштоо шарты менен башка тилдерде көрсөтүлүшү мүмкүн.

4. Туристтик жана экскурсиялык тейлөө кызматтарынын тили болуп мамлекеттик тил саналат. Чет элдиктерди туристтик же экскурсиялык тейлөө башка тилдерде да жүргүзүлүшү мүмкүн.

5. Мамлекет маданият жана искусство чыгармаларын мамлекеттик тилде жаратууга жана жайылтууга өбөлгө түзөт.

7-глава. Мамлекеттик тилди жалпыга маалымдоо каражаттарында пайдалануу

20-берене. Телекөрсөтүү жана радиоуктуруу чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Телерадио уюмдары телерадиоканалдарын берүүнү мамлекеттик жана расмий тилдерде жүзөгө ашырат.
2. Телерадио уюмдары үчүн мамлекеттик тилде берүүнүн милдеттүү (минималдуу) көлөмү 60 пайыздан кем болбошу керек жана берүү тартиби "Телекөрсөтүү жана радиоуктуруу жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен белгиленет.
3. Эгерде телерадиопрограмманын жана/же телерадиоберүүнүн түп нуска (же кайталоо) тили мамлекеттик тил болбосо, мындай телерадиопрограммалар жана телерадиоберүүлөр мамлекеттик тилде кайталоо шарты менен берилет.

21-берене. Жалпыга маалымдоо каражаттарында мамлекеттик тилдин иштөөсүн камсыз кылуу

1. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүүчү бардык жалпыга маалымдоо каражаттары (телекөрсөтүү, радио, басмаканалар, басып чыгаруу органдары) кыргыз адабий тилинин ченемдерин сактоого милдеттүү.
2. Менчигинин формасына карабастан телерадиокомпаниялар өз берүүлөрүнүн 60 пайызынан кем эмесин мамлекеттик тилде алып барышат.

22-берене. Жалпыга маалымдоонун басма сөз каражаттары чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

Кыргыз Республикасында жалпыга маалымдоонун басма сөз каражаттары мамлекеттик жана расмий тилдерде басылып чыгат.

8-глава. Китеп басып чыгаруу, пайдалануучулар интерфейстери жана эл алдындагы иш-чаралар чөйрөсүндө мамлекеттик тилди пайдалануу

23-берене. Китеп басып чыгаруу жана китеп жайылтуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

Мамлекет жалпы билим берүү жана мектепке чейинки билим берүү уюмдарында окуучуларды окутуу үчүн кыргыз адабий чыгармаларын басып чыгарууга жана жайылтууга, чет тилдеги адабияттарды, анын ичинде көрүү мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар үчүн жеткиликтүү форматта (аудио форматта же Брайл шрифти менен) мамлекеттик тилге которууга жана басып чыгарууга көмөк көрсөтөт.

24-берене. Компьютердик программалардын жана веб-сайттардын пайдалануучулар интерфейстери чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Кыргыз Республикасында ишке ашырылып жаткан пайдалануучулар интерфейси бар компьютердик программада мамлекеттик тилдеги интерфейс болушу керек.
2. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, менчиктин бардык формаларындагы ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын ишинде милдеттүү түрдө мамлекеттик тилдеги пайдалануучулар интерфейси бар компьютердик программалар пайдаланылат.
3. Мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, менчиктин бардык формаларындагы ишканалар, мекемелер жана уюмдар үчүн компьютердик

программаларды сатып алууда пайдалануучулар интерфейсинин мамлекеттик тилде болуусу милдеттүү шарт болуп саналат.

4. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, менчиктин бардык формаларындагы ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын, ошондой эле Кыргыз Республикасында товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрүн сатуучу жана Кыргыз Республикасында катталган чарба субъекттеринин интернет-ресурстары (анын ичинде веб-сайттар, социалдык тармактардагы веб-баракчалар) мамлекеттик тилде түзүлөт. Интернет-ресурстун мамлекеттик тилдеги версиясы менен катар башка тилдердеги версиялары да болушу мүмкүн. Интернет-ресурстун мамлекеттик тилдеги версиясы башка тилдеги маалыматтардын көлөмүнөн кем болбогон маалымат көлөмүн камтууга тийиш.

5. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жалпыга маалымдоо каражаттарынын, ошондой эле Кыргыз Республикасында катталган жана товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрүн сатуучу чарба субъекттеринин мобилдик тиркемелеринде пайдалануучулар интерфейсинин мамлекеттик тилдеги версиясы болууга тийиш.

6. Ушул берененин талаптары программалоо тилдерине жайылтылбайт.

7. Мамлекеттик тилдеги тексттерди окуу үчүн көрүүсү начар адамдар пайдалануучу компьютердик жана мобилдик экран окугуч программаларды ыңгайлаштырууну мамлекет каржылоого милдеттенет.

25-берене. Эл алдындагы иш-чаралар чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, мамлекеттик мекемелер жана уюмдар, ошондой эле мамлекет же аймактык коомдун ээлери (уюштуруучулары, катышуучулары, акционерлери) болуп саналган чарба субъекттери тарабынан өткөрүлүүчү жана уюштурулуучу эл алдындагы иш-чаралар (курултайлар, сессиялар, конференциялар, чогулуштар, көргөзмөлөр, семинарлар, тренингдер, талкуулар, форумдар, кеңешмелер, сүйлөшүүлөр жана башка иш-чаралар) мамлекеттик тилде, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда расмий тилде жүргүзүлөт. Бул жобо чет өлкөлүктөр жана/же жарандыгы жок адамдар үчүн атайын уюштурулган иш-чараларга жайылтылбайт.

2. Эл алдындагы иш-чарада башка тил пайдаланылган учурда уюштуруучу анын мамлекеттик тилге синхрондук же ырааттуу которууну камсыз кылууга милдеттүү.

9-глава. Жарнама, транспорт жана керектөөчүлөрдү тейлөө чөйрөсүндө мамлекеттик тилди пайдалануу

26-берене. Жарнама чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Кыргыз Республикасынын аймагында жарнама мамлекеттик жана расмий тилде жайылтылат.

2. Шаарлардын, айыл аймактардын аймактарында жана башка аймактарда плакаттар, такталар, жанып туруучу таблор жана башка техникалык каражаттар түрүндөгү тышкы жарнама алгач мамлекеттик тилде, андан кийин расмий тилде жол-жоболоштурулат.

Жарнаманын мамлекеттик тилде даярдалган тексти мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган менен макулдашылууга тийиш.

Расмий тилдеги тексттин шрифтинин өлчөмү чоңдугу боюнча мамлекеттик тилдеги тексттин шрифтинин өлчөмүнөн кичинерээк болушу керек жана анын оң же төмөн жагына жайгаштырылууга тийиш.

3. Жарнама тексттеринде белгиленген тартипте катталган товардык белгилер (тейлөө белгилери), типографиялык басмаканада терилген муундук литерлер (логотиптер) түп нускадагы тилде берилиши мүмкүн.

4. Жарнаманын жазуу жүзүндөгү жана оозеки тексттеринде кыргыз адабий тилинин ченемдери (орфоэпиялык жана орфографиялык эрежелер) так сакталууга тийиш.

27-берене. Транспорт чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Кыргыз Республикасында транспорт чөйрөсүндөгү кызмат көрсөтүүлөр мамлекеттик жана расмий тилдерде жүргүзүлөт.

2. Жүргүнчүлөр транспортунун бардык түрлөрүндө, темир жол бекеттеринде, автобекеттерде, аэропорттордо маалымат, кулактандыруулар, билдирүүлөр, жазуулар, маалымдамалык билдирмелер мамлекеттик тилде берилет жана расмий тилде коштолуп берилиши мүмкүн.

3. Эл аралык каттамдарда расмий таанылган тилди пайдалануу учурларын кошпогондо, транспорттун бардык түрлөрүнүн диспетчердик кызматтарынын жана байланыштын, ошондой эле транспортто жүргүнчүлөрдү тейлөөнүн тили болуп мамлекеттик жана расмий тил саналат.

28-берене. Керектөөчүлөрдү тейлөө чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Менчиктин бардык формаларындагы ишканалар, мекемелер жана уюмдар, ишкер жеке адамдар, керектөөчүлөрдү тейлөөчү башка чарба субъекттери мамлекеттик тилде кызмат көрсөтөт жана маалымат берет. Мамлекеттик тил менен катар маалымат расмий тилде да кайталанышы мүмкүн.

2. Кыргыз Республикасынын аймагындагы товарлар (кызмат көрсөтүүлөр) жөнүндө, анын ичинде интернет-дүкөндөр жана интернет-каталогдор аркылуу маалымат мамлекеттик жана расмий тилде берилет. Мындай маалымат башка тилдерде кайталанышы мүмкүн.

10-глава. Башка коомдук чөйрөлөрдө мамлекеттик тилди пайдалануу

29-берене. Телекоммуникациялар жана почта байланышы чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

Кыргыз Республикасынын аймагында почта жана телеграф кат-кабарлары мамлекеттик тилде, ал эми зарыл учурларда расмий тилде жол-жоболоштурулат. Республиканын чегинен тышкары жөнөтүлүүчү кат-кабарлардын дареги мамлекеттик тилде кайталоо менен бара турган өлкөнүн тилинде көрсөтүлөт.

30-берене. Спорт чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил

1. Кыргыз Республикасында спорттук, анын ичинде эл аралык иш-чаралар мамлекеттик тилде, зарыл учурларда расмий тилде өткөрүлөт.

Спорттун айрым түрлөрүндө колдонулуучу атайын эл аралык терминдерди котормосуз пайдаланууга болот.

2. Спорттук иш-чараны өткөрүү убагында маалыматтык жана башка кулактандыруулар мамлекеттик жана расмий тилде аткарылат.

3. Спорттук мелдештерди көрүү үчүн кирүү билеттери, спорттук мелдештер жөнүндө башка маалыматтык продукциялар мамлекеттик тилде, зарыл учурларда расмий тилде даярдалат.

31-берене. Жалпыга тааныштыруу үчүн кабарламадагы мамлекеттик тил

Жалпыга тааныштыруу үчүн кабарламалар (кулактандыруулар, прејскуранттар, көрсөтмөлөр, көрнөктөр, билдирүүлөр, жазуулар жана белгилүү бир субъекттердин, ишканалардын жана мекемелердин кызмат адамдарынын жана кызматкерлеринин товарлары, иштери жана кызмат көрсөтүүлөрү жөнүндө адамдардын чектелбеген чөйрөсүнө маалымдоо үчүн пайдаланылуучу же пайдалануусу мүмкүн болгон ачык жарыяланган тексттик, көрүнөө маалымат) алгач мамлекеттик тилде, андан кийин расмий тилде жол-жоболоштурулат.

11-глава. Мамлекеттик тилди билүү милдети

32-берене. Мамлекеттик тилди билүүгө жана аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү адамдар

1. Төмөнкү адамдар мамлекеттик тилди билүүгө жана аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү:

1) Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарынын реестринде белгиленген тизмедеги мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар;

2) Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттары, жергиликтүү кеңештердин депутаттары;

3) Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын кызматчылары;

4) ички иштер жана башка укук коргоо органдарынын офицердик жана жетектөөчү (орто жана жогорку) курамындагы адамдар, башка органдардын атайын наамдар ыйгарылуучу кызмат адамдары;

5) ички иштер органдарынын жана башка укук коргоо органдарынын атайын наамдар ыйгарылуучу катардагы, сержанттык жана старшиналык курамындагы адамдар;

- 6) соттор;
- 7) прокурорлор;
- 8) адвокаттар;
- 9) нотариустар;
- 10) бардык менчик формаларындагы окуу жайларынын жетекчилери, кызматкерлери;
- 11) билим берүү мекемелерине жана/же илимий мекемелерге чакырылган жана илимий, педагогикалык, илимий-педагогикалык кызматкерлер же чет тил окутуучулары катары убактылуу негизде иштеп жаткан чет өлкөлүк жарандардан же жарандыгы жок адамдардан тышкары, педагогикалык, илимий-педагогикалык жана илимий кызматкерлер;
- 12) мамлекеттик жана муниципалдык саламаттык сактоо мекемелеринин медициналык кызматкерлери;
- 13) Кыргыз Республикасынын жарандары болуп саналбаган адамдардан тышкары, ушул берененин 1-бөлүгүнүн 1-12-пунктчаларында аныкталбаган мамлекеттик жана муниципалдык менчик формасындагы ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын кызмат адамдары жана кызматкерлери.

2. Ушул берененин 1-бөлүгүндө көрсөтүлгөн адамдар өздөрүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн зарыл болгон көлөмдө мамлекеттик тилди билүүгө (күнүмдүк-тиричилик, социалдык-маданий жагдайларда жана чөйрөлөрдө, окуу жана кесиптик (расмий-иштиктүү) чөйрөлөрдө мамлекеттик тилде коммуникативдик байланышты түзө билүүгө) милдеттүү.

3. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында Кыргыз Республикасынын башка жарандары үчүн, ошондой эле Кыргыз Республикасынын жарандыгын алууга ниеттенген же Кыргыз Республикасында туруктуу жашоо үчүн келген чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар үчүн ушундай эле талаптар белгилениши мүмкүн.

33-берене. Мамлекеттик тилди билүү деңгээли боюнча талаптар

1. Ушул конституциялык Мыйзамдын 32-беренесинде аныкталган адамдардын мамлекеттик тилди тийиштүү деңгээлде билүүсүнө талаптар алардын тиешелүү иш чөйрөсүн жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин актылары менен белгиленет.
2. Мамлекеттик тилди билүү деңгээли ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан берилүүчү мамлекеттик тилди билүү деңгээли жөнүндө сертификат менен күбөлөндүрүлөт.

12-глава. Мамлекеттик тилди коргоо жана сактоо

34-берене. Мамлекеттик тилди коргоону камсыз кылуу

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин коргоо, сактоо жана өнүктүрүү Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку

Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, мамлекеттик органдар, административдик ведомстволор, мамлекеттик администрациялар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан камсыз кылынат.

Мамлекеттик органдар мамлекеттик тилдин иштеши жана өнүгүшү үчүн зарыл болгон шарттарды түзөт.

2. Кыргыз Республикасы эл аралык укуктун принциптерине ылайык республиканын чегинен тышкары жерлерде жашаган кыргыздардын эне тилин сактоосуна, өнүктүрүүсүнө жана окуп-үйрөнүүсүнө камкордук кылат.

35-берене. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамдарын бузгандыгы үчүн жоопкерчилик

Мамлекеттик жана муниципалдык органдардын, менчиктин бардык формаларындагы уюмдардын жана мекемелердин жетекчилери, ошондой эле юридикалык жана жеке жактар ушул конституциялык Мыйзамды жана мамлекеттик тил чөйрөсүн жөнгө салуучу башка мыйзам актыларын бузгандыгы жана сактабагандыгы үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын алкагында жоопкерчилик тартат.

36-берене. Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасы

1. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасын бекитет жана аткарылышын камсыз кылат.

2. Программада тиешелүү убакыт мезгилинин ичинде мамлекеттик тилди колдоо боюнча мамлекеттик саясаттын негизги стратегиялык максаттары жана артыкчылыктуу милдеттери, ошондой эле көрсөтүлгөн максаттарга жана милдеттерге жетүү үчүн жүзөгө ашыруу пландалып жаткан чаралар аныкталат.

3. Программа Кыргыз Республикасынын жарандарынын, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын мамлекеттик тилди окуп-үйрөнүүгө болгон муктаждыктарын канааттандыруу үчүн жана аны Кыргыз Республикасында, ошондой эле анын чегинен тышкары жайылтуу үчүн мыйзамда белгиленген кепилдиктерди жана жеңилдиктерди эске алуу менен иштелип чыгууга жана ишке ашырылууга тийиш.

13-глава. Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын, терминологиялык жана ономастикалык комиссиялардын, ошондой эле мамлекеттик тилди өнүктүрүүнү камсыз кылуу

боюнча ишти жүзөгө ашыруучу кызматкерлердин ыйгарым укуктары

37-берене. Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын компетенциясы

1. Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу орган:

- 1) мамлекеттик тилди өнүктүрүү жаатында бирдиктүү мамлекеттик саясатты ишке ашырууну камсыз кылат;
- 2) ушул конституциялык Мыйзамдын жана мамлекеттик тил чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын башка мыйзам актыларынын сакталышына мониторинг жүргүзөт жана контролду жүзөгө ашырат;
- 3) мамлекеттик тилди өнүктүрүү чөйрөсүндө бирдиктүү мамлекеттик саясатты ишке ашыруу боюнча маалыматтык, методикалык камсыз кылууну уюштурат;
- 4) терминологиялык жана ономастикалык комиссиялардын ишине колдоо көрсөтөт;
- 5) кыргыз тилинде иштелип чыккан тармактык терминдерди бекитет;
- 6) "Кыргызтесттин" деңгээлдик системасына ылайык мамлекеттик жана башка тилдерди билүү деңгээлин аныктоо боюнча ыйгарым укуктуу органдын ишине колдоо көрсөтөт;
- 7) ушул конституциялык Мыйзамда, Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актыларында, Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин актыларында каралган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

38-берене. Терминологиялык жана ономастикалык комиссиялардын компетенциясы

1. Кыргыз Республикасынын терминологиялык комиссиясы социалдык-маданий, саясий жана экономикалык жашоо чөйрөсүнө, илимдин жана технологиянын ар түрдүү тармактарына тиешелүү кыргыз тилиндеги терминдерди иштеп чыгуу, бирдейлештирүү жана жактыруу боюнча ишти жүзөгө ашырат.
2. Кыргыз Республикасынын ономастикалык комиссиясы калктуу конуштардын, аэропорттордун, темир жол бекеттеринин, автобекеттердин, көчөлөрдүн, физикалык-географиялык жана мамлекеттик менчиктин башка объектеринин аталыштарын тактоо жана өзгөртүү, Кыргыз Республикасынын тарыхый-маданий мурастарынын ажырагыс бөлүгү катары тарыхый аталыштарды калыбына келтирүү жана сактоо, ошондой эле Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык бирдиктеринин аталыштарын атоодо жана кайра атоодо бирдиктүү методдорду калыптандыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгат.

39-берене. Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнү камсыз кылуу боюнча ишти жүзөгө ашыруучу ыйгарым укуктуу кызматкерлердин компетенциясы

1. Мамлекеттик органдарда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында, мамлекеттик менчик формасындагы мекемелерде, ишканаларда жана уюмдарда кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары колдонулушуна жана иштешине көмөк көрсөтүү максатында мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана мамлекеттик тилдеги документтерге лингвистикалык экспертиза жүргүзүү милдеттерин жүктөө менен бекитилген штаттык сандын жана эмгек акы фондунун чегинде кызматкердин же кызматкерлердин штаттык бирдиги милдеттүү түрдө киргизилет.

2. Жүктөлгөн милдеттерди ишке ашыруу максатында аталган кызматкерлер төмөнкүдөй ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат:

1) өз ишинин чөйрөсүндө мамлекеттик тилди коргоого, өнүктүрүүгө жана иштөөсүнө багытталган программаны натыйжалуу ишке ашырууну камсыз кылуу боюнча сунуштарды иштеп чыгат жана киргизет;

2) кыргыз тилинин өнүгүшүн жана иштешин камсыз кылуу боюнча мамлекеттик максаттуу программалардын, ушул конституциялык Мыйзамдын аткарылышына мониторинг жүргүзүүнү жүзөгө ашырат;

3) мамлекеттик тилдеги документтердин тексттерин редакциялайт, кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерине ылайык келишине лингвистикалык экспертиза жүргүзөт.

3. Ыйгарым укуктуу кызматкерлер мамлекеттик тилди өнүктүрүү чөйрөсүндөгү өздөрүнө жүктөлгөн милдеттерин аткарууда мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган менен өз ара аракеттенүү аркылуу ишти жүзөгө ашырат.

14-глава. Корутунду жоболор

40-берене. Ушул конституциялык Мыйзамдын күчүнө кириши

1. Ушул конституциялык Мыйзам расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирет.

"Эркин-Тоо" газетасынын 2023-жылдын 18-июлундагы № 57 (3506) саны менен жарыяланды

2. Төмөнкүлөр күчүн жоготту деп таанылсын:

1) "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө" Кыргыз Республикасынын 2004-жылдын 2-апрелиндеги № 54 Мыйзамы (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2004-ж., № 7, 316-ст.);

2) "Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына ("Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө", "Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына) өзгөртүүлөр жана толуктоо киргизүү тууралуу" Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 8-декабрындагы № 307 Мыйзамынын 1-беренеси (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2009-ж., № 11, 1021-ст.);

3) "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүү жана толуктоо киргизүү тууралуу" Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 21-январындагы № 8 Мыйзамы (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2010-ж., № 1, 8-ст.);

4) "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүнү киргизүү тууралуу" Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 6-октябрындагы № 165 Мыйзамы (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2011-ж., № 9, 1264-ст.);

6) "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү жана толуктоо киргизүү тууралуу" Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 23июнундагы № 135 Мыйзамы (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2015-ж., № 6, 653-ст.).

Кыргыз Республикасынын Президенти

2023-жылдын 31-майында

Кыргыз Республикасынын

Жогорку Кеңеши кабыл алган

1. Адабий тил коомдук кандай функцияны аткарат?

- а) пикир алмашуу, кабарлоо, таасир этүү кызматтарын аткарат
б) сүйлөшүү, жаздыруу, ой билдирүү, кызыктыруу кызматын аткарат
в) диалог куруу, баяндоо, ой жүгүртүү, аныктоо кызматын аткарат
г) буйрук берүү, токтом чыгаруу, жыйналыш өткөрүү кызматын аткарат

а) тилдин зарылдыгын чечкенде б) адабий тил деңгээлине жеткенде
в) тарыхый өнүгүү жолун басып өткөндө г) коомчулук талап кылганда

а) жазуу формасына ээ болуу б) расмий формага ээ болуу
в) баяндоо формасына ээ болуу г) буйрук формасына ээ болуу

а) 4 б) 3 в) 5 г) 2

а) жөнөкөй, буйруктуу, расмий
в) ички, типтүү

а) башкаруу, аткаруу иш кагаздары
б) расмий, расмий эмес иш кагаздары
в) өздүк, расмий иш кагаздары
г) мамлекеттик, жеке иш кагаздары

8. Иш кагаздарын жүргүзүүдө жана уюштурууда алардын абалына жоопкерчилик -----жүктөлөт.

а) кызматкерге б) адиске в) жетекчиге г) котормочуга

9. Кош чекит туура коюлган вариантын белгилеңиз:

а) үйдөгүлөрдүн баары баятан кызуу сөзгө кирип калган: эки абышка, алардын жанында отурган инилерим жана апам менен эмне иш менен алек болуп жатканыма көңүл бурушкан жок.

б) үйдөгүлөрдүн баары баятан кызуу сөзгө кирип калган эки абышка, алардын жанында отурган: инилерим жана апам менен эмне иш менен алек болуп жатканыма көңүл бурушкан жок.

в) үйдөгүлөрдүн баары: баятан кызуу сөзгө кирип калган эки абышка, алардын жанында отурган инилерим жана апам менен эмне иш менен алек болуп жатканыма көңүл бурушкан жок.

г) үйдөгүлөрдүн баары баятан: кызуу сөзгө кирип калган эки абышка, алардын жанында отурган инилерим жана апам менен эмне иш менен алек болуп жатканыма көңүл бурушкан жок.

11. Тыныш белгилери туура коюлган вариантын белгилеңиз:

а) Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү:

1). Кыргыз Республикасында бирдиктүү тышкы соода саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат жана аны ишке ашыруу боюнча чараларды жүзөгө ашырат, тиешелүү чечимдерди кабыл алат жана алардын аткарылышын камсыз кылат.

2). Жыл сайын тышкы соода ишин өнүктүрүүнүн программасын иштеп чыгат.

3). Ушул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын ички рыногун коргоо боюнча чараларын көрөт.

б) Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү:

1) Кыргыз Республикасында бирдиктүү тышкы соода саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат жана аны ишке ашыруу боюнча чараларды жүзөгө ашырат, тиешелүү чечимдерди кабыл алат жана алардын аткарылышын камсыз кылат.

2) жыл сайын тышкы соода ишин өнүктүрүүнүн программасын иштеп чыгат.

3) ушул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын ички рыногун коргоо боюнча чараларын көрөт.

в) Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү:

1) Кыргыз Республикасында бирдиктүү тышкы соода саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат жана аны ишке ашыруу боюнча чараларды жүзөгө ашырат, тиешелүү чечимдерди кабыл алат жана алардын аткарылышын камсыз кылат;

2) Жыл сайын тышкы соода ишин өнүктүрүүнүн программасын иштеп чыгат;

3) Ушул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын ички рыногун коргоо боюнча чараларын көрөт;

г) Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү:

1) Кыргыз Республикасында бирдиктүү тышкы соода саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат жана аны ишке ашыруу боюнча чараларды жүзөгө ашырат, тиешелүү чечимдерди кабыл алат жана алардын аткарылышын камсыз кылат;

2) жыл сайын тышкы соода ишин өнүктүрүүнүн программасын иштеп чыгат;

3) ушул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын ички рыногун коргоо боюнча чараларын көрөт.

12. Стилдин түрүн аныктаңыз

Түгөлбай Сыдыкбеков эне тилибиздин, улуттук маданиятыбыздын опол тоодой тиреги, түндүгүн көтөргөн түркүгү, чынар тереги болуп келген. Бүгүн биз канчалык элдигибизди, улуттук жүзүбүздү, тил байлыгыбызды сактап тура алсак, эртеңки муундарга өткөрүп бере алсак, анын баарында кызыр даарыган аксакалыбыздын кызылдай мээнети, кылымдардын кыйырында кыргыз унутпай турган кымбат кызматы бар.

а) илимий стиль б) адабий стиль в) публицистикалык стиль г) көркөм стиль

13. Тыныш белгилеринин туура коюлган вариантын белгилеңиз:

а) Кыргызстандын атактуу жайлоолору Арпа, Ак-Сай, Суусамыр, Каркыра мал үчүн өтө жайлуу, кооз жерлер.

б) Кыргызстандын атактуу жайлоолору: Арпа, Ак-Сай, Суусамыр, Каркыра мал үчүн өтө жайлуу, кооз жерлер.

в) Кыргызстандын - атактуу жайлоолору Арпа, Ак-Сай, Суусамыр, Каркыра мал үчүн өтө жайлуу, кооз жерлер.

г) Кыргызстандын атактуу жайлоолору Арпа, Ак-Сай, Суусамыр, Каркыра мал үчүн - өтө жайлуу, кооз жерлер.

14. Кайсы катардагы сөздөрдүн баарына дефис туура коюлат?

а) №95-оорукана, 5-6 оорулуу

в) ХХ-кылым, №45 мектеп

б) 1876-жыл, 10 кылым, №1 үй

г) 4-курс, 2 бала, 1999-жыл

15. [М], [П] тыбыштары менен бүткөн этиш сөздөргө - ЫП мүчөсү уланганда кандай туура жазылат?

а) өбүп, чабып, себип

б) өөп, чаап, сээп

в) өвүп, чавып, севип

г) өүп, чавып, себип

16. Берилген сөздөрдөн толук бир сүйлөм болушуна төмөнкү номерленгендердин кайсы варианты туура келет?

1. жасалга өнөрүнүн
2. көрүнүшү
3. боз үйү чебер
4. кыргыз элинин
5. кайталангыс

- а) 1-5-4-2-3
- б) 4-3-1-5-2
- в) 3-2-1-4-5
- г) 2-4-3-1-5
- д) 1-3-2-5

17. Арыздын 4-ревизиттинде кандай маалымат жазылат?

- а) тема б) мекеменин аталышы в) кимден жазылганы
- г) текст д) күнү, айы, жылы

18. Түшүнүк каттын 1-2- маалым дарегинде кандай маалымат жазылат?

- а) түшүнүк кат эмнеге жазылды? б) түшүнүк катты жазган күнү, айы
- в) түшүнүк катка тиркелген тиркеме г) кимге жана кимден жазылган маалымат
- д) иш кагаздын аталышы

19. Билдирме кайсы учурда жазылат?

- а) жумуштан качып кеткенде б) жумушка кечигип калганда
- в) маалыматты билдиргенде г) отчет жазганда д) келишим түзгөндө

20. Куш боо бек болсун – эмнени түшүндүрөт?

- а) чымчыктын боосун бекем байлоо дегенди б) кушту өзүнө көндүрүү дегенди
- в) кушту чакыруу дегенди г) алган жарың куттуу болсун д) алган аялың бактылуу болсун

21. Жубай деген сөздүн синонимдерин жазыңыз.

22. Күл азык эмнеден, кантип жасалган?

- а) майлуу койдун этин кайнатып, кескилеп, б) майлуу жылкынын этин жайып, муздатып, в) майлуу уйдун этин кургатып, майда туурап, г) чийки кийиктин этин, сүрсүтүп д) тооктун этин туурап, кургатып

23. Төмөнкү фразеологизмдерди түшүндүрүңүз.

- а) Жыландын куйругун басып алуу б) Жылан сыйпагандай в) Жыландын башын кылтыйтуу

24. Фразеологизмдерди чечмелеп жазыңыз.

- а) Ичи-ичине жабышуу- б) Кара суудан каймак алуу- в) Көзүнөн чаар чымын учуу- г) Сөөгүнө сиңүү-

25. Макалдарды улаңыз.

Жакшы – сөздү таап сүйлөйт, жаман –

Жакшы – эл камын ойлойт, жаман

Жакшы бала баарына үлгү, жаман
Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул,
.....

26. Сөздөрдүн, сөз айкаштардын туура жайгаштырылганын белгилеңиз

- 5) коюшкан
4) эмес, анткени
1) салт болгон
6) илгери
3) “ачуу басар” деген
2) кыздарды кайындап
а) 6-3-1-4-2-5
б) 3-5-1-4-2-6
в) 4-2-1-3-6-5
г) 5-4—2-1-3-6

27. Берилген сүйлөмдө бош калтырылган жерге төмөнкүлөрдүн кайсынысы туура келет?

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин,
Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция бөлүмдөрүнө
_____ көп

- а) милдеттери, министрликтин, салыштырмалуу б) бирок, башкармалыктын, карата
в) бөлүмдөрү, министрлигинин, караганда б) караганда, маалыматы, жөнүндө

28. Жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн белгилеңиз

- а) эртең окуганда б) кызматтын белгиси в) мекемеде жайгашкан
г) билимге багыт

29. Берилген конструкцияга ылайык мисал келтириңиз.

...илик жөндөмө ...III жак таандык мүчөсү + жак мүчө

30. Баяндама кат канча бөлүктөн турат?

- а) 2 б) 4 в) 5 г) 3

31. Ак төөнүн карды жарылганда туруктуу сөз айкашы “ак төө” деген түшүнүк менен салыштырылып берилишинин маанисин белгилеңиз.

- а) өңүнүн актыгына, көрктүүлүгүнө байланыштуу б) ыйыктыгына, ишенимине байланыштуу
в) семиздигине, чоңдугуна байланыштуу

32. Туура жазылган вариантын белгилеңиз

- а) кыйуу, тыйуу, саяк, боек б) кийет, чиет, тоёт, коен
в) тиешелүү, чиет, чоёт, боёюн г) соёт, бойо, кеңейет, тайак

33. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн жөнөкөй учур чакты көрсөтүңүз

- а) өнүгүүдөмүн, үйрөнүүдөмүн б) өнүгүп жатам, үйрөнүп жатам
в) өнүгүп келе жатам, үйрөнүп келе жатам г) өнүгүп келдим, үйрөнүп келдим

34. Туура жазылган сөздөрдү белгилеңиз

- а) койот, сойот, чойот, тойот б) соёт, чоёт, тоёт, тоёюн, боёюн, коёюн
в) сойут, чойут, тоют, боёйун, койойун г) койоот, сойоот, чойоот, тойоот

35. Этишке -ар мүчөсү жалганган туура вариантты белгилениз

- а) бараар, келээр, сатаар, жүрөөр б) барар, келер, сатар, жүрөр г) баарар, кээлер, саатар, жүүрөр

36. Туура жазылган вариантын белгилеңиз

- а) бирденке, бирдеме, ар нерсе, эч темке, эч теке, ар качан, эч нерсе, эч теме
б) ар нерсе, эч нерсе, эчтеке, эчтеме, эчтемке, бирдемке, бирденке, бирдеме
в) бирденке, арнерсе, эчтеке, эчтемке, эчтеме, аркачан, эчнерсе, бирдеме
г) арнэрсе, эчтэме, эчтэке, эчнэрсе, эчтэме, бирдэме, бирдэнке, аркачан

37. Туура жазылган вариантты көрсөтүңүз

- а) тайаке, тай эже, куюу
б) койуу, тойуу, сойуу
в) аюу, таяк, боёк
г) тай ата, кайын эне, тасже

38. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган вариантын белгилениз

- а) эртең окуганда б) кызматтын белгиси в) мекемеден алыс
г) билимге багыт

39. Барыш жөндөмөдөгү сөздү табыңыз

- а) балада б) балага в) баланын г) бала

40. Иреттик сан атоочтун мүчөсүн табыңыз

- а) -оо,-үү б) -дай,-ган в) -ынчы, -у нчу г) -га жакын

41. Этиштин жөнөкөй учур чагындагы сөздү белгилениз

- а) окуп жатамын б) окуганы жатам в) үйрөнүүдөмүн в) үйөндүм

42. Туура жазылган сөздөрдү белгилениз

- а) койот, сойот, чойот, тойот б) соёт, чоёт, тоёт, тоёюн, боёюн, коёюн в) сойут, чойут, тоют, боёйун, койойун

43. Берилген сөз жана сөз айкаштары кайсы иш кагазына мүнөздүү? тиркелет,

сөз берем, байланыштуу, тастыктоочу документ, себептен

- а) билдирме б) түшүнүк кат в) келишим г) буйрук д) арыз

44. Адам - деген сөздүн синонимдерин жазыңыз

45. Ар бир коомдо ар кандай болушу мүмкүн.

- а) бийликтин, түрлөрү
в) буйруктун, белгилери
б) мамлекеттин, эмгеги
г) маданияттын, багыттары

46. Бирок жалгыз гана чечимдери ошол мамлекеттин бардык граждандарына, уюмдарына, ишканаларына таандык жана алар тараптан сөзсүз түрдө аткарылышы керек.

- а) улуттун биримдиги
в) мамлекеттин бийлиги
б) маданияттын маңызы
г) мамлекеттин мыйзамы

47. Эгемендүүлүк – бул мамлекетке өзүнүн аймагындагы үстөмдүгү жана эл аралык карым-катнаштагы

- а) байланышкан, көз карансыздыгы б) таандык, эркиндиги

в) негизделген, суверендүүгү

г) көрсөтүлгөн, эркиндиги

48. Ар бир мамлекет санына, аймагынын чоң-кичинесине, саясий режимине карабай, ээ болот.

а) маданиятынын, эркиндигине

б) байланышынын, маңызына

в) калктын, маданиятына

г) элинин, эгемендүүлүккө

49. Эгемендүүлүктүн негизи болуп өзүнүн , өз менчигин аныктоо жана тейлөө, түзүү жана өнүктүрүү болуп эсептелет.

а) тарыхый, жарандарды тейлөө, салтын

б) саясий, калкын аныктоо, билимин

в) экономикалык, аймагын тейлөө, маданиятын

г) укуктук, органдарды аныктоо, нарктуулугун

50. мамлекет гана эл аралык, мамлекет аралык саясий карым-катнаштарга толук катары катыша алат.

а) бийик, бийлик

б) эгемендүү, субъект

в) күчтүү, орган

г) тарыхый, мүчө

51. Эгемендүүлүк бул мамлекеттин негизги

а) максаты

б) өзгөчөлүгү

в) бийиктиги

г) белгиси

52. Эгемендүүлүктүн укуктук негизин, ал , мыйзам системасы, эл аралык укуктары, декларациялар түзөт.

а) мамлекеттин эркиндиги

б) мамлекеттин маданияты

в) мамлекеттин конституциясы

г) мамлекеттин принциптери

53. Жалгыз гана мамлекеттин бийлиги чечимдери ошол мамлекеттин бардык граждандарына, уюмдарына, ишканаларына таандык жана сөзсүз түрдө аткарылышы керек.

а) мамлекет тарабынан

б) алар тараптан

в) кызматчы багыттан

г) уюмдары жактан

54. Өзүнүн аймагында ар бир мамлекет жогорку бийликке ээ болот, себеби башка мамлекеттер менен кандай карым-катнаш мамлекет өзү

а) өнүгүүсүн, чечет

б) айтыларын, белгилейт

в) түзүлөрүн, чечет

г) түзүлөрүн, аныктайт

55. Б. з. VI кылымда өкүм сүргөн каганат

а) Түрк каганаты

б) Уйгур каганаты

в) Энесай Кыргыз каганаты

г) Татар каганаты

56. Археологиялык изилдөөлөр кеңири жүргүзүлгөн мамлекет

а) Чыгыш Түркстанда

б) Орто Азияда

в) Түндүк Казакстанда

г) Түштүк Кыргызстанда

57. Чешн Турпан ойдуңу биздин заманга чейин I кылымда болду беле?

а) болгон

б) болгон эмес

в) балким

г) билбейм

58. Белгилүү кыргыз таануучу, профессор Юлий Сергеевич Худяков, акыркы кездердеги археологиялык жаңы маалыматтарды жалпылоонун жана кытай

жазмасындагы булактарды кайрадан иликтөөгө таянуунун негизинде илимге тартуулады.

- а) акыркы маалыматты б) жаңы тыянакты в) өнүккөн мамлекетти г) жаңы изилдөөлөрдү

59. Энесай Кыргыз каганаты б.з. кайсы кылымынан тартып өкүм сүргөнү маалым.

- а) б.з. 6-кылымынан б) б.з.4-кылымынан в) б.з. 8-кылымынан г) б.з 5-кылымынан

60. Хуннулар доорунда кыргыздар азыркы Монголиянын түндүк-батышында, Кыргыз көл (Хиргис-Нур) деген көлдүн ар тарабында жашаган.

- а) Хырхыз көл б) Кыргыз көл в) Терең көл г) Улут көл

61. Көчмөндөрдүн эрте таптык доордогу мындай чектелген мамлекети кыргыздарга да таандык болгон.

- а) көз карандысыз б) монархиялык в) патриархаттык г) демократиялуу

62. Чыгыш Түркстанда жана анын түндүк аймактарында - Чыгыш Теңир - Тоодо жашагандыгын айгинелейт.

- а) ар кайсы топтор б) ар кыл этностор в) карама-каршы адамдар
г) бирдей ой жүгүрткөндөр

63. Кыргызнор көлүнүн аймагындагы эстеликтерди археологиялык изилдөө - бул жерде б.з. ч. доордо далилдөөдө.

- а) улуттар болбогондугун б) татарлар болбогондугун
в) мусулмандар болбогондугун г) кыргыздар болбогондугун

64. Азыр мындай бурмалоо четке кагылууда.

- а) тарыхты б) маданиятты в) саясатты г) көз карашты

65. негизги булагын жер байлыктын өзү эмес, аларды болуп келген.

- а) коомдун, аткаруу б) бийликтин, башкаруу в) мамлекеттин, башкаруу
г) бийликтин, аткаруу

66. Алардын арасында негизги себеп кылган теория, , аң-сезимге басымдык кылган теория бар.

- а) жаратканды, мамлекеттик, ой-жүгүртүүнү, келишим
б) мамлекетти, теологиялык, аң-сезимди, договор
в) кудай тааланы, диний, акыл-эске, келишим
г) кудай тааланы, саясий, билимди, макулдук

67. Мамлекеттин пайда болушу жөнүндө , кээде бири-бирине карама-каршы келген, жана маалыматтар бар.

- а) маалыматтуу, маданий, теориялык б) белгиленген, болжолдуу, тарыхый
в) тарыхый, түрдүү, маалыматтуу г) ар кандай, теориялар, тарыхый

68. Окумуштуулар бөлгөндөй, бул процессте ыкма-жол аныкталып отурат.

- а) өнүгүү, үч б) мезгилдик, төрт в) тарыхый, эки г) белгилүү, беш

5. Мамлекеттин пайда болушу - бул өтө чоң аралыкты ээлеп, дүйнөнүн ар кандай, ар кайсы элде өзүнчө, өзгөчө ыкмага баш ийген ири процесс.

- а) мезгилдик, багытында б) мезгилдик, катмарында в) доордук, байланышында г) тарыхый, тарабында

69. Бул эки тарыхый жолдун ошол конкреттүү мамлекеттердеги карым-катнашка байланыштуу.

- а) белгилениши, саясий б) аныкталышы, маданий в) бөлүнүшү, экономикалык г) бөлүнүшү, тарыхый

70. Биринчиси – өлкөлөрүнүн жолу, экинчиси өлкөлөрүнүн жолу.

- а) чыгыш, жакынкы б) азиат, батыш в) алыскы, батыш г) азиат, алыскы

71. ишмердүүлүк бара-бара саясий алып келген.

- а) тарыхый, саясатка б) мамлекеттик, бийликке в) коомдук, бийликке г) коомдук, багытка

72. Бул жолго түшкөн мамлекеттердин негизги байлыгы - бул өтө чоң территорияларда иштерин жүргүзүүдө болгон.

- а) саясий, аткаруу б) тарыхый, жазуу в) экономикалык, сугат г) өнүгүү, дыйканчылык

73. Мамлекет – бул коомдун орун алган бийликтин түзүлүшүнүн ыкмасы, өзүнчө жана өзгөчө структура (түзүлүш).

- а) саясий байланышта, далилдеген, саясий
б) мамлекеттик түзүлүштө, өзгөчөлөнгөн, укуктук
в) жеке түзүлүштө, айырмаланган, эркиндик
г) саясий системасында, негизги, саясий

74. Укук өзүнөн-өзү өмүр сүрө албайт, анын талаптары кандайдыр бир сөзсүз түрдө орун алып, ошол актылар аркылуу гана жарыкка чыгат, жашайт, өзүнүн функцияларын аткарат.

- а) мыйзамдарда, укуктарда, уставда, жарлыкта
б) ченемдик актыларда, жоболордо, уставда, протоколдо
в) укуктук актыларда, мыйзамдарда, укуктарда, токтомдордо
г) уставда, жарлыкта, токтомдо, долбоордо

75. Актыларды так аткаруу – бул болуп эсептелет.

- а) тактык б) укуктук в) тартиптүүлүк г) мыйзамдуулук

а) өз учурунда, дайыма б) так, убагында в) кээде, бардыгын г) айрымын,
убагында

а) 3 б) 4 в) 6 г) 2

а) Төмөнкү жүйөөлүү суроолор пайда болот
мыйзамдарды так аткаруу деп гана түшүнсөк.

г) мындай шартта мыйзамдуулук жалаң гана адамдарга (уюмдарга) тиешелүү талап болобу

а) коомдук-саясий турмуштун укуктук мазмунун жана маңызын чагылдырган көп тармактуу саясий укуктук көрүнүштү айтабыз.

б) мындай шартта мыйзамдуулук жалаң гана адамдарга (уюмдарга) тиешелүү талап болобу.

в) ошону менен эле бирге, мыйзамдуулук – бул мамлекеттин максаты.

г) эгер, мыйзамдуулукту, биз, мыйзамдарды так аткаруу деп гана түшүнсөк, анда сөзсүз түрдө төмөнкү жүйөөлүү суроолор пайда болот.

**80. Мыйзамдуулук деген түшүнүк , ,
..... сыяктуу категориялар менен тыгыз байланышкан,
бирок толугу менен төп келишпейт, аталган категориялардан өзүнүн көлөмү
боюнча кененирээк келет.**

а) мыйзамды ишке ашыруу, мыйзамды колдонуу, укуктук-ченемдик жүрүм-турум

б) укукту ишке ашыруу, укукту колдонуу, укук ченемдүү жүрүм-турум

в) маданиятты ишке ашыруу, укукту колдонуу, милдетти аткаруу

г) милдетти ишке ашыруу, укукка ээ болуу, жобону аткаруу

81. Жети жашка жетпеген, балакатка өтпөгөн кыргыздын жүз баласын туткундап, аттан түшүрбөй, жоокер кылып, баатыр кылып машыктырып, кылып тарбиялайт.

а) мыкты б) мерез в) бышык г) шамдагай

82. Мөреэ – бул

а) башкаларга аралашпаган суз мүнөз

б) башкаларга жамандык каалаган карасандай мүнөз

в) башкаларга жардам берген шамдагай мүнөз

г) башкаларга жардам кылган бышык мүнөз

83. Уюткулуу – бул.....

- а) ынтымактуу, жоопкерчиликтүү, мыкты, байыркы, адамгерчиликтүү
- б) биримдиктүү, туруктуу, түптүү, көрөңгөлүү, күч-кубаттуу
- в) биргеликтүү, ойчул, маданий, тарыхый, ынтымактуу
- г) түптүү, күчтүү, тарыхый, маданий, ойчул, акылдуу, даанышман

84. Ошондо арасынан бирөө жигиттер, көрүнүш болуп жатат, аттарды деп, артка бурушуп, өздөрүн жиберген хандарды,талкалап киришет.

- а) аман бололу / койгон аттарын / акмакты
- б) бай бололу / алдыга аттарын / элди
- в) сак бололу / кайра аттарын / душмандарды
- г) бар бололу / кайра аттарын / душмандарды

85. Жылкынын желке жалы, орто жалы жана жалы деген жер бар

- а) ыйык
- б) назик
- в) кооз
- г) узун

86. Жигиттердин,кыргыздын көрүнүктүү адамдары хандарына келип айтат.

- а) жигиттердин шыгын мыктылыгын
- б) кылыч менен аябай машыкканын
- в) малды мыкты, семиз бакканын
- г) атка мингенин байкап калып

87. Жоокерчилик заманда кырылыш, жайлоо талаш, жер талаш, суу талаш айла кеткен заманда биздин айтат.

- а) жергиликтүү эл
- б) душмандардын ханы
- в) элдин акылманы
- г) жигиттердин баатыры

88. Боор көтөрүп, чыбыкты ат кылып минип калган кыргыздын баласын кармап келгиле.

- а) 1000
- б) 20000
- в) 100
- г) 500

89. Кыргыз журтунда атабыз баш болгон, атабыз төш болгон ири комузчулар бар.

- а) Барпы, Калык
- б) Токтогул, Аалы
- в) Жеңишбек, Тоголок Молдо
- г) Ниязалы, Майлыбай

90. Дегеле, бул күү каныбыз, жаныбыз менен сиңген, адамды толкундаткан, чыйралткан экен.

- а) жомок
- б) күү
- в) окуя
- г) көрүнүш

9.3. Окуу курсунда кездешкен кыскартылган сөздөрдүн жазылышы

КР - Кыргыз Республикасы

КР ЖК - Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши

КР ПА-Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы

КР МК - Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети

КР ЮМ-Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги

КР ТИМ-Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги

КР ИИМ-Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги
КР КМ- Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги
КР АЧМ-Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги
КР ЭКМ-Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги
КР ФМ-Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги
КР БИМ -Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
КР ССМ-Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлиги
КР ӨКМ-Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги
КР ТКМ - Кыргыз Республикасынын Транспорт жана коммуникациялар министрлиги
КР СӨМ - Кыргыз Республикасынын Санариптик өнүктүрүү министрлиги
КР ЭСКММ - Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлиги
КР ЭМ - Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлиги
КР ММСЖСМ - Кыргыз Республикасынын Маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлиги
КР ЖРЭТКМ- Кыргыз Республикасынын Жаратылыш ресурстары, экология жана техникалык көзөмөл министрлиги
КР УКМК- Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети
КР ММБМА- Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Мамлекеттик мүлктү башкаруу боюнча мамлекеттик агенттиги
КР СФ - Кыргыз Республикасынын Социалдык фонду
КР МТУК - Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия
Жогорку сот - Кыргыз Республикасынын Жогорку соту
КР БШК-Кыргыз Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясы
Башпрокуратура -Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы
ЧУА-ченемдик укуктук акт
Улутстатком-Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети
УИА-Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
КПФ-Кыргызстандын Профсоюздар федерациясы
Аскердик соту-Кыргыз Республикасынын Аскердик соту
Эсептөө палатасы-Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы
Улуттук банк-Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы
Кыргызпатент-Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Интеллектуалдык менчик жана инновациялар мамлекеттик кызмат
Миграция кызматы-Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигине караштуу Мамлекеттик миграция кызматы

КРПМБА- Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Жусуп Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясы
БГУ-К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети
КРСУ-Б.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университети
КУУ-Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
ЖОЖ-жогорку окуу жайы
ОКОЖ-орто кесиптик окуу жайы
ЭлТР- Кыргыз Республикасынын "ЭлТР" мамлекеттик телерадиоберүү компаниясы
ЖМК-жалпыга маалымдоо каражаттары²⁶

9.4. Атайын терминдердин глоссарийи

А

Абонемент – абонемент

Абонент – абонент

Аванс – аванс

Авансовый отчет – аванстык эсеп-кысап

Авансовый платеж – аванстык төлөм

Авторский договор – автордук келишим

Авторское право – автордук укук

Авторское свидетельство – автордук күбөлүк

Автограф – кол тамга

Агент страховой - камсыздандыруучу агент

Аграрная структура – агрардык түзүм

Аграрная отношения – агрардык мамилелер

Агросервисная служба – агротейлөө кызматы

Административное регулирование- административдик жөнгө салуу

Административные методы – административдик ыкмалар

Адрес – дарек

Адресат – алуучу

Адресант - жиберүүчү

Акт приема-сдачи дел – ишти кабылдоо-өткөрүү акты

Акт ревизия – текшерүү акты

Активный – аракеттүү, жигердүү, активдүү

Актуальный – орчундуу

²⁶ <https://new.bizdin.kg/kniga/kyrgyz-tilinin-orfografiyalyk-sozdugu>

Анкета – анкета

Аппарат – аппарат

Архив – архив

Архивная опись – архивдик тизме

Архивная справка – архивдик маалым кат

Б

База – негиз, база

База данных – маалымат базасы

Баланс – теңдем, баланс

Банк – банк

Безопасность – коопсуздук

Благо – убай, байкерлик, жыргал

Бланк – бланк

Бумажные деньги – кагаз акча

Бухгалтер – бухгалтер

Бюджет – бюджет

Бюллетень – бюллетень

В

Вакантная должность – бош кызмат орун

Ведомость – тизме, ведомость

Взыскание – жаза, чара

Вклад – 1.салым, 2. аманат

Входящий (письма) – кирген (каттар)

Вывеска-көрнөк

Выговор – сөгүш

Выписка – көчүрмө

Выплата – төлөп берүү

Выслуга лет – иштеген жылдары

Высокооплачиваемый труд – акысы жогору эмгек

Выходное пособие – жүйөлүү жөлөк пул

Вычет – эсептен чыгаруу

Вычеркнутый – чийилген

Вышестоящий орган – жогорку орган

Г

Гарантийное письмо – кепил кат

Гарантия – кепилдик

Гелевая ручка – гел калемсап

Генеральное соглашение – башкы макулдашуу

Глава – 1. бап, 2.башчы

Главное управление – башкы башкармалык
ГОСТ(Государственный стандарт) – МАМСТ(Мамлекеттик стандарт)
Государственная служба – мамлекеттик кызмат
Государственный статус – Мамлекеттик мартаба, макам
Государство – мамлекет
Гражданское право – жарандык укук
Гражданство – жарандык
Графа – тик тилке
График –иш ыраат, график
Группа – тайпа, топ

Д
Дата выработки – иштеп чыгуу күнү
Дебаты – жаатташуу, айтышуу
Двойная линия – кош сызык
Дежурный – кезметчи
Дежурство – кезметчилик
Декларация - жарыялоо, айкындама
Делопроизводство – иш кагаздарын жүргүзүү
Денежные единица – акча бирдиги
Директива – буйрукчул көрсөтмө
Директивный документ – буйрук документ
Директивный орган – буйрукчу орган
Дисциплина - 1. сабак, 2.тартип
Доверенность – ишеним кат
Доверенность нотариальная – нотариалдык ишеним кат
Должности служащих – кызматчылардын кызмат орундары
Должностная инструкция – кызмат нускамасы
Должностное лицо – кызмат адамы
Должностной оклад – кызмат акы
Доклад – баяндама
Докладная записка – баяндама кат
Документ – 1. документ, 2. иш кагаз
Документ личный — өздүк документ
Документооборот – иш кагаздарын жүгүртүү

Е
Единица – бирдик
Единые государственные цены – мамлекеттик жалпы баа

Ж
Жалоба – даттануу

Жалованье – маяна, айлык

Журнал – журнал

З

Заверенная копия – күбөлөндүрүлгөн көчүрмө

Заверительная подпись – күбөлөндүрмө кол

Заголовок – 1. аталма, 2. башы

Заголовок дела – иштин башы

Заголовок текста – тексттин аталмасы

Задача – милдет, маселе

Заказчик – буйрутмачы

Закон – мыйзам

Закономерность – мыйзам ченемдүүлүк

Запас – кор, көрөңгө

Записка – 1. жазма, 2. кат

Записная книжка – жан дептер

Зарегистрирован – катталган

Зарегистрировать – каттоо

Заседание – отурум

Застрахованный – камсыздандырылган

Затрата труда – эмгектин сарпталышы

Защита – коргоо, жактоо

Заявка – табыштама, өтүнмө

И

Извещение – кабар берүү, кабарлоо

Издание – басылма

Инвентаризация – мүлк каттоо

Иностранный банк – чет өлкөлүк банк

Инспектор – текшерүүчү, тескөөчү

Инструктор – нускоочу

Инструкция – нускама

Интеллигент – окумал, интеллигент

Интервал – ара (арасы)

Интересы – кызыкчылык, талам

Иск – доо

Исковое заявление – доо арыз

Исполнитель – аткаруучу

Использование – колдонуу, пайдалануу

Истец – доочу, дооматчы

Исходящий (письма) – чыккан (каттар)

К

Кадр – кадр

Карточка – карточка, тилке кагазы

Кандидат – талапкер

Канцелярия – кеңсе

Категория документов – иш кагаздардын категориясы

Квалификация – дасык

Квалифицированный – дасыккан

Квартал – чейрек

Квартира – батир

Квитанция – дүмүрчөк

Квитанция налоговая – салык дүмүрчөгү

Клавиша – басмак

Коллектив – жамаат

Командировка – иш сапар

Командировочное удостоверение – иш сапар күбөлүгү

Компетенция – иш билгилик, татыктуулук

Комплектование – себилдөө

Конкуренция - атаандаштык

Консультант – кеңеш берүүчү

Контракт – келишим, контракт

Контроль – көзөмөл

Контрольный лист – көзөмөл барагы

Копия документа – документтин көчүрмөсү

Корректировка – түзөтүү, оңдоо

Критерий – критерий, чен өлчөм

Курсив – жантак тамга

Курьер – чабарман

Л

Лауреат – сый ээси

Легитимизация – мыйзамдаштыруу, легитимдештирүү

Легитимный – мыйзамдуу

Летопись – жылбаян, жылнама

Ликвидация – жоюу

Лист заверитель дела – көктөмөнү күбөлөндүрүүчү барак

Лист-заверитель описи – тизмени күбөлөндүрүүчү барак

Лицевой счет – өздүк эсеп

Лицензия – лицензия, уруксаттама

Личность – инсан, адам

Личное деле – өздүк иш

Личные документы – өздүк документтер

Личный листок – өздүк баракча

Личный состав – өздүк курам

Льготы – жеңилдиктер

М

Малый бизнес – чакан бизнес

Марка – белги

Маршрут – каттам, маршрут

Маршрутный лист – каттам барагы

Мастер – чебер

Материал – 1. текзат, 2. материал

Межотраслевый баланс – тармак аралык баланс

Мероприятие – иш-чара

Местное самоуправление – жергиликтүү өз алдынча башкаруу

Местный бюджет – жергиликтүү бюджет

Метод – ыкма

Механизм – ык, жол, механизм

Минимальная – төмөнкү чек, минимум

Мировая экономика – дүйнөлүк экономика

Мировоззрение – дүйнө тааным

Модель – үлгү, модель

Н

Нагрузка – иш милдет, жүктөм,

Надбавка – үстөк

Наём – жалдоо

Наименование – аталышы

Наказание – жаза

Накладная – коштомо кагаз

Налог – салык

Напоминание – эскертүү

Направление – жолдомо кат, багыт

Нарушение – бузуу

Наряд – нөөмөт, тапшырма, наряд

Начальник канцелярии – кеңсе башчы

Начальник – башчы

Необходимость – муктаждык, зарылдык

Неполная – толук эмес

Номер документа – документтин номери

Номенклатура – номенклатура

Номинал – өз баасы, номинал

Норматив – ченем

Нормативный – ченемдик

Нормативный акт – ченемдик акт

Нотариальное удостоверение – нотариалдык күбөлүк

О

Обеспечение – камсыздоо

Обозреватель – баяндамачы, серепчи

Оборудование – жабдуу

Обоснование – негиздеме

Обращение – 1. кайрылуу, 2. жүгүртүү

Образец – үлгү

Образец подписи – колдун үлгүсү

Обслуживание – тейлөө

Обстановка – кырдаал

Обходной лист – бошонуу барагы

Общая оценка – жалпы баа

Общественное – коомдук

Объявление розыска – издөө салуу

Объяснительная записка – түшүнүк кат

Обязательство – милдеттенме

Оклад – маяна, айлык өлчөм

Опись – тизме

Особые отметки – өзгөчө эскертүүлөр

Остановить – токтотуу

Ответственность – жоопкерчилик

Отечественный – Ата мекендик

Отмена – бузуу, жокко чыгаруу

Отправить – жөнөтүү

Отработка – иштеп берүү

Отсрочка – калтыруу мөөнөтү

Оттиск – так, тамгатак

Отчисление – чегерүү (экон.), чыгаруу

П

Памятка – эстеткич

Пеня – туум

Переписка – кат алышуу

Переплетчик – мукабачы

Переработка – кайра иштетүү
Перечень – тизмек
Письменное указание – жазма көрсөтмө
Письмо руководству – жетекчиликке кат
Письмо-приложение – тиркеме кат
Письмо заказное – буйрутма кат
Письмо-запрос – суроо кат
План – мерчем, план
Повестка – 1. чакыртма, 2. күн тартиби
Подведомственность – ведомствого караштуулук
Подтверждение – тастыктоо, ырастоо
Подверждение (письмо) – тастык кат
Подзаконный акт – мыйзамдуу акт
Подлинник документов – иш кагаздын түп нускасы
Подпункт – тарамча
Положение – 1. жобо, 2. абал
Полученный доход – алынган киреше
Помилование – мунапыс, ырайым кылуу
Поощрение – сыйлоо, кызыктыруу
Поручительство – кепилдик
Последованность – ырааттуулук
Пособие – жөлөк пул
Постановление – токтом
Посылка – жөнөтмө
Пошлина – алым
Правление – башкарма, башкармалык
Право владения – ээлик кылуу, ээлик укугу
Правосудие – сот акыйкаты
Предложение – 1. сунуш, 2. сүйлөм
Предписание – жазма буйрук, эскертүү
Предположение – божомол, ой жоруу
Предприятие – ишкана
Прейскурант – нарк белги
Премия – сый акы, сыйлоо, сыйлык
Претензия – доомат
При (при правительстве) – караштуу (өкмөткө караштуу)
Приватизация – менчиктештирүү
Привилегия – артыкчылык
Приговор – өкүм

Примечание – эскертүү
Приоритет – артыкчылык
Пробел – боштук
Прогул – ишке келбегендик
Проект постановление – токтом долбоору
Продукт – өнүм
Пропуск – өткөрмө
Профессор – мударис, профессор
Профиль – 1. каптал, 2.профиль, 3.тармак
Пункт пропуска – өткөрмө пункту
Путевка – жолдомо
Путевой лист – жол барагы

Р

Равенство – теңчилик (бирдейлик)
Равно – тете, барабар
Равновесие – теңдештик, тең салмактык
Равновесная цена – тең салмактуу баа
Размер шрифта – арип өлчөмү
Размеры изображения – сүрөттүн өлчөмү
Разметка – белги, белгилөө
Разнообразие форм собственности – менчиктин ар түрдүүлүгү
Разработать – иштеп чыгуу
Разработка – иштелме
Ранг – даража
Раритет – сейрек
Распечатка – басып чыгаруу, чыгаруу
Расписание – ырааттама, жүгүртмө, расписание
Расписка в приеме документов – документтерди кабылдоо тил каты
Распорядитель – тескөөчү
Распорядительные документы – тескеме документтер (иш кагаздары)
Распорядок дня – күн тартиби
Распоряжение – тескеме
Распоряжение товарами – товарларды тескөө
Распределение – бөлүштүрүү
Распродажа акций – акциялардын сатып түтөтүлүшү
Рассрочка – созуу, узартуу
Рассылка - жөнөтмө
Расторжение договора – келишимди бузуу
Расточительность – ысырапкорчулук

Расход – 1. чыгаша, чыгым; 2. сарптоо
Расходный ордер – чыгыштоо ордери
Расходы государственные – мамлекеттик чыгашалар
Расценка – баалоо, баа коюу
Расчет – эсеп-кысап
Расчетная палата - эсептөө палатасы
Расчетные документы – эсептешүү документтери
Расчетные цены – эсептешүү баалары
Расчетный баланс – эсеп-кысап теңдеми (балансы)
Расшифровка – чечмелөө
Ратификация – бекитүү
Реализация – 1.ишке ашыруу, 2.сатуу, соодалоо
Реальность – чындык, аныктык, ишке
Ревизия – текшерүү
Регион – аймак, чөлкөм
Регистрационная карточка – каттоо баракчасы
Регистрационный штамп – каттоо бурч мөөрү
Регистрация документов – иш кагаздарын каттоо
Регламент – күн тартиби, регламент
Реестр – тизме, реестр
Реестр владельцев ценных бумаг – баалуу кагаз ээлеринин тизмеси режим – 1. шарттам, 2.тартип
Режим работы – иш шарттамы
Режим хранения документов – документтерди сактоо тартиби
Режим экономии - үнөм тартиби
Резерв – такоол (аскер) сактама, резерв, булак, кам
Резолюция – резолюция, бүтүм
Резюме – таржымал
Реквизит документа – документтин маалым дареги
Реквизиция – тартып алуу, реквизиция
Реорганизация – кайра түзүү, өзгөртүп куруу, өзгөртүп уюштуруу
Репутация – бедел, зоболо, аброй
Реставрация документов – документтерди калыбына келтирүү (жаңылоо)
Реструктуризация – түзүмүн өзгөртүү, реструктуризация
Реструктуризация долгов – карыздардын түзүмүн өзгөртүү
Рефинансирование – кайро каржылоо
Рефинансирование государственного долга – мамлекеттик карызды кайра каржылоо
Решение – чечим
Риск – тобокел, тобокелдик, коркунуч

Рискованный – кооптуу, тобокелдүү
Розничная цена – чекене баа
Розыск – издөө
Россыпь документов – чачкын документтер
Ротация – кызмат которуу
Руководство – колдонмо, жетекчилик
Руководствуясь – жетекчилик алып
Руководящий орган – жетектөөчү орган
Рукописный документ – кол жазма документи
Рукописный отдел – кол жазма бөлүмү
Рукопись сборника документов – документтер жыйнагынын кол жазмасы
Ручательство – кепилдик, милдетин алуу
Рынок информации – маалымат базары
Рынок международный – эл аралык базар

С

С начала текста – тексттин башынан
Самоконтроль – өзүн-өзү көзөмөлдөө
Самообеспечение – өзүн-өзү камсыздоо
Саморегулирование – өзүн-өзү жөнгө салуу
Самоуправления – өз алдынча башкаруу
Самоуправство – өзүм билемдик
Самофинансирование – өзүн-өзү каржылоо
Сберегательная компания – сактык компаниясы
Сборник документов – документтер жыйнагы
Сборно-разборный – куралып-ажыроочу
Сборный – курама
Сведения – маалымат
Сверхстоимость – үстөк нарк
Свобода предпринимательства – ишкерчилик эркиндиги
Свобода торговли – соода эркиндиги
Свободная таможенная зона – эркин бажы зонасы
Свойства документа – документтин касиеттери
Себестоимость – өздүк нарк
Секретариат – катчылык
Секретарь-референт – катчы- референт
Сертификат – тастык, сертификат
Сертифицированный – тастыкталган
Сеть государственных архивов – мамлекеттик архивдер тармагы
Система документации – документтердин тутуму

Система коммерческих банков – коммерциялык банктар тутуму (системасы)
Систематизация документов – документтерди тутумдаштыруу
Ситуация – жагдай
Сканирование – сканерлөө
Скидки – жеңилдетүү, арзандатуу, баа түшүрүү
Следователь – тергөөчү
Служащий – кызматчы
Служба занятости – ишке орноштуруу кызматы
Служебная записка – кызмат каты
Служебная обязанность – кызмат милдети
Совмещение профессий – кесипти айкалыштыруу
Совокупное предложение – жыйынды сунуш, жалпы сунуш
Соглашение – макулдашуу
Соединение – бирикме
Сопоставимые цены – салыштырма баалар
Сопроводительное письмо – коштомо кат
Состав комиссии – комиссиянын курамы
Сотрудник – кызматкер
Социальный слой – социалдык катмар
Специальные средства – атайын каражаттар
Списание – эсептен чыгаруу
Спонсор – демөөрчү
Справка-обоснование – негиздеме маалым кат
Справочник – маалыматнаама, маалымдама
Справочно-информационное издание – маалымдама-маалыматчыл басылма
Спрос – сурам
Средства массовой информации – жалпыга маалымдоо каражаттары
Сроки хранения документов – документтерди сактоо мөөнөтү
Срочное сообщение – шашылыш кабар
Срочный – шашылыш, тез
Ссылка – 1. шилтеме; 2. сүргүн
Ставка – чен (экон.), коюм Стаж – иштеген жылдары, стаж
Стажировка – такшалма, такшалуу
Стандарт – стандарт, үлгү, чен, ченем
Стандартизация – стандарттоо, стандартташтыруу
Статистика – статистика
Статистическая документация – статистикалык документтештирүү
Статус – макам, мартаба
Стенограмма – стенограмма

Стоимость – нарк
Стоимость денег – акча наркы
Стоимость жизни – тирлик наркы
Страхование – камсыздандыруу
Страховая компания – камсыздандыруу компаниясы
Страховой полис – камсыздандыруу полиси
Страховой фонд – камсыздандыруу фонду
Структурное подразделение – түзүмдүк бөлүмчөлөр
Суверенное равенство – эгемен теңдик
Суверенность – эгемендик
Сфера – чөйрө
Сфера обслуживания – тейлөө чөйрөсү
Счет – эсеп, счет
Счет-заявление – эсеп-билдирүү
Счет-фактура – эсеп-фактура (товарлардын тизмеси жана алардын наркы көрсөтүлгөн документ)
Сырье – чийки зат
Сырьевая база – чийки зат базасы
Т
Табель – табель
Таблица – 1. жадыбал; 2. тизмек, таблица, 3. эсеп
Таможенное дело – бажы иши
Таможня – бажы
Текст – текст
Текущий счет – күнүмкү эсеп
Телеграмма – телеграмма
Телеграфный стиль – телеграф стили
Тело – тулку, дене, нерсе
Термин – атоо, термин
Тест – тест, жазма сынак
Типовой договор – типтүү келишим
Типовой документ – типтүү документ
Типовой проект – типтүү долбоор
Только для чтения – окуш үчүн гана
Только текст – жалаң текст
Торговый банк – соода банкы
Торговый договор – соода келишими
Точка – 1. чекит; 2. түйүн
Традиционность – салттуулук

Трудовой отпуск – эмгек өргүүсү

Трудовой договор – эмгек келишими

У

Уведомление – 1. кабарлоо, 2. кабар берүү

Удостоверение – күбөлүк

Удостоверение подлинности – документтин аныктыгын күбөлөндүрүү (аутентификация)

Удостоверительный – күбөлөндүрүлгөн

Указание – көрсөтмө

Уклонение – баш тартуу, качуу

Управление – 1. башкаруу; 2. башкармалык

Урегулирование – жөнгө салуу

Услуга – тейлөө кызматы

Устав – устав

Устав внутренней службы – ички кызмат уставы

Установка – орнотмо

Устройство – түзмөк, түзүлүш

Утверждение – бекитүү

Учредитель – уюмдаштыруучу, уюштуруучу

Учреждение – мекеме

Ущерб – залал, зыян

Ущерб материальный – материалдык зыян

Ф

Фальсификация – бурмалоо

Фальсификация документов – документтерди бурмалоо

Фамилия (имя, отчество) – аты-жөнү

Финансовый фонд государства – мамлекеттин каржы кору

Форма стоимости – нарктын формасы

Формальность – кайдыгерлик, формалдык

Формат – өлчөм, формат

Формирование – калыптануу

Функция – иш-милдет, функция

Функция бюджета – бюджеттин иш-милдети

Х

Халатность – кош көңүлдүк, кайдыгерлик

Характер – мүнөз

Характеристика – мүнөздөмө

Характеристика производственная – өндүрүштүк мүнөздөмө

Хищение – уурдоо

Хобби – ышкы

Ходатайство – өтүнүч кат

Хозрасчёт – чарбалык эсеп

Хозяйствование – чарба жүргүзүү

Ц

Цвет текста – текст түсү

Целостность – бүтүндүк

Целостность документа – документтин (кагаздын) бүтүндүгү

Ценная бумага – баалуу кагаз

Ценность – баалуулук (байлык, казына)

Центр – борбор

Центр управления – башкаруу борбору

Ч

Частично – жарым-жартылай

Частная собственность – жеке менчик

Частник – жеке ишкер

Частное лицо – жеке киши

Частное объявление – жеке жарыя, жеке кулактандыруу²⁷

²⁷ Уюштуруу-тескеме иш кагаздары // <https://lektsia.info/u/uushturuuteskeme-ish-kagazdaryhttps:>